

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

БАТУРІНА Світлана Сергіївна

УДК 930.1 “Шевченко”

ФЕДІР ПАВЛОВИЧ ШЕВЧЕНКО: ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни.

Дисертація на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
ПІНЧУК Юрій Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2007
ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Історіографія.....	10
1.2. Документальні джерела.....	18
1.3. Епістолярна спадщина та мемуари про історика.....	21

1.4. Бібліотечна колекція Ф.Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого.....	32
РОЗДІЛ 2. БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА.....	44
2.1. Становлення вченого: московський період (1933-1940).....	44
2.2. Діяльність в контексті розвитку архівної системи УРСР (1940-1949).....	55
2.3. Науково-організаційна робота вченого в Інституті історії АН УРСР (1950-1968).....	71
2.4. Ф.Шевченко – директор Інституту археології АН УРСР.....	88
2.5. Період 1972-1995 рр. в творчій біографії вченого.....	99
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНА ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВИХ СТУДІЙ Ф. ШЕВЧЕНКА	117
3.1. Еволюція поглядів Ф.Шевченка на формування української народності....	117
3.2. Праця “Російські воєводи на Україні в другій половині XVII ст.”	122
3.3. Генеза Переяславської угоди 1654 р. у візії вченого.....	134
3.4. Дослідження Зборівського реєстру 1649 р. та міжнародних зв’язків України ранньомодерної доби.....	148
3.5. Теорія історичної науки та спеціальні історичні дисципліни як предмет наукового дослідження історика.....	160
3.6. Регіональна історія в творчості Ф.Шевченка.....	170
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	188

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук
 АУ – Архівне управління
 БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
 ВКП (Б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
 КДБ – Комітет державної безпеки
 КПУ – Комуністична партія України
 НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
 РНК – Рада Народних Комісарів
 РРФСР – Російська Радянська Федеративна Республіка
 СІД – спеціальні історичні дисципліни
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 УДА – Управління державними архівами
 УІЖ – Український історичний журнал
 УРЕ – Українська радянська енциклопедія
 УРСР – Українська радянська соціалістична республіка
 ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Біоісторіографічні студії є одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної науки, що зумовлено специфікою проведення таких досліджень. Адже діяльність особистості в науковій сфері, особливо в царині гуманітаристики, не може розглядатися осторонь від аналізу суспільно-політичних процесів визначеного періоду, традицій історіописання, йому притаманних. Відтак теми, пов'язані з вивченням певних персоналій, містять у собі комплекс напрямків та аспектів, що стосуються різноманітних сфер історичної науки. Тому здійснення такого типу досліджень сприяє більш рельєфному баченню історичного процесу.

В цьому контексті вивчення діяльності та наукової спадщини українського історика, фахівця в багатьох галузях та періодах вітчизняної історії, доктора історичних наук, член-кореспондента Національної академії наук України Федора Павловича Шевченка (1914–1995) набуває особливого пріоритету. Розробка даної тематики в сучасній історіографії обмежується переважно довідковими статтями в енциклопедичних виданнях та короткими сюжетами в історіографічних нарисах. Відтак є необхідність у комплексному дослідженні творчості та життєвого шляху історика. Це передбачає ґрунтовний аналіз його праць в контексті досягнень історичної науки на різних періодах її розвитку, а також біографії на тлі соціально-політичних подій 30–90-х рр. ХХ ст. – доволі суперечливого і драматичного періоду як для розвитку історичної науки так і українського суспільства в цілому.

В роботі акцентовано увагу на інтелектуальній біографії вченого. Під цим поняттям слід розуміти поступ наукової творчості історика в тісному зв'язку з інтелектуальним та суспільно-політичним середовищем. Наукова спадщина Ф. Шевченка подається в порівняльному аналізі з аналогічними працями попередників, сучасників, а також в контексті його біографії, оскільки існує певна залежність тематики робіт історика, їх якості та кількості від різних етапів життєвого шляху Ф.Шевченка та соціально-політичних подій певного відрізка часу.

Отже, актуальність даної теми визначається кількома групами взаємопов'язаних чинників: 1) необхідністю збагачення сучасної історіографії надбанням та досвідом поколінь істориків; 2) переосмисленням їх наукової спадщини в порівнянні з досягненнями попередників і сучасників та в контексті розвитку науки на етапі сьогодення; 3) комплексом проблем, пов'язаних із впливом

суспільно-політичного фактора на творчість вченого-історика.

Зв'язок з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконувалася згідно з науковими планами Інституту історії України НАН України, зокрема в рамках теми відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін – “Історіографія української історичної науки: методологія, джерела та персоналії” (державний реєстраційний № 0106U002971).

Об'єктом дослідження є особистість Ф.Шевченка, його наукова та організаційна діяльність, комплекс історичних та історіографічних джерел, пов'язаних із вивченням життя та творчості вченого.

Предметом дослідження став процес формування та становлення Ф. Шевченка як історика, еволюція його наукових поглядів в контексті загальних тенденцій розвитку вітчизняної історичної науки.

Мета роботи полягає у всебічному аналізі життя, діяльності та наукової творчості Ф.Шевченка на тлі суспільно-політичних подій 30–90-х років ХХ століття. Мета конкретизована в наступних дослідницьких завданнях:

- 1) Провести аналіз праць, присвячених творчості та життєвому шляху Ф. Шевченка.
- 2) Охарактеризувати джерельну базу досліджуваної теми. Зокрема, особовий архів вченого, бібліотечну колекцію та епістолярій з метою реконструкції світогляду Ф.Шевченка, особливостей методики та принципів його наукової роботи, охарактеризувати інформаційний потенціал цих джерел для вивчення життя та творчості історика.
- 3) Дослідити московський період життєдіяльності Ф.Шевченка (1933–1940). Виявити вплив на становлення наукового світогляду вченого суспільно-політичної ситуації в країні.
- 4) Визначити роль Ф.Шевченка у становленні архівної системи в Чернівецькій області 1940-1941 рр., його внесок у справу евакуації архівів під час війни, також діяльність вченого в післявоєнній відбудові вітчизняної архівної галузі.
- 5) Розглянути та проаналізувати період роботи історика в установах АН УРСР – Інституті історії України та Інституті археології. Оцінити роль Ф.Шевченка в розвитку нових напрямків дослідження в галузі історії України, археології, спеціальних історичних дисциплін, показати вплив ідеологічних чинників на професійну діяльність вченого.
- 6) Проаналізувати наукову спадщину історика, визначити її основні пріоритети та тематику наукових праць.
- 7) Дослідити праці історика, пов'язані з тематикою Національно-визвольної війни українського народу середини ХVII ст., з'ясувати їх місце серед аналогічних праць радянських істориків 50-х років ХХ ст.
- 8) Здійснити науковий огляд робіт Ф.Шевченка, в яких проаналізовано події ранньомодерної історії (міжнародних зв'язків, Зборівського реєстру 1649 р., а також його студій з методології та теорії історичної науки і спеціальних історичних дисциплін.

Методологічні засади. Будь-яке біоісторіографічне дослідження має базуватися на принципі історизму для вивчення життя і наукової творчості особистості. Оцінка наукової спадщини повинна відбуватися не лише крізь призму наукових досягнень сьогодення, але й порівнюватися й оцінюватися з науковими дослідженнями попереднього періоду, тобто в контексті свого часу. Аналізуючи творчість історика, варто орієнтуватися на комплексне вивчення історіографії. Під останнім слід розуміти максимальне залучення до дослідження усіх проявів науково-історичного пізнання – розширення сфер дослідження, аналіз нових тем, використання нових джерел, методів та ін. Жодна наукова розробка біоісторіографічного напрямку не може здійснюватися без застосування історико-порівняльного методу, що передбачає порівняння об'єктів у просторі і часі, виявлення спільного та відмінного між ними. При дослідженні наукових праць історика також доцільно застосовувати історико-типологічний метод, результатом якого є систематизація й упорядкування творів, сюжетів, тем за притаманним ним ознакам, відповідним типам і категоріям. Також дослідження наукової спадщини історика потребує застосування методів конкретного історіографічного аналізу, що включає аналіз соціо-культурних передумов творчості конкретного історика, визначення характеру проблематики наукових студій і, на кінцевому етапі дослідження, – проведення аналізу історичних концепцій, схем, теорій.

Наукова новизна полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній науці, а, відтак, у створенні комплексного дослідження наукової та організаційної діяльності Ф. Шевченка. Зокрема здійснено наступне:

- проаналізовано історіографію та комплекс джерел, пов'язаних із творчістю Ф. Шевченка, який включає особовий архів вченого, широкий епістолярний масив, мемуари, документальні матеріали, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу;
- проведено ґрунтовне дослідження життєвого та творчого шляху історика, визначено його основні етапи та специфіку кожного з них;
- вивчено вплив ідеологічних та наукових чинників на науково-організаційну діяльність Ф.Шевченка в контексті суспільно-політичної ситуації в СРСР 30–90 рр. ХХ ст. Визначено роль вченого як організатора науки в процесі роботи в архівній галузі, установах Академії наук УРСР;
- піддано комплексному аналізу наукову спадщину Ф.Шевченка, визначено її основну тематику та пріоритети. Зокрема, здійснено класифікацію робіт історика за хронологічним та тематичним принципом, досліджено неопубліковані матеріали вченого;
- використовуючи принцип історизму, проведений аналіз робіт Ф.Шевченка в порівнянні з аналогічними працями його сучасників та попередників.

Практичне значення. Авторські висновки, узагальнення, спостереження, припущення можуть бути використані для створення синтетичних праць з української історіографії, укладання бібліографічних покажчиків, довідково-енциклопедичних видань.

Наукова апробація. Матеріали дисертації обговорювалися на засіданнях відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України. Окремі положення дисертаційного дослідження були представлені на десяти українських та міжнародних конференціях. Зокрема, на міжнародній конференції «Етноцентризм и толерантность: альтернативы социокультурной интеграции» (м. Іжевськ), 4-й міжнародній конференції “Кайдлівські читання” (м. Чернівці), III, IV, V та VI Костомарівських читаннях (м. Чернігів).

Результати дослідження викладені у шести статтях, опублікованих у фахових виданнях:

1. Бібліотека Ф. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. наукові студії. – К., 2004. – С. 55-66
2. Ф. Шевченко – историк-архивист // Отечественные архивы. – 2006. – №4. – С. 19-28.
3. Еволюція поглядів Ф. Шевченка щодо формування української народності // Етносоціальний та етнокультурний розвиток Київської Русі та слов'янський світ. – К., 2005. – С. 40-46.
4. Російсько-українські взаємини другої половини XVII ст. в неопублікованій праці Федора Шевченка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006 р. – С. 439-452.
5. Ф. Шевченко – дослідник Зборівського реєстру 1649 р. та міжнародних зв'язків України ранньомодерного періоду // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006 р. – С. 345-358.
6. Московський період у творчій біографії Федора Шевченка: становлення історика // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007 р. – С. 354-360.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Якщо порівняти кількісний вимір праць, де аналізується чи бодай згадується творчість Ф.Шевченка, написаних за його життя і після смерті, перших виявиться більше. Зазвичай при проведенні біоісторіографічних студій дослідники мають справу з протилежною ситуацією.

Цей факт може бути пов'язаним не стільки з відносною неувагою сучасних дослідників до даної теми, стільки інтересом радянської історіографії до творчості одного зі своїх представників чи зарубіжної до свого колеги із протилежного ідеологічного табору. Характер історіографії із визначеної теми доволі неоднорідний: від поодиноких згадок до висвітлення біографії чи аналізу творів.

Першої друкованої згадки Ф.Шевченко удостоївся ще в 1937 р. на шпальтах вінницької регіональної газети, де зазначалося що він – син простого бідняка закінчив престижний московський вуз [474, с.4].

В подальшому прізвище історика починає фігурувати в наукових розвідках із середини 40-х рр. Зокрема, в окремих публікаціях воєнного часу та післявоєнного періоду міститься побіжний аналіз діяльності Ф.Шевченка в процесі відбудови архівної інфраструктури [504], участі вченого в роботі Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, відзначено його роль в розробці археографічних та історіографічних принципів створення документальної бази для вивчення подій війни [409]. Організаційна діяльність Ф.Шевченка на посаді керівника Чернівецького обласного державного архіву висвітлена в статті Р. Капеловича, [449] про Ф.Шевченка як дослідника історії феодалізму згадано в суто ідеологічній роботі О.Касименка, присвяченій завданням історичної науки після ХХ з'їзду [451].

Надалі, приблизно з 60-х років, після публікації Ф.Шевченком своєї монографії “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.” та ряду інших робіт з історії цього і ранішого періоду, кількість публікацій про нього збільшується. Це перш за все рецензії на означену монографію, що стали з'являтися в українській, польській та загальносоюзній науковій періодиці [442; 558; 545; 526; 587]. В цих текстах піддано загальній характеристиці роботу Ф.Шевченка, відмічено її позитивні сторони та негативи. Причому визначення останніх не завжди ґрунтувалося на суто науковому аналізі, часто було опосередковано ідеологічними чинниками.

В 60-80-х рр. в Україні виходить низка робіт, в яких узагальнено попередній досвід вітчизняної радянської історіографії. В них в тій чи іншій мірі аналізувалися і роботи Ф.Шевченка. Втім, перед тим як перейти до аналізу цих

характеристик, варто відмітити, що на той період через публікацію вищеозначеної монографії, зміст та ідеї якої дещо відходили від офіційних канонів, ім'я Ф.Шевченка свідомо замовчувалося, попри те, що він був одним із провідних дослідників історії XVII ст.

Так, наприклад, в колективній історіографічній роботі українських істориків В.Дядиченка, Ф.Лося, В.Сарбея, опублікованій в престижному часописі, Ф.Шевченко навіть не згадується в тексті, а лише в загальному переліку авторів, поданому в примітках [433]. Те ж саме спостерігаємо і в роботі В.Сарбея [536]. Можливо, автори цих двох праць віддавали пріоритет аналізу робіт по сучасній історії. Втім означена ситуація спостерігається і в спеціальних розвідках на тематику дослідження історії середньовіччя та раннього нового часу. Зокрема, в статтях М.Гапусенка, присвячених доробку українських радянських вчених в цій галузі [410; 411]. В ній про Ф.Шевченка, науковий авторитет якого в питаннях дослідження Визвольної війни середини XVII ст., Зборівського реєстру, дипломатії часів Хмельниччини, міжнародних зв'язків України XVII-XVIII ст. був в той час беззаперечним, зазначено лише як про того, хто “вніс певний вклад в розуміння великого значення дружби між російським і українським народами” [411, с.78]. При цьому слідувало посилення на популярну і певною мірою пропагандистську брошуру історика “Історичне значення віковичної дружби російського і українського народів”, яка витримала аж чотири видання. Подібне представлення наукової творчості Ф.Шевченка перейшло і до інших історіографічних робіт. В узагальнюючій монографії А.Санцевича та одній із його статей, в яких він проаналізував розвиток української історіографії за увесь післявоєнний період 1945-1982 рр., із дев'яти розділів лише один присвячено проблемам історіографії докапіталістичних формацій. Ф.Шевченко знову охарактеризований лише як автор вищеозначеної брошури [532 ; 533]. В загальному контексті дослідження вітчизняної історії доби феодалізму, науковий доробок історика з цього напрямку охарактеризований в статті І.Гуржія та В.Сарбея [423, с.46].

Дещо ширше наукова творчість Ф.Шевченка характеризується в роботах Ю.Назаренка, присвячених аналізу доробку української радянської історіографії в галузі вивчення вітчизняної історії XVII ст. [505-508] Зважаючи на доволі вузьку тематику цих робіт, яка прямо стосується наукової творчості Ф.Шевченка, автор не міг його оминати. Ю.Назаренко коротко у формі анотації аналізує роботи історика присвячені Зборівському договору, дипломатії, дослідженні ролі класів та станів в ході Визвольної війни, відзначає про широкий масив використаних джерел. В одній із статей Ю.Назаренко приділяє увагу монографії “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.” Її, зокрема, порівняно з іншими роботами на аналогічну тематику, написаними В.Голобуцьким та О.Касименком. При цьому відзначено, що при спільній тематиці трьох праць, джерельна основа у Ф.Шевченка значно презентабельніша. Однак, Ю.Назаренко характеризує цю монографію в стилі окремих вищезгадуваних рецензій на неї. Зокрема, Ф.Шевченко критиковано за перебільшення турецького фактору в українській історії, “помилкове визначення стратегічного характеру

українсько-російських відносин, відкидання віковичного прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським” [508, с.185].

Творчість Ф.Шевченка, зокрема його роботи з історії Національно-Визвольної війни, участі в ній класів та станів українського населення, також проаналізовано в роботах Ю.Пінчука, який досліджував рецепцію в радянській історіографії ролі народних мас у цій війні [517; 519].

Окремі аспекти творчості та біографії історика представлені в ювілейній статті А.Санцевича про Ф.Шевченка як археографа та архівіста [534]. Роль Ф.Шевченка в розбудові кафедри архівознавства при Київському університеті висвітлено в статтях В.Замлинського та Я.Калакури [440; 446]. Г.Швидько – дослідниця ранньомодерної історії українських міст, торкнулась аналізу окремих його творів в контексті дослідження радянської історіографії про роль міст в українсько-російських взаєминах XVI-XVII ст. [564]

Після 1991 р., ще за життя історика, його творчість знайшла відображення у роботі В.Матях, яка зробила загальну характеристику праць Ф.Шевченка по проблемам Хмельниччини [493], та М.Ковалю [458], написаної до ювілею “Українського історичного журналу”, де коротко охарактеризована діяльність Ф.Шевченка на посаді головного редактора часопису.

Науково-організаційна діяльність вченого в період 1960-1970 рр., його участь в конференціях, семінарах, наукових нарадах висвітлена в численних публікаціях того періоду [455; 407; 543; 421; 486; 431; 402; 396; 403; 527; 499; 432; 512; 456; 479; 582]. В цих статтях та повідомленнях містяться короткі анотації про участь Ф.Шевченка в конференціях, в тому числі й зарубіжних, інформація про закордонні відрядження та налагодження наукових контактів, зміст прочитаних ним доповідей, участь в обговоренні різноманітних наукових проектів та ін. Ці короткі повідомлення не несуть значного інформаційного навантаження, але засвідчують високу професійну активність Ф.Шевченка, його задіяність в багатьох подіях, що відбувалися в рамках вітчизняного історіографічного процесу, ставлення історика до окремих аспектів останнього.

Інформація про біографію та наукову творчість Ф.Шевченка зафіксована в енциклопедичних виданнях 60-80-х рр., що виходили на території України та СРСР [576–580].

Варто також відзначити, що на праці Ф.Шевченка, особливо із української історії ранньомодерного періоду, широко посилалися сучасники, досліджуючи аналогічні проблеми, що свідчить про його авторитет як дослідника.

Таким чином в період 40-80-х рр. були написані численні праці, в яких представлені окремі аспекти біографії та наукової творчості Ф.Шевченка. Ця інформація носить доволі фрагментарний характер. Загалом можна виокремити декілька сюжетів із визначеної теми, які стали предметом дослідження радянської історіографії: загальний огляд біографії, організаційної діяльності та аналіз наукового доробку з історії України ранньомодерного періоду. Перші два сюжети висвітлюються доволі традиційно в описовому стилі, третій є дещо однобічним. Тут більша увага зосереджується на науково-популярних роботах, при ігноруванні дійсно фундаментальних розробок в галузі історії XVII ст.,

спеціальних історичних дисциплін, теорії історичної науки. Це, очевидно, пов'язане з тим, що автори узагальнюючих праць з історіографії були схильні віддавати перевагу аналізу ідеологічно вивіренних творів.

Після смерті Ф.Шевченка з'являються більш фундаментальні роботи, присвячені його творчості. Найбільш масштабною із них є праця О. Апанович, що вперше побачила світ у 2000 році незначним накладом [392]. Наступне її видання було здійснене в рік ювілею історика [393]. Автор, яка особисто знала вченого, багато використала власних спогадів, що стали основою її роботи. Зважаючи на цей момент, працю О.Апанович можна було б означити як мемуарне джерело, однак тут спогади вміло поєднані з аналізом біографії, наукового доробку, соціально-політичного та культурного тла епохи. Відтак це є біоісторіографічне дослідження. О.Апанович розробила періодизацію наукової біографії Ф.Шевченка, що складається з шести періодів, відповідно до етапів його професійної діяльності. При цьому було проаналізовано окремі роботи історика. Слід відзначити, що праця О.Апанович була першою спробою наукової розробки творчості та біографії Ф.Шевченка і тому їй не вистачає відстороненості від предмету дослідження, що до певної міри зумовлює її науково-популярний характер.

Пізніше І.Колесник, спираючись на фактологічну канву праці О.Апанович, запропонувала власну, більш точнішу хронологію інтелектуальної біографії Ф. Шевченка, в якій зроблено акцент саме на суспільно-політичному тлі, яке визначало основні етапи життя вченого [465]. І.Колесник проаналізувала ментальність історика, виділивши декілька її вимірів, які відповідали стилю наукового мислення Ф.Шевченка, системі його поглядів та цінностей. Окремо в даній роботі висвітлено найбільш продуктивний період інтелектуальної біографії науковця (кінець 50-х – 60-ті рр.) – епоха так званої “відлиги”, який автор пов'язала з періодом “інтелектуального мікроренесансу” в Україні [465, с. 187]. Зроблено цілком вдалу спробу визначити місце історика в тогочасному культурно-історичному процесі, вплив середовища на формування наукового світогляду та пошук ним шляхів протистояння чи ототожнення цьому середовищу.

Найбільш повно організаційний аспект діяльності Ф.Шевченка у сфері його діяльності на посаді головного редактора “Українського історичного журналу” представлено в роботах О.Гуржія та Л.Капітан [424]. Використовуючи широкий масив архівних документів, автори якнайдетальніше відтворили складну й суперечливу атмосферу, в якій проходило становлення часопису та його функціонування. Досліджено роль Ф.Шевченка у створенні журналу, налагодженні його роботи, особливості діяльності редколегії в період його керівництва. Вони полягали в намаганні створити паритетні умови для авторів, які досліджували різні періоди історії, всупереч існуючій кон'юктурі, яка віддавала перевагу науковим розробкам по історії сучасності, соціалістичного будівництва тощо.

Питання науково-організаційної діяльності Ф.Шевченка, зокрема, в царині спеціальних історичних дисциплін, знайшли відображення в статті Я.Іщенко.

Авторка акцентувала увагу на дослідницьких розробках вченого в галузі цих наук, організаційну роботу по створенню відповідного відділу в структурі Інституту історії [445]. Роль Ф.Шевченка в розвиткові української історичної науки дослідили у своїй статті П.Брицький та П.Михайлина [401].

Фактично невідомий аспект наукової творчості Ф.Шевченка проаналізував у своїй роботі О.Ясь [574]. Завдяки означеній статті маємо змогу прослідкувати в часі рецепцію наукового доробку історика в середовищі українських істориків діаспори.

Перші згадки про Ф.Шевченка в західній науковій періодиці з'являються ще в 40-х рр. у зв'язку із його публікаціями по історії Буковини. Під кінець 50-х – 60-ті рр. діаспорні вчені творчість Ф.Шевченка в основному пов'язували з його монографією “Політичні та економічні зв'язки України і Росії в другій половині XVIII ст” (1959) та статтею “Чому М.Грушевський повернувся в Радянську Україну?” (1967). Не зважаючи на критику останньої роботи, зокрема Л.Винаром, через заідеологізованість та урізане цитування праць М. Грушевського, в цих роботах західні вчені схильні були вбачати “відхід за межі офіційної “советської схеми” української історії” [574, с.18]. В другій половині 60 – початку 70-х рр. Ф.Шевченко згадувався в контексті його ролі в організації науково-періодичних видань, які користувалися авторитетом на Заході. Йдеться про “Історичні джерела та їх використання”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, “Середні віки в Україні”, “Київську старовину”. На думку, О. Яся, в середовищі діаспори відбувалася певна переоцінка діяльності українських радянських істориків. І.Крип'якевича та Ф.Шевченка позиціонували, зокрема Л. Винар, як представників “реформістського” та “ревізійністського” напрямків радянської історіографії, які “старалися підважити офіційну советську схему української історії, намагалися, не лише частинно реабілітувати деяких заслужених українських дореволюційних істориків – М.Костомарова, О. Лазаревського, Д.Яворницького” [574, с.22]. За подібним принципом творчість радянських істориків оцінював ще один із представників зарубіжної української історіографії С.Величенко, який в своїх роботах посилався на праці Ф.Шевченка і визнавав його “одним із найвизначнішим “реформістським” істориком”, який разом з іншими “не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, яка б виключала Україну з історії СРСР... Проте не наголошували на темах “возз'єднання” та російській зверхності, допомагали читачам відчутти зміну акцентів, з якими висвітлювалися українські національні особливості в рамках офіційного радянського наративу” [574, с.23].

Принагідно зауважимо, що зарубіжна історіографія по означеній темі представлена виключно вченими української діаспори, для яких Ф.Шевченко був своєрідним прикладом опозиції радянській системі та офіційній науці, яка для них самих залишалася антагоністичним середовищем. Очевидно для інших істориків, які не були етнічними українцями, ці процеси та категорії були не актуальними.

З нагоди 90-річного ювілею із дня народження історика провідними українськими архівними установами та Інститутом історії України був виданий

збірник на пошану Ф.Шевченко у 2-х томах, до якого увійшли документи, пов'язані із життям та творчістю вченого, спогади його колег, статті самого Ф. Шевченка, наукові розвідки написані сучасними науковцями по проблемам середньовічної та ранньомодерної історії України, які належали до кола наукових інтересів історика [260].

Оцінюючи історіографічний доробок, в якому так чи інакше згадується або аналізується наукова творчість і життєвий шлях Ф.Шевченка, слід зауважити, що їх оцінка в історичних творах була опосередкована часом та пов'язаним із ним відповідним соціо-політичним тлом. Така оцінка при житті історика обмежувалася принагідними згадками про різні етапи його біографії чи загальною характеристикою окремих праць в історіографічних оглядах. Після 1995 р. з'являється кілька робіт, в яких порівняно глибше характеризуються окремі сюжети означеної теми. Відтак існує необхідність у створенні цілісного біоісторіографічного дослідження, яке б висвітлювало життєвий і творчий шлях історика в контексті загальноісторичних подій 30-х – першої половини 90-х рр. ХХ ст.

1.2. Документальні джерела

Здійснення біоісторіографічного дослідження передбачає використання історіографічних джерел. Під цим загальним означенням слід розуміти “специфічну групу джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Йдеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, плани робіт, монографії, рецензії, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування, офіційні, діловодчі документи тощо. Історіографічним джерелом ці матеріали стають у процесі історіографічного дослідження” [464, с.37].

Розглянемо тепер конкретніше джерельну базу для дослідження наукової творчості та біографії Ф.Шевченка. Вона достатньо широка і об'єднує різноманітні види писемних джерел. Серед них можна виділити джерела особового походження (матеріали особового архіву історика, його наукові праці, мемуари про нього, епістолярій) та різноманітні документальні матеріали, що об'єднують діловодну документацію (накази, розпорядження, звіти, протоколи, стенограми та ін.).

Джерела з означеної тематики також розділяються за місцем їх збереження. Цей критерій не лише відповідає географії розповсюдження архівних матеріалів, але й етапам біографії історика. Оскільки в кожному з архівів зберігається комплекс документів, що висвітлює певний аспект життєвого шляху вченого.

Звісно, в біоісторіографічному дослідженні домінуючим видом джерел є роботи самого історика, його наукова спадщина. Переважна частина робіт Ф. Шевченка і рецензій на них опублікована впродовж 1941-1996 рр. Однак деякі статті залишилися неопублікованими. Вони, разом із робочими матеріалами

входять до складу особового архіву історика. Матеріали цього архіву після смерті Ф.Шевченка його дружина Розалія Калманівна передала до Інституту рукописів НБУ ім. В.Вернадського. Загальна кількість справ в ньому нараховує 1370 одиниць зберігання. Найчисельнішим підрозділом документів даного архіву є робочі матеріали вченого – чернетки, варіанти статей, виписки з архівів, каталоги фондів, архівних справ, бібліографія, конспекти праць, інші замітки).

Значну частину цього зібрання становлять копії з офіційних документів 1933-1995 р., які стосуються біографії Ф.Шевченка. Серед них – копії наказів про призначення на посади, витяги з протоколів, звіти, дипломи, посвідчення. Збережено також листування історика з колегами, службові листи, щоденникові нотатки, які Ф.Шевченко вів з перервами впродовж 1943-1979 рр.

Матеріали особового архіву Ф.Шевченка є цінним і найбільш інформативним джерелом для відтворення окремих рис його біографії, наукової творчості, особливостей творчої лабораторії.

Тепер коротко проаналізуємо фонди інших вітчизняних та зарубіжних архівів, які містять інформацію із означеної тематики. Розташуємо ці характеристики в хронологічному порядку за етапами біографії Ф.Шевченка.

Найранішими в такому аспекті є документи Державного архіву Російської Федерації, де у фонді Головного архівного управління СРСР зберігаються документи про навчання Ф.Шевченка в Московському історико-архівному інституті (1933-1940). Тут же міститься інформація про евакуацію архівів, в якій активну участь приймав Ф.Шевченко як директор Чернівецького обласного архіву. Матеріали останнього характеризують діяльність Ф.Шевченка на посаді директора цього архіву (1940-1941) – роботу по організації та налагодженні роботи установи, наукову роботу по збору та класифікації джерел з історії Буковинського краю.

Окремі відомості про перебування Ф.Шевченка в евакуації разом з Чернівецьким архівом містять справи Краснодарського крайового архіву.

Після повернення з евакуації Ф.Шевченко брав активну участь у відбудові зруйнованої війною архівної інфраструктури та роботі Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни. Ця діяльність знайшла відображення в архівних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, де містяться різноманітні директиви Архівного управління, інструкції, обіжники, археографічні плани, службове листування, матеріали по роботі означеної комісії. Ці матеріали характеризують Ф.Шевченка як активного учасника відбудови архівної системи, ініціатора багатьох планів по налагодженню її ефективної роботи.

Документи Державного архіву м. Києва зосереджують інформацію про педагогічну і наукову діяльність Ф.Шевченка в Київському державному університеті, де він у 1944 р. створив і очолював кафедру архівознавства та допоміжних історичних дисциплін. Тут зберігаються плани наукової роботи кафедри, самого Ф.Шевченка, розроблені ним навчальні курси.

З 1949 р. Ф.Шевченко працював в Інституті історії АН УРСР. У фондах архіву установи (Науковий архів Інституту історії України НАН України) є

численні матеріали про роботу відділів, у яких працював і очолював історик. Це протоколи засідань, наукове планування, звіти по відділах країн народної демократії, спеціальних історичних дисциплін, історії феодалізму, дружби народів СРСР. Тут же зберігаються матеріали по роботі “Українського історичного журналу”, редколегію якого довгий час очолював Ф.Шевченко, протоколи засідань Вченої ради, зокрема стенограма відомого засідання, на якому обговорювалася докторська дисертація Ф.Шевченка. Матеріали по її захисту (стенограма засідання спецради, доповіді офіційних опонентів), що відбувся у Москві 1963 р., знаходяться у Архіві Російської Академії наук у фонді Інституту історії АН СРСР. В особових фондах цього ж архіву, які належали відомим радянським історикам С.Богоявленському, М.Тихомирову, також містяться матеріали, які стосуються творчості Ф.Шевченка (відгук на дисертацію, листування).

Про діяльність Ф.Шевченка в академічних установах зафіксовано в матеріалах Наукового архіву Президії НАН України. Вони містять цінну статистичну інформацію про кількість співробітників у інститутах, дані про виконувані теми, службове листування.

Період діяльності Ф.Шевченка на посаді директора Інституту археології АН УРСР відображено в матеріалах архіву установи (Науковий архів Інституту археології НАН України), де зберігаються протоколи засідань вченої ради, накази та розпорядження директора, службове листування та інші документи, що характеризують науково-організаційну роботу Ф.Шевченка. Окремі документи висвітлюють атмосферу “опали”, в яку потрапив історик у зв’язку з ініційованим процесом його звільнення з інституту. Основні ж матеріали цього сюжету представлені у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України. Йдеться про директиви вищих партійних органів щодо накладення на Ф.Шевченка партійних стягнень, інші документи, які характеризують період 1972-1978 в біографії історика. Тут також присутні документи стосовно організації “Українського історичного журналу”, матеріали, що відображають непросту атмосферу політичного тиску на колектив інституту в кінці 40-х рр.

1.3. Епістолярна спадщина Ф.Шевченка та мемуари про історика

Важливим джерелом для дослідження наукової біографії Ф.Шевченка є його епістолярна спадщина, що складається з листів адресованих йому, а також кореспонденція від Ф.Шевченка до інших адресатів. Взагалі, епістолярні джерела дуже цінні для застосування в персонологічних, біографічних студіях [489, с.123]. Вони є яскравим проявом суб’єктивного сприйняття подій, що з одного боку примушує ставитися до них з критичною пересторогою, з іншого – цей аспект дає змогу реконструювати певні прояви ментальності учасників листування, виявити коло їх інтересів – наукових, суспільних, відношення суб’єктів листування до свого оточення. Оскільки більша частина листування не

передбачалася для публікації, багато життєвих ситуацій та історичних фактів у них висвітлювалися об'єктивно [406, с.20].

Епістолярний комплекс документів, що належали Ф.Шевченку, в основному зберігається в особовому архіві історика у фондах Інституту рукописів. Це, передусім, листування з колегами. Найбільш репрезентативно представлено листування з відомим українським істориком, учнем М. Грушевського, І.Крип'якевичем (1886-1967). Значна частина цієї кореспонденції є складовою архіву І.Крип'якевича, що зберігається нині в родинному архіві історика. Значна частина цієї епістолярії була опублікована учнем І. Крип'якевича Ю.Сливкою [273]. У архівах обох адресатів зберігається приблизно однакова кількість документів взаємного листування. Їх поєднання дозволяє повніше зрозуміти характер взаємовідносин між І.Крип'якевичем та Ф. Шевченком. Загальна кількість листів, що збереглися, нараховує сотні документів. Такий доволі значний об'єм епістолярного комплексу дозволяє більш системно залучити до його дослідження методу епістолологічного аналізу запропонованого І.Войцехівською та В.Ляхоцьким [406, с.21-25].

Листування між І.Крип'якевичем та Ф.Шевченком за своїм функціональним призначенням відноситься здебільшого до приватного, що обумовлене особливостями відносин між адресатами, які були колегами-істориками, які до того ж розробляли спільну проблематику – період ранньомодерної історії.

Листування істориків розпочинається з 1953 р. В той час Ф.Шевченко обіймав посаду завідуючого відділом країн народної демократії Інституту історії, а І.Крип'якевич був директором Інституту суспільствознавства у Львові. Всю кореспонденцію можна розділити на декілька хронологічних періодів: 1) 1953 - 1957, 2) 1958 -1962, 3) 1963 – 1967. Спробуємо коротко проаналізувати кожен із них, обґрунтовуючи доцільність такої періодизації. Домінуючою темою першого періоду листування було обговорення монографії І.Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, науковим редактором якої виступав Ф.Шевченко. В листі від 21 травня 1953 р. автор монографії звертається до нього: “Відсилаю Вам на редагування “Богдана Хмельницького”, доручаю Вашій оцінці моє дітище і прошу привести його до кращого стану, як це міг би зробити його рідний батько” [154, арк. 5].

Листування містить детальне обговорення змісту роботи І.Крип'якевича “Богдан Хмельницький”, критичні зауваження на її зміст Ф.Шевченка, відповіді автора.

До цього ж періоду варто віднести листи в яких йдеться про організаційні заходи по підготовці “Українського історичного журналу”, перше число якого вийшло в 1957 р. В своїх листах І.Крип'якевич часто запитує про терміни появи часопису, пропонує співпрацю львівських вчених.

Приблизно з кінця 1957 р. розпочинається другий період в листуванні І. Крип'якевича з Ф.Шевченко. Він є найбільш репрезентативним не лише за хронологією, але й за змістовим наповненням. Домінуючою тематикою тут є робота Ф.Шевченка “Політичні та економічні відносини України з Росією в

другій половині XVII ст.”, яка була одночасно і його докторською дисертацією. Тепер вже І.Крип’якевич виступав науковим редактором у Ф.Шевченка [273, с. 515, 534, 540]. В одному з листів І.Крип’якевич пише про тематику його монографії: “Оце диво, що Ви взяли за таку роботу!” [159, арк.3] Зауваження І. Крип’якевича на її зміст часом доволі критичні – обидва історики гостро дискутують над окремими положеннями. Однак редактор в цілому дуже добре оцінює роботу Ф.Шевченка, зокрема зазначає, що її текст “справив прекрасне враження, майбутнім історикам не буде про що тут писати” [160, арк.3; 273, с. 518]. Ф.Шевченко в своїх листах ділиться з колегою враженнями про обговорення у відділі феодалізму Інституту історії тексту роботи, де її дано позитивну характеристику із застереженням про “відхід від існуючих канонів” [273, с.518, 520]. Робота Ф.Шевченка дійсно мала відхилення від офіційних канонів радянської історіографії, які історик вважав давно застарілими [273, с. 520].

Після публікації “Політичних та економічних відносини України з Росією в другій половині XVII ст.” ажітаж навколо цієї роботи не припинився. Детальніше про це йтиметься у параграфі 3.3. Зауважимо лише, що в листуванні зачіпається тема кількадечного обговорення монографії Ф.Шевченка на засіданні Вченої ради Інституту історії в 1960 р., де її було гостро розкритиковано саме за недотримання “канонів”. Через це сам захист дисертації був перенесений на 1963 р. і відбувся у Москві.

В листах І.Крип’якевич і Ф.Шевченка часто згадуються рецензії на роботу останнього, які нерідко були замовними і далеко не завжди відповідали науковим принципам. Маються на увазі рецензії в журналах “Комуніст України”, “Вопросы истории”, про які детальніше йтиметься в одному з наступних розділів. З приводу таких рецензій, а також взагалі через ажітаж навколо монографії Ф.Шевченко писав до свого колеги: “Від обставин, що склалися годі бажати кращого. Час кращий суддя і для них і для мене” [273, с.545]. Тематика, пов’язана із захистом дисертації присутні в листуванні до 1963 р. включно. Ф. Шевченко детально інформує І.Крип’якевича про всі перипетії, пов’язані з цією процедурою [173, арк.2; 273, с.546]. Зокрема, пише про одноголосну підтримку під час захисту в Інституті історії в Москві, що зазвичай буває дуже рідко [273, с. 547].

Ф.Шевченко в своїх листах до І.Крип’якевича також інформує про своє призначення завідуючим відділом спеціальних історичних дисциплін в 1960 р. “На відділ дивляться як на допоміжний в інституті, а не на такий, що має конкретні завдання... Важливо повернути начальство на реальну роботу в цій галузі” – зазначено в одному з листів Ф.Шевченка [273, с.542]. Він також ділиться зі своїм адресатом ідеями по створенню збірника “Історичні джерела та їх використання”, за аналогією московського щорічника “Археографический ежегодник” [273, с.542]. І.Крип’якевич покладав великі надії на діяльність Ф. Шевченка на посаді завідуючого: “Дуже раді, що відкриваються нові перспективи розробки цих дисциплін, які до цього часу перебували без будь-якої опіки” [169, арк.4]. І.Крип’якевич пропонує також свою допомогу при

організації семінару по спеціальним історичним дисциплінам, який уже існував у Львові [173, арк.3].

У листуванні часто згадується “Український історичний журнал”, головним редактором якого був Ф.Шевченко. Щойно після його організації І. Крип’якевич пише йому: “Прекрасний журнал з різноманітним змістом, вітаємо Вас з цим подвигом” [158, арк.4]. На хвилі такого ентузіазму І.Крип’якевич пропонує налагодити співробітництво з діаспорним істориком О.Пріцаком, який мав надіслати свої статті до часопису, зокрема одну із них – “Перший монгольський намісник в Східній Європі”(2 др. арк.) [164, арк.6]. Втім, невдовзі першопочаткова ейфорія пройшла. “Український історичний журнал” поступово починає перетворюватися на агітаційний часопис. У зв’язку з цим в одному із своїх листів І.Крип’якевич зазначає, що “для “феодалів” “УІЖ” нецікавий і дуже сірий” [172, арк.5]. Відтак для його покращення він пропонує ввести нові рубрики, зокрема “Нові знахідки”, де б публікувалися відкриття, цікаві факти та документи, віднайдені науковцями в архівах. Ще однією рубрикою мали стати “Спеціальні історичні дисципліни”. Нажаль Ф.Шевченко, хоч і був головним редактором, не був вільний у визначенні редакційної політики часопису.

Приблизно з 1963 і по 1967 р. (смерті І.Крип’якевича) можна окреслити третій період в листуванні істориків. В 1962 р. І.Крип’якевич йде на пенсію. “Обридла адміністративна робота, хочу більше займатися наукою” – так він аргументує своє рішення в одному з листів. Цей період в листуванні характеризується обговоренням наукових планів та ідей. Серед спільних проєктів, що обговорювалися в листах, було створення історичного атласу України [273, арк.547], в розробці змісту та концепції якого активну участь приймали І.Крип’якевич та Ф.Шевченко. Окрім цього, Ф.Шевченко виношував ідею створення “Вступу до історичної науки” [359], який мав би стати своєрідним увідним курсом для науковців-істориків, до якого планувалося включити розділи по методиці історичної науки, джерелознавству, спеціальним історичним дисциплінам та ін. Ф.Шевченко писав про “нашу руську трійцю”, яка в короткі терміни спроможна здійснити даний проєкт [273, с.542]. Очевидно під цим означенням автор листа мав на увазі себе, свого адресата та, гадаємо, І. Бутича – відомого історика-археографа, який довгий час співпрацював з Ф. Шевченком.

Епістолярні джерела, особливо якщо вони мають стосунок до людей творчих можуть пролити світло на наукові плани адресатів, які хоч і не були здійснені але втілення яких активно готувалося [484, с.87]. В даному випадку йдеться не лише про “Вступ до історичної науки” чи історичний атлас. Ф. Шевченко готував монографію на тему історичних зв’язків України з південнослов’янськими народами. З цього приводу він часто писав до І. Крип’якевича, радячись з ним по окремим питанням [273, с.544]. Втім, монографію написати так і не вдалося, натомість, ця тематика знайшла відображення в декількох статтях та підготовчому матеріалі до планованої праці, об’єм якого свідчить про фундаментальність запланованої роботи [85-87]. “Тем дуже багато, не виходить працювати в одному напрямку” – зазначає Ф.

Шевченко [273, с.544]. У відповідь І.Крип'якевич радить “не працювати в жанрі “малих форм”... Не розмініюйтеся на “копійки”, давайте широке полотно!” [175, арк.3].

Останній лист І.Крип'якевича до Ф.Шевченка датовано 27 листопада 1966 р. В ньому міститься анотація розділу “Методика історичного дослідження”, що мав стати складовою “Вступу до історичної науки”[180].

27 квітня 1967 р. Ф.Шевченко отримує телеграму про смерть І. Крип'якевича [181]. Невдовзі до нього надійшов лист від сина І.Крип'якевича, в якому він пропонує опублікувати роботу батька “Нарис методики історичного дослідження” [182, арк.1].

Зміст листування І.Крип'якевича та Ф.Шевченка дає підстави стверджувати, що це було спілкування колег-однодумців і, навіть, друзів. Адже Ф.Шевченко довіряв І.Крип'якевич свої творчі ідеї, ділився власними переживаннями з приводу особистих проблем. В І.Крип'якевичі він вбачав наставника, людину більш досвідчену, однодумця, яких у Ф.Шевченка було не так і багато. І.Крип'якевич також сприймав Ф.Шевченка як однодумця, творчого й талановитого науковця. “Ми з Вами належимо до одного “клану”...” – писав в одному з листів І.Крип'якевич [166, арк.3], розуміючи під цим не лише спільні наукові інтереси, але й спорідненість світоглядів, які достатньо вирізнялися на загальному інтелектуальному тлі тогочасного науково-історичного середовища.

Епістолярна спадщина Ф.Шевченка включає в собі і менш репрезентативні зразки листування, які є, однак, цінними для дослідження творчості та наукової біографії вченого. Серед них можна виокремити два документи, лист, датований 1946 р. – від колишнього однокласника та найдавніший за хронологією лист 1939 р. від матері Євгенії Герасимівни [183], в якому повідомляється про смерть батька.

Більш представлене службове листування, яке можна розділити на періоди, що збігаються з етапами наукової кар'єри історика. Перші зразки такого листування датовано серединою 40-х рр., коли Ф.Шевченко був заступником голови Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни. В процесі збирання, обробки і публікації джерел з історії війни, що було покладено на цю комісію, Ф.Шевченко вів листування з численними свідками нещодавніх подій, регіональними авторами, які надсилали свої роботи по історії війни, джерельний матеріал, вносили пропозиції щодо покращення роботи комісії. Слід відзначити, що не зважаючи на доволі значний об'єм кореспонденції, що надходила, Ф. Шевченко знаходив час на відповіді кожному з дописувачів, висловлюючи подяку чи ґрунтовні поради щодо напрямку подальшої роботи [8; 11-16; 18; 19].

Одним із тематичних блоків службового листування є епістолярні джерела, пов'язані з діяльністю Ф.Шевченка на посаді редактора “Українського історичного журналу” (1957-1971). За цей тривалий відрізок часу до нього приходили численні листи з проханням опублікувати ту чи іншу статтю, дати рецензію, висловити свої судження з приводу певного матеріалу. На першому етапі існування УІЖу (1957-1959) багато листів надходило від краєзнавців, вчителів, методистів райвідділів освіти, в яких висловлювалися пропозиції

наближення часопису до їх інтересів. Ф.Шевченко по мірі можливостей дає свої авторам статей. Для прикладу можна навести його лист до одного із дослідників, якому він радить надмірно не захоплюватися критикою націоналізму, не ігнорувати праці В.Липинського, Д.Яворницького, Д.Багалія [139, арк.1].

З приводу роботи УІЖу до Ф.Шевченка надходили листи з Канади, зокрема з Торонто від історика П.Кравченка, який пропонує свою статтю до часопису а також повідомляє про віднайдення в канадських архівосховищах оригінального листа Б.Хмельницького та висловлює пропозицію про можливість обміну друкованою продукцією між українськими та канадськими істориками, зокрема про намір відіслати до України підбірку часопису “Українське життя” [150]. Звичайно, що така співпраця не мала наступного продовження, не зважаючи на відносно ліберальні часи “хрущовської відлиги”. Втім такі листи свідчили, що українська діаспора поклала велику надію на співпрацю, з ейфорією сприймаючи окремі поступки режиму. Це також пов’язано з процесом зміни ставлення новим поколінням діаспорних істориків до радянських реалій, зокрема розвитку історичної науки, які воліли вбачати в ній не ідеологічного антагоніста а радше партнера [574, с.23].

В 1971 р. Ф.Шевченко знову отримує з Канади листи подібного змісту. На цей раз від відомого діаспорного історика Романа Сербина. Останній також пропонує співпрацю, зокрема налагодження обміну виданнями. Особливо в Канаді були зацікавлені на отриманні “УІЖу” та “Архівів України”. Українські історики запрошувалися до написання рецензій на праці західних істориків, виконання спільних наукових проектів, зокрема укладання збірника по історії Галицько-Волинської держави [137, арк.1-2]. Не відомо, чи відповідав Ф.Шевченко на листи, отримані із закордону, але факт такого листування використовувався проти нього для дискредитації (див. Розділ 2.5.).

Ф.Шевченко вів також “менш небезпечне” листування з істориками країн соціалістичного табору в період 1949-1960, перебуваючи на посаді завідуючого відділом історії країн народної демократії.

В 1963 р. після тривалого часу гострих дискусій часто позанаукового характеру Ф.Шевченко захистив докторську дисертацію. З цієї нагоди до нього приходили численні вітальні листи та телеграми. Їх географія свідчить про широкі наукові зв’язки історика. Кореспонденція надходила з різних куточків України – Львова, Чернігова, Одеси, Миколаїва, Херсона, Дніпропетровська; союзних республік – Москви, Ленінграду, Кишинєва, Риги, Благовіщенська, Мінська, країн зарубіжжя – Кракова, Вроцлава, Бухареста, Монреалю та ін. Їх зміст в основному зводився до висновку про перемогу справедливості, чесність перемоги [132; 133; 147-150].

Епістолярій Ф.Шевченка також дає змогу скласти уявлення про ступінь його задіяності в науковому і громадському житті. На його ім’я надходила величезна маса кореспонденції від різних наукових та громадських організацій, приватних осіб: щодо написання рецензій на художньо-історичні твори від видавництв, від архітекторів та пам’яткоохоронців з проханням надати експертну оцінку певним проектам, пам’яткам архітектури, запрошення стати

офіційним опонентом при захисті дисертацій та багато іншого. Такі листи свідчать про значний авторитет Ф.Шевченка, який не спадав навіть в часи його “опали”, що тривала після його звільнення з посади директора Інституту археології та накладення партійного стягнення. Це також свідчить проте, що багато часу вчений змушений був витратити не на наукову творчість, займаючись питаннями, які прямо не належали до його обов’язків.

Втім, він завжди намагався підтримувати колег-науковців, сприяв поступу наукової кар’єри багатьох молодих вчених. Одним із яскравих прикладів цього є зразки листування з ленінградським вченим – дослідником творчості Т. Шевченка, Ю.Марголісом. В своїх листах він висловлює вдячність Ф.Шевченку за постійну підтримку у важкі часи переслідувань [265, с.304-306]. Відомо, що Ю.Марголіс був звинувачений у націоналізмі, що не завадило Ф.Шевченку його підтримувати попри небезпеку для його самого. Пізніше вчений всіляко сприяв учням та колегам Ю.Марголіса, зокрема Є.Косачевській – дослідниці творчості М.Маркевича, Т.Яковлевій – дослідниці української історії XVII ст. та ін. [265, с. 305]

Свого часу відомий український історик М.Ковальський писав до Ф. Шевченка: “Ніхто, крім Вас не доклав стільки інтелектуальних та моральних зусиль щоб талановиті дослідники могли стати в ряд у когорті професіоналів. Честь і хвала Вам за підтримку і велику життєву і творчу місію...” [130; арк.1]. Ці слова можуть слугувати своєрідним рефреном до всього життєвого шляху Федора Павловича Шевченка.

Епістолярна спадщина Ф.Шевченка є цінним джерелом для вивчення його інтелектуальної біографії. Аналіз епістолярію дає змогу реконструювати ті її елементи, що не висвітлені або ж мало представлені в інших джерелах. Листування дозволяє певним чином абстрагуватися від образу історика, представленого в офіційних документах, дозволяючи представити більш цілісний образ вченого. Джерельно-інформаційний потенціал листування визначається присутністю в ньому документів різного походження, змісту та хронології. Відтак, кожен період біографії історика знайшов своє відображення в епістолярних текстах. Можна визначити декілька категорій в означеному джерельному комплексі, який окрім суто службового листування містить зразки, які виходять за його рамки і сприяють виокремленню певних ментальних рис адресатів, їх рецепції вітчизняного історіографічного процесу.

Важливим джерелом, які доповнюють в значній мірі інформацію архівних документів, епістолярних джерел є мемуари – спогади про Ф.Шевченка людей, які добре знали його при житті – колег, учнів, однодумців. Ці матеріали, попри елемент суб’єктивності, дозволяють розкрити неофіційні аспекти життєвого шляху, відтак, їхню цінність важко переоцінити. Більшість із цих матеріалів опублікована, окремі зберігаються в архіві автора, реконструйовані на основі інтерв’ю із сучасниками історика. В кожних із спогадів акцентовано увагу на певному аспекті біографії, який був більше знайомий мемуаристу. Спробуємо виокремити головну сюжетну канву у аналізованих спогадах та їх джерельний потенціал.

Так, у спогадах дружини історика Розалії Калманівни [299] є цінна інформація про перебування Ф.Шевченко в евакуації в Краснодарському краї, Казахстані та в Узбекистані. Ярослав Калакура [288] звернув увагу на період роботи Ф.Шевченко в Київському університеті (40-ві роки), його роль в заснуванні кафедри архівознавства. В спогадах Олени Апанович [392] також детально представлений означений період і детально висвітлено складний період в житті історика в атмосфері переслідувань української інтелігенції на початку 70-х рр. Період спільної праці у відділі спеціальних історичних дисциплін, активного творчого спілкування висвітлено у спогадах Марії Дмитрієнко [429-430] та Ярослава Дзири [284]. Діяльність вченого в Інституті історії висвітлюють спогади Миколи Котляра [300] та Рема Симоненка [295]. Ф. Шевченку як вчителю присвячені спогади його учнів Геннадія Боряка [281] та Світлани Кисиль [289]. Подібний аспект висвітлено в спогадах Юрія Пінчука [518] та Тетяни Яковлевої [298], в яких вчений виступав офіційним опонентом при захисті дисертації. Ігор Верба [282] згадував про зустрічі з Ф.Шевченком в Інституті української археографії, де він ділився спогадами про М.Грушевського та Н.Полонську-Василенко, О.Оглоблина, яких він не знав особисто, втім часто бачив, слухав лекції деяких із них. Про роботу Ф.Шевченко на посаді директора Інституту археології розповідається в спогадах вчених, яким доводилося працювати разом із ним - Іона Винокура [301] та Петра Горішного [303]. Творче спілкування з істориком в галузі спеціальних історичних дисциплін, історії раннього нового часу представлено в спогадах Юрія Мицика [293], Миколи Крикуна [290]. Цій же темі, а саме роботі в спільному проекті по створенню Національного атласу України присвячені спогади Олени Маркової [292]. На зв'язках Ф.Шевченка з своєю малою батьківщиною – Поділлям, творчим контактам з істориками Закарпаття, Львова акцентовано увагу в спогадах Віктора Прокопчука [294], Ярослава Ісаєвича [287], Юрія Сливки [296].

В означених мемуарах Ф.Шевченко постає не лише як вчений-історик, організатор науки, але й як людина, якій були властиві відповідальність, співчуття, бажання допомогти в складній ситуації, часто попри усвідомлення небезпеки для власного іміджу чи кар'єри.

1.4. Бібліотечна колекція Ф. П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого

В наш час все більшу увагу дослідників привертають книжкові колекційні бібліотеки видатних історичних особистостей. В даний час, лише в фондах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського зберігаються численні бібліотечні зібрання, що належали різним вченим, культурним діячам [463]. Історія створення, походження та доля таких особових книжкових зібрань, поперше характеризують її власника, розкривають його життєвий та творчий шлях, особистісні риси, уподобання, набуті за життя; по-друге, є новим джерелом

пізнання епохи або певного проміжку часу.

Одним з таких книжкових зібрань є бібліотечна колекція Федора Павловича Шевченка, що створювалась впродовж всього життя вченого. Вона вперше стає предметом наукового аналізу, метою якого є дослідження історії її створення, репертуарного складу, особливостей окремих видань. Буде доцільним проведення аналізу бібліотеки, зображення в контексті життєвого шляху, його професії. Це сприятиме складанню цілісного портрету Ф.Шевченка, як вченого, керівника і просто людини своєї епохи.

Інтерес до історії проявився у Федора Павловича з самого дитинства, коли в його рідному селі закрили церкву, 16-річний підліток переніс додому документи. Книжки почав збирати з студентських років. За спогадами його дружини, Розалії Калманівни, при будь-якій нагоді купував книжки, і, навіть, коли вони жили в однокімнатній квартирі, всі шафи і полиці, навіть підвіконня, були заповнені книжками.

Після смерті вченого, бібліотечна колекція не збереглась в повному обсязі, а була розділена на декілька частин. Одна з яких була продана родиною. Іншу, а саме книги історико-наукового змісту, в 1997 році Розалія Калманівна Шевченко передала Інституту історії України НАН України. У 1999 році на батьківщині Федора Павловича була перерізана стрічка до кімнати Дунаєвецької центральної районної бібліотеки, укомплектованої книгами з його зібрання. В кімнаті-бібліотеці також знаходяться шафи та стіл вченого.

Бібліотечна колекція складається з більше двох тисяч томів: в м.

Дунаєвцях знаходиться близько півтори тисячі книг, в Інституті історії України НАН України – нараховується більше 700 книжок. Репертуарний склад зібрання дуже різноманітний і включає в себе праці з історії України, загальної історії, археології, архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, твори класиків української та зарубіжної літератури, праці з мовознавства, раритетні видання XIX - поч. XX століття.

Кожна книжка безпосередньо пов'язана з певним періодом життя вченого, з колом його знайомств, уподобань і наукових інтересів. Варто відмітити, що книги на історичну тематику та інша література в процентному відношенні складають відповідно 49 та 51 відсотки. Очевидно, в первинному складі, який, нажаль, неможливо реконструювати, книг з історії було більше, оскільки упорядник і власник книгозбірні був професійним істориком.

Принагідно зауважимо, що кожна книга колекції відмічена особливим власницьким знаком – екслібрисом. Екслібрис книг Ф. Шевченка має вигляд контурної карти України, оточеної орнаментом та написом: “Федір Павлович Шевченко”.

Репертуарний склад бібліотечної колекції вченого можна аналізувати у двох площинах, що нерозривно пов'язані між собою – науково світоглядних інтересів вченого та його професійної діяльності. Адже вона формувалась за рахунок придбання книг з тематики, що цікавила її власника, необхідних для повсякденної дослідницької роботи. Книжковий фонд також поповнювався виданнями, зміст та хронологія яких відповідали етапам професійної кар'єри

вченого.

Тематичний, кількісний та хронологічний склад бібліотечної колекції відображено в таблиці. В ній у горизонтальних рядках відмічається тематика книг, у вертикальних стовпчиках – роки їх видання. Останні розбито на сім періодів, що характеризують певні етапи біографії історика, за виключенням першого і частково другого хронологічного періодів, до яких відносяться видання XIX – початку XX ст., а також книги 20-30 рр. цього ж століття.

Таблиця 1.1

Тематичний та кількісний склад бібліотечної колекції Ф.Шевченка

Тематика, періодизація	Роки видання						
	XIX ст.- 1917р.	1918- 1940	1941- 1943	1944- 1967	1968- 1972	1972- 1991	1991- 1995
Історія України (синтетичні праці)	3	3, 6*	3, 1	20, 11	3	12, 2	2, 2
Найдавніший період (в т.ч. археологія)			1	14, 6	11, 7	10, 6	2, 1

Таблиця 1.1. (продовження)

Київська Русь (в т ч. археологія)	4	7	2	18, 12	15, 9	11, 10	1, 2
Польсько- Литовська доба (XIV-XVII ст.)	2	1, 4		6, 7	5	4, 2	1
Козацька доба (XVII-XVIII ст.)	8	1, 3	1, 1	16, 20	1	10, 5	5, 4
XIX ст. – 1917 р.	4	1, 16	1, 1	6, 13	2	5, 8	1
1917-1941 рр.		2	1	3, 3		2	2
1941-1945 рр.			2, 2	2, 5			1
1945-1995 рр.				5		2	1
Регіональна історія	3	1, 8	1, 5	24, 15	10, 3	17, 11	1
Історіографія вітчизняна	1	1, 9	1, 4	12, 26	3, 4	15, 22	6, 7
Історіографія зарубіжна	2	5	1, 2	15	1	6	
Джерела	9	5	2, 3	6, 8	3	1, 4	1, 2
Спеціальні іст. дисципліни	1, 6	3, 10		15, 36	12, 11	32, 15	2, 3
Загальна історія	3, 32	4, 23	2, 6	15, 57	4, 6	10, 24	3
Вітчизняна л-ра та літ.знавство	11, 4	38, 6	25, 5	541, 12	46, 1	97, 5	
Зарубіжна л-ра та літ.знавство	5, 2	14, 3	1	7, 1	2	4	

Мовознавство	1	2, 1	3, 1	15, 2		2, 3	1
Мистецтвознавство	2, 11	6, 5	1	94, 10	5, 2	18, 8	3, 1
Різне (економіка, право, філософія психологія)	1, 1	5, 3		42, 7	3, 2	9, 2	2

На більшості книгах цих років збереглися нотатки самого Федора Павловича про місце і рік купівлі певної книги. В майже всіх випадках такі записи фіксують Москву 30-х рр., як місце і час придбання книги. На цей час припадає навчання Ф.Шевченка в Московському історико-архівному інституті. Саме в столичних букіністичних крамницях, молодий історик міг придбати ці рідкісні видання, що нині є окрасою його бібліотечної колекції. Серед них варто відмітити найраніше із збережених книгу колекції. Це “Историческая песнь о походе на половцев”, що була видана в Санкт-Петербурзі в 1800 році. Безперечно цінним є перше видання “Історії русів” 1846 р. Ці дві книги є першими виданнями означених творів. Такими є також праці українських істориків ХІХ ст.: “История воссоединения Руси” П.Куліша (1874), монографія М.Іванишева “О древних сельских общинах” (1863), “Начерк Коліївщини” Я.Шульгіна (1898), О.Барвінського “Образки з громадського побуту Малоросії ХVІІІ ст.”, твори О.Єфименко, М.Василенка по історії України. Також варто відмітити роботи Г.Карпова з історіографії, видання монографій по історії світових релігій, реформаційних течій в Європі ХVІ ст., узагальнюючі праці В.Ключевського, Г.Данилевського по російській історії. До складу аналізованої колекції входять збірники документів, публікація яких здійснювалася впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, три томи “Архіву Юго-Западной Руси”, видання 1907-1908 рр. “Українсько-руського архіву” (3, 4, 15 томи).

Видання 20-30 рр. представлені у бібліотеці працями українських та російських істориків, публікаціями джерел а також художніми творами українських письменників, зокрема відомим твором В.Винниченка “Сонячна машина” (1930). Серед вчених-істориків, твори яких стали складовими бібліотеки, варто відзначити С.Наріжного, М.Василенка, М.Петровського, М.Яворського, М.Кордубу. Тематика їх праць переважно торкається проблем української історії ХVІІ ст., тобто періоду, що був предметом наукових інтересів власника книгозбірні. Цілком ймовірно, що Ф.Шевченко використовував їх при підготовці кандидатської дисертації “Російські воєводи в Україні в ХVІІ ст.”

Не зважаючи на труднощі, пов’язані з війною, Федір Павлович продовжував поповнювати свою бібліотеку новими виданнями. Частина їх була придбана під час перебування вченого в евакуації в Узбекистані (окремі книги містять нотатки про придбання їх саме там).

Після повернення в Україну з евакуації в 1943 р. вчений придбав ряд видань з історії, опублікованих під час війни в 1942-1943 рр. Особливою їх рисою є виокремлення героїчних сторінок з різних періодів вітчизняної історії, змалювання героїчної боротьби із зовнішнім ворогом. Ці праці, попри наукове наповнення, мали й ідеологічне спрямування і були покликані піднести почуття

патріотизму для боротьби із окупантами.

Найбільш численну групу книг бібліотеки Ф.Шевченка становлять видання 50-60-х рр. В цей час історик працював в Інституті історії АН УРСР. Окреслений період означений істориками “хрущовською відлигою”, був найбільш сприятливим для історичних студій, а особливо для розвитку вітчизняної літератури, мистецтвознавства. Це відобразилось і на репертуарі книгозбірні Ф.Шевченка, яка рельєфно відображає основні тенденції розвитку історичних наук, літератури, мистецтвознавства. Як наочно видно з поданої вище таблиці, збільшується кількість видань по усіх темах і періодах української історії, зокрема епохи Київської Русі, козацької доби, спеціальних історичних дисциплін. Сплеск кількості останніх в значній мірі був пов’язаний з 300-річчям Переяславської Ради. Бібліотека включає численні дослідження з цієї тематики, збірники документальних матеріалів. Значна кількість праць цього періоду торкалась спеціальних історичних дисциплін: метрології, історичної географії, філігранології, нумізматики та ін.

Регіональна історія знайшла своє відображення в фундаментальних монографічних виданнях по історії українських міст – Чернігова, Львова, Кам’янець-Подільського, а також історичного розвитку окремих регіонів – Поділля, Галичини, Закарпаття, Півдня України.

Після значного періоду піднесення, для суспільних наук невдовзі настав час стагнації, що була пов’язана з настанням так званої епохи “застою”.

За період 1968-1972 рр., коли Федір Павлович перебував на посаді директора Інституту археології АН УРСР, його бібліотека поповнилась роботами колег-співробітників, де висвітлювалось широке коло питань пов’язаних з археологічними дослідженнями античних, ранньослов’янських старожитностей. Власне в період “застою” археологія залишалась чи не єдиною галуззю історичної науки, якої не в значній мірі торкалась офіційна цензура. А тому археологія переживала своєрідний ренесанс.

В останні роки життя вченого, що припали на перші роки української незалежності (1991-1995 рр.), бібліотека поповнювалась за рахунок видань, що почали з’являтися в цей період і які раніше перебували під забороною. Йдеться про перевидання творів М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Єфименко та ін. Значну кількість книг цього періоду є творами сучасників, предметом дослідження яких виступали українське козацтво та ранньомодерна історія України – тобто проблеми, які охоплювали сферу наукових інтересів Ф. Шевченка.

Для повнішого аналізу бібліотечної колекції вченого, а також його наукової біографії слід звернути увагу на цікавий вид історичних джерел, дослідження якого допоможе більш чітко виокреслити етапи життєвого шляху Ф.Шевченка, коло його професійних, дружніх взаємин, певні особисті риси характеру.

Йдеться про записи, що містяться на окремих книгах. Їх можна означити як маргінальні і розглядати їх в контексті маргіналістики (від лат. *margines*, *margo* – край, межа) – спеціальної історичної дисципліни, що вивчає надписи на

сторінках рукописних і друкованих книг. Предметом дослідження цієї дисципліни є записи: авторські, вкладні, читацькі, дарчі. Незалежно від їх змісту, власницької чи хронологічної належності [429, с.42]. Бібліотека Ф.Шевченка нараховує близько двохсот книг, що містять записи-маргіналії. Переважна більшість з них належить до одного типу – дарчих написів. Також можна виділити окремо книги ХІХ – ХХ ст., 30-і рр. ХХ ст., про які йшла мова вище. Записи на них містять інформацію про місце і час придбання книги. Крім того, на сторінках багатьох книг бібліотеки фіксуються записи й самого власника цієї книгозбірні, який робив численні помітки, нотатки в тексті книг, де вчений висловлював своє відношення до змісту написаного, уточнення окремих фактів, дат. Подібні нотатки дають матеріал до реконструкції творчої лабораторії науковця, його суб'єктивного ставлення до історіографічного процесу.

Найбільш численні записи, що відносяться до категорії дарчих, залишені авторами книг, що їх вони дарували Ф.Шевченку. Записи належать сучасникам вченого – історикам, письменникам, літературознавцям.

Серед дарчих записів найбільша кількість належить, звичайно, колегам-історикам. Перші такі записи датуються 1940 – 1941 рр. Це записи на працях істориків з Чернівців, присвячені питанням регіональної історії, вони відносяться до періоду, коли Ф. Шевченко працював директором Чернівецького державного архіву. Після повернення в Україну з Узбекистану після евакуації, Ф.Шевченку подарували декілька праць, присвячених російській історії ХІХ ст., про що свідчать дарчі записи на них, датовані 1943 р.

Чітко можна виділити книги, які дарувалися вченому від колег-співробітників Інституту археології АН УРСР, директором якого він був. Це, зокрема, дарчі записи відомих археологів М. Брайчевського, І. Винокура, які займалися археологічним дослідженням лісостепової зони доісторичної доби, а також записи інших вчених-археологів, зокрема спеціалістів по історії ранніх слов'ян - В. Барана, С. Березанської, археологів-античників – В.Ільїнської, О. Паніної, Є. Яковенка, також І. Шовкопляса, В. Драчука та ін. Всього близько 30 записів. Майже всі вони датовані періодом 1968-1972 рр., тобто часом перебування Ф.Шевченка на директорській посаді інституту. Зміст цих маргінальних записів свідчать про глибоку повагу і вдячність до нього колег, які вбачали в своєму керівникові людину професійну та високоморальну. Ставлення більшості колег, про що свідчать дарчі написи, не змінилося у тяжкі дні Федора Павловича, коли в 1972 році розгорнулася політика його дискредитації з боку партійних органів.

Варто відзначити, що ще перебуваючи на попередній посаді, Ф.Шевченко підтримував широкі наукові зв'язки з вченими Інституту історії АН УРСР та науковцями з інших регіонів України. Зокрема, з Дніпропетровська: Ю.

Мициком, Г. Швидько, М. Ковальським. Останній подарував Ф.Шевченку три свої праці з проблем джерелознавства [459-461]. Запис на першій книзі 1977 р. – витриманий в офіційних рамках, у другій (1979) Микола Павлович звертається до Ф.Шевченка як до найвизначнішого “знавця епохи феодалізму в Україні”. Запис 1985 року пройнятий дружніми почуттями і найліпшими побажаннями,

що свідчить про теплі взаємовідносини між двома вченими: “Вельмишановному Ф.Шевченку з дружніми і щирими побажаннями нових творчих успіхів, багатьох років творчої плідної праці і запорізького здоров’я”. Дарчі записи свідчать також про наукові зв’язки з львівськими істориками. Ф.Шевченку був подарований примірник “Нарисів з історії Львова” (Львів, 1956), від упорядника І.

Крип’якевича. Варто також відмітити праці львівських істориків Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича з історії української культури, В. Зварича з нумізматики, О. Мацюка – по проблемам філігранології, дарчі записи яких збереглися у бібліотеці Ф. Шевченка на подарованих йому книжках.

Працюючи в Інституті історії, Федір Павлович співробітничав і підтримував тісні зв’язки із його науковцями. Він був ініціатором, ідейним натхненником багатьох видань інституту, а тому отримував від їх авторів численні подяки, що зафіксовані у вигляді дарчих записів. Серед них слід відзначити працю Н. Санцевича, В. Сарбея, В.Стрельського, автори яких висловлюють свою подяку “Дорогому Ф. П. Шевченку – ініціатору цього видання з щирою подякою за плідну участь у підготовці”. Важливе місце в колі наукових інтересів Ф.Шевченка займали середньовічна та ранньомодерна історія України, спеціальні історичні дисципліни, а тому природньо, що йому дарували книги саме з цієї тематики і, де найбільше фіксується дарчих записів. Варто відмітити, що в рамках офіційної радянської історіографії, розробка означеної проблематики не завжди знаходила належного визнання, а науковці, що нею займалися нерідко піддавалися необґрунтованим звинуваченням в націоналізмі. В 70-ті роки, в часи так званої “маланчуківщини” за свої наукові переконання постраждали немало вчених, серед них і науковці Інституту історії – О.

Апанович, О. Дзюба, Я. Дзира та ін. Останній, наприклад, залишив дуже цікавий дарчий запис, помістивши його на виданні “Літопису Самовидця”. Його текст стилізований під українську мову XVII ст., яка вживається в цій пам’ятці: “Велцеславному Теодорові Шевченкові чолнійшому ініціаторові і валечному джерелознавцю гісторій та хронік українських” [193, арк.10].

Збереглися книги, на яких автори залишали слова вдячності вченому за підтримку. Це показано майже не в кожному дарчому записі, в яких вченого названо “дорогим вчителем”, “прекрасною людиною”, “талановитим науковцем”. Серед них автографи вчених-істориків, які нині є провідними науковцями, спеціалістами в різних галузях і періодах української історії: В. Смолія, М. Дмитрієнко, Г. Боряка, Н. Яковенко, В. Степанкова, П. Толочка, В. Потульніцького та багатьох інших. Варто процитувати один із записів, який залишила на подарованій книзі О. Апанович: “Дорогому Ф. П. Шевченко, який півстоліття тому прищепив авторові цієї книги археографічні знання та пієтет до архівних джерел”. Особливо таких записів багато зберігається в особовому архіві історика, де, за нашими підрахунками, їх нараховується 324 – від колег, друзів, співробітників Ф.Шевченка [189-205]. Слід відзначити, що в той час існувала традиція поміщення дарчих надписів не лише на книжки, але й на статті. Саме відбитки чи оригінали таких статей із надписами історик зберіг у своєму архіві. Зміст цих записів в більшості зводиться до висловлення глибокої

шани та подяки Ф. Шевченку як професійному, талановитому історичу та щирій людині, готовій певної самопожертви задля допомоги у складній ситуації, завжди щедру на поради та конструктивну наукову підтримку. Серед них, зокрема, зустрічаємо автографи М. Котляра на роботі по нумізматичі, який називає Ф. Шевченка “одним із батьків спеціальних історичних дисциплін” [196, арк.65]. Про це ж свідчить і надпис А. Введенського – “единомышленнику по специальным историческим дисциплинам” [191, арк.14]. В одному із маргінальних записів Ф.Шевченка названо “патріархом історичної науки України” [195, арк.10].

В колі наукових знайомств і контактів Ф.Шевченка окреслено і зв’язки з вченими тодішнього СРСР, а також зарубіжних країн. Збереглося 15 книг з автографами російських вчених, зокрема І. Миллера (на книзі “Герои 1863 года”, М., 1963), упорядників “Антології педагогической мысли Древней Руси”, В. Устюгова “Города феодальной России”. Дарчі записи також лишили упорядники збірника наукових праць “Тихомировские чтения”, це не випадково, оскільки М. Тихомиров був одним з вчителів Ф.Шевченка під час його навчання в Московському історико-архівному інституті.

В книгозбірні вченого зберігаються з дарчими написами від вчених Вірменії, це, зокрема, книги подаровані директором Інституту історії Вірменії “Геноцид армян в Османской империи”, “История Армении”.

Про широкі наукові зв’язки Ф.Шевченка з науковцями країн Європи свідчать книги з присвятами від польських, сербських, болгарських, румунських, німецьких, словацьких, чеських вчених. В записах європейських істориків, котрі в більшості датовані 50-60-ми роками звучать слова пошани і підтримки, сподівання на співпрацю.

Окрему групу книг становлять твори українських поетів і письменників з присвятами Ф.Шевченко. Процитуємо окремі з них, які якнайповніше відображають професійні і людські риси вченого: “За щедрість душі і мудрість. Із схилянням за громадянську мужність і незрадливість справжній історії” (Р. Іванченко, Київ, 1988); “Великому вченому і людині” (І. Білик, Київ, 1987); “Прийміть цю книгу як знак великої поваги до Вас. З побажанням Вам не менш плідної наукової праці” (І. Дзюба, Київ, 1981); “Нехай нашим ворогам не спиться!” (Р.Іванченко, Київ, 1972). Символічно, що цей запис адресовано Ф. Шевченко як підтримка в один із драматичних періодів життя вченого.

І, нарешті, до останньої групи книг із дарчими записами належать неавторські видання – твори українських класиків: Л.Українки, І.Франка, Т. Шевченка, а також раритетні видання ХІХ ст., які дарувалися вченому на його ювілеї. Відмітимо лише одну із таких книг, подаровану Ф.Шевченку з нагоди дня народження. Це подарункове видання “Кобзаря” Т. Шевченка з автографами від колег: М. Дмитрієнко, М. Котляра, Я. Дзири, А. Санцевича та надписом “Шевченкові – шевченкове. 24 серпня 1967, м.Київ”.

Бібліотечні колекції видатних особистостей, зокрема вчених-істориків, літературознавців, письменників є важливим джерелом для реконструкції ціннісних, інтелектуальних орієнтирів суспільства в певний відтин часу, коли

проводилась комплектація бібліотечного зібрання, а також особистісних, наукових інтересів фондоутворювача. Склад бібліотеки Ф.Шевченка, що формувалась впродовж 30-90-х рр. ХХ ст., в значній мірі відображає суспільно-політичні, культурні етапи розвитку цього, без перебільшення, драматичного періоду. Крім того, вона репрезентує певний зріз світоглядних, наукових пріоритетів вченого, які, не зважаючи на ознаки часу, ґрунтувались на високому професіоналізмі, об'єктивності, добропорядності. Особливо важливим джерелом вивчення біографії науковця є дарчі надписи на книгах, статтях, рукописах, подарованих Ф.Шевченку. Їх значна кількість дозволяє реконструювати географію та коло наукових контактів вченого, його відносини з колегами та друзями. Наявність такого числа записів свідчить про великий авторитет Ф. Шевченка в науковому середовищі, здобутий не лише професійними якостями але й через дотримання загальнолюдських цінностей.

РОЗДІЛ 2.

БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА

2.1. Становлення вченого: московський період (1933-1940)

Ім'я Федора Павловича Шевченка тісно пов'язане з державною архівною структурою України, що веде свою історію з 1917 р., коли у буремні роки Української революції робилися спроби взяти під опіку держави приватні, монастирські й інші архівосховища. Цей процес сприяв, з одного боку, централізації і порятунку розрізнених архівних зібрань, над якими нависла загроза повного знищення в умовах хаосу й анархії громадянської війни, з іншого боку – мав своїм наслідком загибель величезного числа унікальних

рукописів і документів через недбалість чи ідеологічні упередження.

В 1933 році Ф.Шевченко починає навчання в організованому незадовго до цього Московському історико-архівному інституті, визначивши таким чином свій майбутній життєвий шлях, який крім професійного зайняття історичною наукою передбачав і задіяність в архівній системі як в інституційному відношенні (Ф.Шевченко довгий час працював в архівній галузі) так і особливому дослідницькому методі вченого, що полягав, за спогадами сучасників, в своєрідному пієтеті до архівних джерел.

Варто зупинитися на короткій характеристиці стану архівної галузі Радянського Союзу в 30-х рр. ХХ ст., часу, коли молодий Ф.Шевченко тільки починав свою наукову кар'єру аби визначити вплив середовища на формування наукового світогляду вченого.

У 1920-і рр. централізація й одержавлення архівної системи України, як і усього Союзу РСР практично завершилися [509, с.367-369; 267, с.140-142; 277, с. 142-149]. Історія архівного будівництва рельєфно відображала всі перипетії розвитку загальносоюзної архівної інфраструктури, що, у свою чергу, була детермінована політичними рішеннями.

Значного удару по архівній системі завдавали політичні акції, ініційовані владою. Йдеться, зокрема, про так звану “макулатурну кампанію”, в ході якої з архівів по всій країні вилучалися “непотрібні” архівні документи для сировинних потреб паперової промисловості. До такого розряду часто включали матеріали, пов'язані з дореволюційними установами, передусім банками, монастирями, освітніми закладами та ін. Лише початковий етап збору макулатури по архівних фондах дав 20 тис. тон паперу. В подальшому норми здачі макулатури для архівів стали чимось подібними до норм хлібозаготівель, тобто цифри зростали з року в рік [555, с.184-190].

Масові репресії проти “інакомислячих”, у тому числі й в архівних установах, фактично позбавили їх кадрів, професійне становлення яких відбулося в дореволюційний період. Від людей, що прийшли їм на зміну, вимагався не стільки професіоналізм, скільки лояльність до існуючого режиму. Головним критерієм підбору архівних кадрів стала партійність, йшла масова заміна “дореволюційних кадрів” на нові. Складовою такої політики стали “комунізація” та “оробітничення” [555, с.208-209]. Подібна політика призвела до того, що напередодні Великої Вітчизняної війни в архівній системі менше 2% співробітників мали досвід роботи в архівах понад 15 років, 41 % – здобули лише середню освіту [472, с.40]. За статистикою на 1935 р. у всьому СРСР нараховувалося 2267 архівних працівників, з них лише 16% мали вищу освіту [561, с.213]. Більшість архівістів розглядали свою працю як маловажливу і другорядну. Часто комплектування архівів, складання описів довірялося абсолютно непідготовленим співробітникам, але і таких не вистачало, тому всерйоз піднімалося питання про залучення до праці в архівах навіть ув'язнених [556, с.52]. У провінції ситуація була ще гіршою.

Перед керівництвом Центрального архівного управління СРСР постало питання про підготовку кадрів для архівної галузі. Важливою подією в його

вирішенні стала організація в Москві Історико-архівного інституту (ІАІ) - спеціального навчального закладу, що займався підготовкою науково-керівних кадрів для архівних установ, що відкрився 1 квітня 1931 р. [556, с.15]. Авторами проекту утворення спеціалізованого архівного вузу стали відомий історик М. Покровський, який вже після своєї смерті був підданий тавруванню та керівник Архівного управління СРСР В.Максаков.

Ситуацію в навчальному закладі тих років досить виразно характеризує епізод із спогадів однієї зі студенток: “На перших порах наше керівництво більше сперечалося про те, чому і як нас навчати, ніж дійсно навчали” [556, с.46]. Не було елементарних підручників по історії й архівних дисциплінах. Недостатнім був освітній рівень перших студентів, багато хто не мали навіть середньої освіти [263, с.77]. Спочатку лекції читались радше пропагандистами, ніж вченими, відтак вони зводились до закликів боротьби із опортунізмом, класовими ворогами, тавруванням “рязановщини”, “лаподанилевщини” і т. п. [556, с.40-41] До цього додалися ще й систематичні чистки серед студентів та викладачів вузу [556, с.40-45]. Попри це в московських інтелектуальних колах історико-архівний інститут називали “академією вільнодумства” [556, с.52]. Напевно через те, що ситуація в інших установах була ще більш гнітюча. А можливо й через те, що в стінах цього навчального закладу працювали “старі кадри”, серед них Ю.Готьє, С.Веселовский, С.Богоявленський, О.Сперанский, В. Пічета, М.Тихомиров, багато з них пройшли горно репресій і переслідувань [496, с.38]. Всі вони були випускниками дореволюційного Московського університету та справжніми спеціалістами в галузі медієвістики, археографії, джерелознавства [422].

Одним із першочергових завдань керівництва нового вузу стало забезпечення абітурієнтами. По всьому Союзу велась активна компанія по заохоченню молоді вступати до Московського історико-архівного інституту. Причиною цього була непрестижність архівної галузі і перманентне нехтування керівництвом країни архівних установ, що неодмінно позначилося на соціально-побутовому становищі їх співробітників. Пріоритет під час вступу до вузу віддавався членам ВКП(б) а також ВЛКСМ. Із безпартійних перевага надавалася робітникам, колгоспникам, які мали освіту не нижчу від дев’ятирічної. Від вступних іспитів звільнялися абітурієнти, що закінчили робітничі факультети (робфаки) та школи-дев’ятилітки [557, с.26-27]. В результаті у вуз поступали люди з різним рівнем освіти та підготовки. “...Навчатися було цікаво, хоч і нелегко. Студенти дуже різні за віком, мали в переважній більшості недостатню підготовку, мало було тих, хто закінчив десятирічку...” – зафіксувала у своїх спогадах студентка першого набору 1931 р. [263, с.77]

Ф.Шевченко – юнак із провінції (народився в с. Дунаєвці сучасної Хмельницької області 24 серпня 1914 р. [260, с.246]) успішно пройшовши конкурсний відбір, у 1933 р. став студентом столичного вузу – Історико-архівного інституту [260, с.247; 279, с.544]. Перед тим він працював на взуттєвій фабриці в Києві, навчаючись на робітничому факультеті і мав намір чи може й робив спробу поступити до Київського університету, який в 1933 році

оголошував перший набір студентів. На час вступу Ф.Шевченка до Московського історико-архівного інституту вузу, з його стін вже вийшов перший випуск, 12 учасників якого навчалися лише два роки. Пізніше тривалість навчання збільшувалася в тій самій пропорційності, як і кількість студентів [556, с.50].

Таблиця 2.1

Кількість студентів та випускників Московського історико-архівного інституту (1931-1937)

Рік	Кількість, студентів що поступили у вуз	Кількість, студентів що закінчили вуз
1931	90	-
1932	250	-
1933	231	12
1934	223	16
1935	256	33
1936	229	47
1937	301	30

За матеріалами таблиці можна прослідкувати не лише збільшення кількості студентів, але й чітко виражену диспропорцію між кількістю тих, хто поступив, і випускниками вузу. Очевидно, деяка частка студентів відраховувалася через неуспішність. Втім, можна припустити, що причиною цього були складні побутові умови проживання студентів, які не всі витримували. Для ілюстрації дійсного стану речей в цій сфері наведемо уривок із спогадів однієї із студенток: “Ми, дівчата, жили в гуртожитку в будинку інституту на третьому поверсі, а хлопці через дорогу. Як матраців, так і постільної білизни не вистачало. Всюди було повно пацюків, кажуть одному студентові вони навіть відгризли носа” [556, с.46]. Ці спогади студентки М. Артемонової датовані 1933 р., тобто роком вступу Ф.Шевченка до цього вузу. Слід відмітити, що в Московському історико-архівному інституті навчався В. Стрельський – відомий український історик, який закінчив його в 1935 р., за два роки раніше за Ф.Шевченка [427, с.87].

Цікаві подробиці повсякденного життя студентів історико-архівного інституту містять спогади студентки Н.Бжостовської, які відносяться до перших років функціонування вузу: “Спочатку були продовольчі картки, ми здавали їх до їдальні разом із стипендією і отримували трьохразовий пайок, що складався з картоплі, капусти і чечевиці, іноді соленої риби. Одягнуті майже всі були бідно. Далі стало трохи легше – картки відмінили, працювала непогана їдальня. Дівчата стали носити крепдешінові сукні, а хлопці, після деяких вагань, – краватки (тоді це було ознакою елегантності)” [263, с.78].

До складних побутових умов додавалась ще й політична атмосфера. У травні 1933 р. було проведено одну із перших чисток в Архівному управлінні СРСР, яка зачепила й Історико-архівний інститут. Звідси були звільнені деякі викладачі, окремих заслали до таборів або розстріляли. Зокрема, директора інституту М.Соколова було заарештовано за “неправильне висвітлення питання

про переростання буржуазної революції в соціалістичну” [556, с.47].

Цінним джерелом для реконструкції формування наукового світогляду Ф. Шевченка в московський період його біографії є записні книжки, ведені впродовж 1933–1939 рр., тобто в студентські роки та під час навчання в аспірантурі [40-46]. Важко визначити приналежність цих записів до певної групи джерел. Вони не є ані щоденниковими нотатками, ані мемуарами. Їх можна означити як особливий вид щоденника, в якому переважно зафіксована інформація, що мала відношення до інтелектуального аспекту життя Ф. Шевченка у визначений період. До записників вносились списки прочитаної чи запланованої до прочитання літератури, відображалась інформація про відвідання культурно-масових заходів. Аналізуючи ці матеріали, можна прослідкувати формування наукових інтересів майбутнього вченого, коло його зацікавлень. Записи дуже мало містять текстів щоденникового характеру, тобто особистих. Можливо, щоденник, який зберігається в особовому фонді історика, Ф.Шевченко почав вести лише з 1943 р. Не виключено, що частина текстів не збереглась до наших днів. Особисті записи 1933–1933 рр. обмежуються описами стосунків з одногрупниками, окремі уривки фіксують враження від прогулянок по Москві, містять інформацію про похорони С.Кірова в грудні 1934 р. [41, арк.6 зв.] За спогадами колег Шевченка, відомо що він бачив в Москві М.С. Грушевського в 1932 р. і навіть працював з ним в одному читальному залі тодішньої Ленінської бібліотеки [284, с.152].

Матеріали записних книг за 1932-1939 рр. можна розділити не лише за змістом, а й по часу. Перші записники містять доволі бідний обсяг інформації, записи в них не такі інтенсивні. Тут переважають виписки із преси в тому числі й української, переважно політичного характеру, про боротьбу з “ворогами народу”, “українським буржуазним націоналізмом” та ін. [40, арк.19-23] Втім, записи вже за наступні 1934-1935 рр. виявляють значно ширше коло інтересів молодого Ф.Шевченка. Так, за наведеною ним статистикою, лише за період від грудня 1935 до січня 1936 рр. було прочитано 44 книги, здійснено 15 відвідин кіно та 8 театру [43, арк.1зв.]. Для того, аби проілюструвати інтенсивність культурної програми Ф.Шевченка за час його перебування у Москві, варто навести тут його виписки за один із місяців 1936 р.: “1.09.1936 – “Новые времена” (кинокартина); 3.09. – Планетарий (лекція о затмении солнца); 4.09. – “Девушка спешит на свидание” (кинокартина); 4.09. – Виставка українського народного мистецтва; 7.09. – “Огни большого города” (кинокартина); 10.09. – “Дети капитана Гранта” (кинокартина); 11.09. – “Ромео и Джульета” (театр им. Вахтаногова); 15.09. – Выставка картин Рембрандта (Музей изобразительных искусств); 19.09. – Кинохроника; 23.09. – “Пушкинский вечер” [45, арк.18]. Такі записи є майже по кожному місяцю перебування Ф.Шевченка в Москві. Заповненим був практично кожен день. Дуже багато записів стосуються прочитаної літератури. Тут коло зацікавлень було надзвичайно широке і доволі складно визначити пріоритети. Ф.Шевченко, крім суто наукових текстів, читання яких вимагалось учбовим процесом, багато читав російських класиків ХІХ ст., причому у першовиданнях – М. Гончарова, О. Пушкіна, І. Тургенева, М.

Достоевського та ін. Значний об'єм прочитаного становлять європейські класики – К. Гамсун, А. Франс, Е-М. Ремарк, П. Лафарг, Г. Гете, Й. Шіллер, Ш. –де Костер, П. Моріме, Р. Ролан та багато інших. Прочитано також близько сорока книг із популярної серії “ЖЗЛ” про історичних діячів різних народів та епох [45, арк.16 зв.].

Записи містять також численні згадки про ознайомлення з філософською літературою – творами Марка Аврелія, Сократа, Спінози, Вольтера. Серед категорії “Обязательно прочитать” Ф.Шевченко помістив твори Г.Сковороди.

Десь приблизно із 1935 р. в записниках починають з'являтися виписки із науково-історичної літератури, яка стосується України, точніше історії Поділля, Закарпаття та Буковини. Очевидно, в цей час намітився один із наукових пріоритетів Ф.Шевченка, пов'язаний з регіональною історією України, передусім її західних земель. В такому контексті Ф.Шевченко занотовував праці польських істориків ХІХ ст. стосовно Поділля, Галичини – Пулацького, Марчинського. Також до записників потрапляли численні виписки із документальних польських та російських статистичних збірників ХІХ – поч. ХХ ст., що містили інформацію про ці регіони [44, арк.13 зв., 15, 18, 18 зв.; 41; 45, арк.16 зв.].

Після закінчення інституту в 1937 р. Ф.Шевченко продовжив навчання в аспірантурі при кафедрі допоміжних історичних дисциплін, створеній з ініціативи О.Сперанського [448, с.56] – відомого ученого, блискучого організатора, випускника Варшавського університету [524, с.11], який заклав основи викладання в інституті спеціальних історичних дисциплін [524, с.12], зумів задіяти до праці на кафедрі кращих фахівців, які довели, що спеціаліст в галузі архівної справи повинен володіти прийомами джерелознавчого дослідження. З середини 30-х рр. за сприяння викладачів кафедри в інституті почали викладати курси палеографії, дипломатики, хронології, метрології, геральдики, сфрагістики [448, с.56]. Під науковим керівництвом О. Сперанського Ф. Шевченко приступив до підготовки кандидатської дисертації по темі “Воєводське управління на Україні в другій половині ХVІІ століття” [245, арк.73], що вимагала солідного знання архівних матеріалів, а також досвіду в області палеографії, дипломатики, джерелознавства й інших історичних дисциплін. О. Сперанський завжди наполягав на тому, щоб кандидатська дисертація була справжнім науковим дослідженням, що повинно увійти в інвентар науки; для нього важливе значення мали новизна теми і широке використання архівних документів [556, с.56]. Дійсно, тема була новаторською для української радянської історичної науки. До Ф. Шевченко питання російсько-українських взаємин у такому аспекті лише фрагментарно висвітлювалися в роботах по історії України, де в тій чи іншій мірі зачіпалася тематика Руїни – періоду від смерті Б.Хмельницького (1657 р.) по 1670-і рр. У 1930-і рр., після фактичної ліквідації історичних шкіл, фізичного знищення ряду науковців, історична наука придбала одновекторний розвиток з відповідним класовим ухилом. Теми, що охоплювали ранні періоди, а особливо таке неоднозначне для української історії ХVІІ ст., були під негласним

забороною, і їхня розробка становила реальну небезпеку для кар'єри і навіть життя вчених. Написання подібної роботи було можливо в Москві, де ще зберігалася відносна свобода наукової творчості.

Перший прийом в аспірантуру був проведений в 1935 р., тоді аспіранти навчалися лише один рік, що було пов'язано з кадровими проблемами а також нерегульованістю системи навчання [556, с.58].

Таблиця 2.2

Кількість аспірантів Московського історико-архівного інституту (1935-1938 рр.)

Рік прийому до аспірантури	Термін закінчення	Кількість аспірантів
1935	1.03.1935	7
1936	15.07.1939	7
1937	1.09.1940	12
1938	1.09.1941	12

У звіті історико-архівного інституту за 1938-1939 р. також містяться цікаві відомості стосовно соціального складу аспірантів інституту [246].

Таблиця 2.3

Соціальний склад аспірантів Московського історико-архівного інституту (1935-1938 рр.)

Рік прийому	робітники	селяни	службовці	ремісники	міщани	Дворяни	всього
1935	1	5	1	-	-	-	7
1936	1	4	2	-	-	-	7
1937	2	5	3	1	-	-	12
1938	4	4	3	-	1	1	12

У ході навчання в аспірантурі разом з 12 своїми однокурсниками відповідно до встановленого на кафедрі порядку, Ф.Шевченко прочитав пробну лекцію по темі дисертаційного дослідження, яку високо оцінили фахівці, склав усі кандидатські іспити на “відмінно”. В той час це були історія СРСР, історична археографія, французька мова, історичний і діалектичний матеріалізм [263, с.97]. Крім цього, молодий історик вів семінари в інституті [244, арк.95].

Після смерті О.Сперанського наукове керівництво науково-дослідною роботою Ф.Шевченка взяв на себе М.Тихомиров – видатний історик-медієвіст, спеціаліст по історії Московського царства XV–XVI ст., історіографії, спеціальних історичних дисциплін. Можливо, саме завдяки М.Тихомирову у Ф. Шевченка проявився інтерес до цих галузей історичної науки. За своє життя М. Тихомиров виховав 30 кандидатів та 14 докторів наук [563, 28]. Формалізм не входив до принципів його наукового керівництва, аспіранти були родиною для М.Тихомирова. Свого часу він говорив про непросте завдання виховання наукових кадрів: “...Всі думають, що це надто просто, втім для цього необхідне володіння особливими якостями, в першу чергу щирістю до людей, щоб

побачити в них талант і своєчасно допомогти...”. Він ніколи не критикував своїх аспірантів при сторонніх. В той же час він не терпів самовдоволеності, безтактності та зухвальства [391, с.325-326]. З іменем М.Тихомирова, так само як із О.Сперанським, в значній мірі пов’язана організація викладання спеціальних історичних дисциплін в Московському історико-архівному інституті. Аби зрозуміти всю складність цього процесу варто процитувати вислів одного із функціонерів Головного архівного управління СРСР, в якому зафіксоване офіційне ставлення до цих історичних наук: “ніяких спеціальних дисциплін не може бути в архівній справі, студентам достатньо оволодіти марксистсько-ленінською методологією, а після закінчення інституту попрактикуватися в архівах...” [562, с.207]. Така позиція влади сформувалась ще задовго до організації історико-архівного інституту, визначивши наперед концепцію його навчального процесу [525, с.92-104]. І лише завдяки ентузіазму “старих” кадрів – істориків дореволюційної доби, сотні студентів, в тому числі і Ф.Шевченко, які вийшли зі стін цього інституту, змогли доторкнутися до основ справжньої науки і надалі керуватися її принципами у своїй науковій діяльності.

Закінчення аспірантури історика в 1940 р. збіглося з переходом архівної системи України, як і всього Союзу РСР, під юрисдикцію Наркомату внутрішніх справ. У квітні 1939 р. Архівне управління УРСР було перетворено в Архівний відділ НКВС, а в червні 1940 р. – в Архівне управління НКВС УРСР [509, с.444]. Архіви з їхнім інформаційним потенціалом перетворилися для органів НКВС на стратегічні об’єкти для проведення масових репресій. До серпня 1939 р. тільки центральні держархіви склали списки 34 990 осіб – “активних ворогів народу”. Після приєднання до СРСР західних областей Білорусії, України, а також Латвії, Литви й Естонії, 23 листопада 1940 р. затверджена спеціальна інструкція, адресована керівникам архівів цих регіонів, з обліку контрреволюційних елементів за архівними документами [473, с.21]. Слід відзначити, що процес “воєнізації” архівів розпочався ще задовго до переходу їх під юрисдикцію НКВС. Ще 7 січня 1931 р. на спеціальному засіданні колегії Архівного управління СРСР і РРФСР прозвучала теза про те, щоб жодна політична кампанія радянського керівництва не обходилася без участі архівів [556, с.24]. Зміна статусу архівної галузі сприяла посиленню “чисток” в її структурі від “неблагонадійних” співробітників.

Таким чином, “московський період” у науковій біографії Ф.Шевченка став часом кристалізації наукових інтересів та пріоритетів вченого. На формування його наукового світогляду впливало декілька чинників. Передусім це посилення самоосвіти. За означений період Ф.Шевченко прочитав величезну масу різноманітної літератури як науково-історичного профілю так і художньої. Паралельно розвивався і естетичний світогляд через відвідання кіно, театрів, концертів, різноманітних виставок. Другим чинником стало саме навчання в стінах Московського історико-архівного інституту, який був, з одного боку, типовою науково-освітньою установою свого часу із значним впливом ідеології на навчальний процес, наукову діяльність та світогляд студентів. З іншого боку, цей вуз був і “академією вільнодумства” [556, с.58], як його називали сучасники.

Тут викладала ціла плеяда визначних істориків, серед них Ю. Готьє, С.

Веселовский, С. Богоявленський, О. Сперанський, В. Пічета, М. Тихомиров, які в своїй науковій творчості керувалися принципом справжньої науковості та професіоналізму, всупереч обставинам. Кожен із них був фахівцем в галузі медієвістики, історії ранньомодерного періоду, історіографії, спеціальних історичних дисциплін, що знайшло свій відбиток і на наукових пріоритетах Ф. Шевченка.

2.2. Діяльність в контексті розвитку архівної системи УРСР (1940-1949

)

У вересні 1940 р. Ф.Шевченка було призначено директором щойно створеного Чернівецького обласного держархіву (хоча за попереднім розподілом йому належало їхати в Молдавію) [246, арк.89]. Історія цього архіву сягає ще початку ХХ ст., коли в 1907 року розпочав діяльність Крайовий архів Буковини. В листопаді 1918 року він припинив свою діяльність в зв'язку з розпадом Австро-Угорщини. 22 вересня 1924 року створена Комісія державних архівів Буковини. В 1938 році вона реорганізована в Регіональну дирекцію державних архівів, яка проіснувала до червня 1940 року. Новий період історії архіву Чернівецької області почався після приєднання Північної Буковини та Хотинського повіту Бессарабії до Українською РСР й утворення 7 серпня 1940 р. Чернівецької області [449, с.87].

Органи управління архівною справою Чернівецької області в липні 1940 р. почали свою діяльність щодо організації, обліку і забезпеченню збереження архівних матеріалів [449, с.105]. У постанові РНК УРСР “Про стан міських і районних архівів УРСР” передбачалися заходи для поліпшення архівної справи в республіці, зокрема, протягом жовтня 1940 р. рекомендувалося забезпечити архіви приміщеннями [261, с.183]. Відповідно до цієї директиви архівам передавалися в основному культові споруди. Особливих масштабів цей процес досяг на щойно приєднаних землях Західної України, де закривалися і переобладнувалися під архіви десятки храмів. Чернівецький архів також був розміщений у будинку колишнього костюлу.

У Чернівці Ф. Шевченко прибув 14 жовтня 1940 р. і до 1 липня 1941 р. тимчасово працював старшим науковим співробітником архівного відділу Управління НКВС по Чернівецькій області та директором Чернівецького державного обласного архіву [260, с.248; 34, арк.1]. Станом на листопад місяць 1940 р. в цьому архіві включно з директором працювало п'ять співробітників – два наукові співробітники, бухгалтер та завгосп. Директор архіву в той час отримував 700 карбованців заробітної платні [242, арк.1]. У ході організації архіву його співробітники стикнулися з великими труднощами: маленькі архівосховища, недостача стелажів, відсутність транспорту, величезні обсяги неупорядкованих документів [449, с.105]. Крім суто адміністративної роботи Ф. Шевченко займався також обліком, науковою обробкою архівних документів,

що надходили із сусідніх регіонів [260, с.245]. У результаті проведеної роботи вже наприкінці 1940 р. облдержархів мав чотири архівосховища площею 1400 кв . м, у яких були встановлені стелажі для документів, забезпечена їхня концентрація. Одночасно проводилася систематизація документів за хронологією і тематикою [449, с.105].

Науково-дослідна робота архіву переважно відповідала політичній кон'юнктурі і серед пріоритетних завдань ставила легітимізацію приєднання Буковини до Радянського Союзу. У руслі цієї тематики здійснювалася широкомасштабна діяльність зі збору документів, що стосувалися історії Буковини, демографічної ситуації тут в різні періоди, побуту, освіти та ін. [449, с .106] У цьому також брав участь Ф.Шевченко. Виявлені тоді документи він використовував у науковій діяльності впродовж усього життя. Так, у 1949 р. вийшов у світ підготовлений ним збірник документів “Селянський рух на Буковині в 40-х рр. ХІХ в.” [272]. Це перша подібного роду документальна збірка, де вчений спробував дати характеристику народних рухів у Буковині в контексті загальноєвропейських революційних подій 1840-х рр. Крім того, зусиллями Ф.Шевченка в архіві була створена бібліотека, укомплектована необхідною для його повноцінного функціонування науковою літературою [449, с.105].

Велика Вітчизняна війна порушила всі плани молодого керівника щодо комплектування і зміцнення архіву. 5 липня 1941 р. румунські війська захопили Чернівці, впровадивши у місті окупаційну владу. Незадовго до цього НКВС СРСР видав наказ про евакуацію документів обласних держархівів та їхніх філій - міських і районних архівів [504, с.135]. До серпня 1941 р. архіви були вивезені з 18 областей УРСР [1, арк.14; 2, арк.15].

У першу чергу для евакуації відбиралися документи про діяльність партії, що характеризували обороноздатність держави, були необхідними для роботи радянських органів, а також такі, що могли бути використані ворогом на окупованій території. Документи, як їх тоді називали, “феодальної епохи” часто залишалися на сваволю долі під приводом “браку транспорту”. Внаслідок цього багато коштовних архівних матеріалів загинуло. Так, наприклад, згідно “Зведення про результати евакуації документальних матеріалів республіканських, крайових і обласних держархівів” від 9 квітня 1942 р. з Української РСР не евакуювали близько 27 млн. одиниць зберігання і 600 тонн розрізаних документів (розсипу). Частина їх підлягала знищенню [469, с.38].

Чернівецький же архів, завдяки професіоналізму його співробітників і організаційному таланту Ф.Шевченка був вивезений у липні 1941 р. у Краснодарський край без істотних втрат. Федора Павловича призначили 26 липня 1941 р. начальником Краснодарського крайового архіву, але вже 18 вересня того ж року разом з архівом і ще вісьмома співробітниками він був вимушений виїхати в м. Челкар Актюбінської області [259, арк.16; 47, арк.1]. Тут архів розмістили в непристосованому будинку колишнього магазину, документи знаходилися в хаотичному стані, були відсутні списки фондів. Ніякої роботи з облаштування архіву не велося [247, арк.12, 17-17 зв.]. За спогадами

дружини Ф. Шевченка Розалії Калманівни, жити доводилося в напівпідвальному приміщенні, не було ні теплих речей, ні умов для роботи [299].

Подібна доля архівів і їхніх співробітників була типовою для воєнного часу. Часто евакуйовані документи звалювалися в підвали, непристосовані приміщення, архівні фонди й описи могли потрапити в різні міста [470, с.17].

У лютому 1942 р. Ф. Шевченко з дружиною прибули в Узбекистан, що стало приводом для обвинувачень Федора Павловича у волонтаризмі, самовільному залишенні архіву, недбалості. Про це з Челкара в Москву надходили відповідні повідомлення [247, арк. 12 зв.]. Однак директор архіву, як офіцер НКВС, зрозуміло, не міг в умовах воєнного часу самовільно залишити свою посаду. Переїзд в Узбекистан був ініційований відповідним розпорядженням, згідно якого, архів в Актюбінську підлягав “розукомплектуванню” по інших містах, а його директор одержав нове призначення в м. Ташкент [247, арк.9].

У Ташкенті Федір Павлович спочатку працював інспектором обласного держархіву, а в грудні став начальником науково-видавничого відділу Архівного управління Узбецької РСР [260, с.254; 35, арк.1-2]. Тут він підготував до публікації низку збірників документів, присвячених історії республіки: “Злочини німецького імперіалізму в Середній Азії під час 1-й світової війни”, “Про трудовий героїзм народів Узбекистану в дні Вітчизняної війни”, “До історії утворення Узбецької РСР” [220, арк.6, 33]. На сторінках свого щоденника історик-архівіст описав тяжкі умови евакуації, у яких доводилося жити і працювати. Однак його наукові пошуки не припинялися, навіть планувався захист кандидатської дисертації, фактично підготовленої ще в Москві [280, с.563-582]. Незабаром така можливість з'явилася. У воєнний час у Ташкенті часто виступали з лекціями науковці з Москви [280, с.570], проводилися засідання вченої ради евакуйованого сюди Інституту історії АН СРСР. 10 травня 1943 р. на черговому його засіданні Ф. Шевченко захистив кандидатську дисертацію на тему “Російські воєводи на Україні в середині XVII століття”. Офіційними опонентами виступали члени-кореспонденти АН СРСР В.Пічета і С. Богоявленский, що високо оцінили роботу молодого вченого [256, арк.26-31]. Диплом про присвоєння ученого ступеня кандидата історичних наук Ф. Шевченко одержав тільки 10 березня 1946 р. [234, арк.18].

Зі звільненням частини території України від окупантів, разом з ліквідацією наслідків війни почалося відновлення архівних установ [516, с.18], що вимагало, крім іншого, забезпечення кадрами. У серпні 1943 р. УДА НКВС СРСР видало відповідний наказ про повернення працівників архівних установ України, евакуйованих в інші регіони [504, с.149]. Ф.Шевченко в листопаді 1943 р. приїхав до Києва, де як випускник Історико-архівного інституту, що захистив кандидатську дисертацію, з досвідом науково-організаційної діяльності, був призначений начальником науково-видавничого відділу УДА НКВС УРСР, на який покладалися завдання пошуку документів, насамперед воєнного часу, їхньої систематизації і наступної публікації [260, с.256; 49, арк.1-3].

Серед першочергових завдань центрального органу керування архівною справою України, у тому числі і науково-видавничого відділу, була організація роботи відповідних відділів в областях. Для цього було потрібно спочатку відновити систему науково-довідкового апарату архівів, без якої неможлива нормальна діяльність архівних установ [4, арк.4–5].

У травні 1944 р. на зборах співробітників УДА НКВС УРСР Ф. Шевченко намітив основну стратегію діяльності держархівів України, що полягала в більшій консолідації роботи центральних і периферійних органів керування архівною справою. Для підвищення ефективності роботи відділів він закликав до її координування, зокрема, висловив думку, що зв'язок центральних органів управління архівною справою України і СРСР не повинен бути одностороннім. Необхідно надавати більше самостійності УДА республіканського НКВС, щоб воно не тільки виконувало директиви, але і висловлювало пропозиції по оптимізації діяльності архівів. Було також підняте питання про професіоналізм кадрів, оскільки в архіви прийшли нові люди, що ніколи в них не працювали. В якості заходів по підвищенню кваліфікації співробітників пропонувалося проводити комплектування архівів навчальною і методичною літературою, організувати спеціальні курси. На цьому засіданні розглядався і пошук можливих шляхів відтворення загублених матеріалів, а також повернення документів, вивезених під час окупації [260, с.264].

Вже в 1945 р. науково-методичний відділ УДА НКВС УРСР намітив складання річного плану науково-видавничої роботи і завершення перспективного робочого плану. На відділ покладалися підготовка наукової сесії УДА, а також рецензування представлених доповідей і повідомлень. На цій сесії Ф. Шевченко виступив з доповіддю “Німецькі окупанти – найлютіші вороги державності українського народу” [260, с.291].

Головне завдання очолюваного Ф. Шевченком відділу полягало в наданні консультативно-методичної допомоги регіональним архівам у їхній науково-пошуковій роботі [260, с.292]. Директорам архівів висилалися методичні вказівки по конкретних темах, схеми роботи з документами, рекомендації з видання документальних збірників та ін. По областях були також розіслані “Основні правила публікації документів Державного архівного фонду СРСР”, видані в 1945 р. [3, рк1-2; 7, арк.2] Вказівки і директиви, як правило, містили визначені ідеологічні установки по добору матеріалів. Зокрема, належало віддавати перевагу документам, у яких найбільш виразно висвітлювалася грабінницька політика окупаційної влади, повний занепад економічного і культурного життя окупованих територіях і т.п. Незважаючи на це, документальні публікації післявоєнного часу і зараз не втратили своєї наукової цінності.

Зусиллями науково-видавничого відділу було реалізовано ряд проектів по упорядкуванню документів періоду Великої Вітчизняної війни. Результатом спільних зусиль відділу і новоствореної Комісії з історії Великої Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР стало укладання хронології подій воєнного часу на території республіки [251, арк.2].

У 1945 р. Ф.Шевченко і його колега, видатний архівіст І.Бутич склали огляд документів, використаних держархівом УРСР у наукових і агітаційно-пропагандистських цілях. На наступний рік планувалося закінчити підготовку хронологічного довідника “Окупація німецько-фашистськими загарбниками міст, райцентрів і залізничних станцій і звільнення їх Червоною армією” [251, арк.2 зв.]. Для вирішення проблеми повернення втрачених під час війни документів Ф. Шевченко підготував докладну інформацію про вивезені з України румунськими військами в 1941–1944 р. архівних фондів Чернівецької, Ізмаїльської й Одеської областей з переліком документів .

Робота з пошуку й оперативної публікації документів Великої Вітчизняної війни активізувалася після її закінчення. В офіційних документах тих років відзначалося, що всі обласні архіви головною метою повинні поставити збір документів [3, арк.7].

Українські архівісти оперативно підготували невеликий за обсягом збірник “Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині”, що відкрив серію публікацій по історії війни. Науковий співробітник В. Стрельський розробив план-проспект збірника архівних документів “Україна у Великій Вітчизняній війні”. Особлива увага приділялася вищезгаданому хронологічному довіднику, про роботу над яким начальник науково-видавничого відділу звітував 1 грудня 1944 р. на науковій сесії УДА НКВС УРСР [260, с.260, 270-273, 279-281] і інформував у статті, опублікованій у виданні “Вісти АН УРСР” [523, с.18-23]. Підготовка аналогічних довідників планувалася й обласними архівами. Їхні співробітники за короткий період зібрали близько 2 млн. листів громадян, примусово вивезених на роботу в Німеччину, частина яких ввійшла в збірник “Листи з фашистської каторги”, з передмовою Ф.Шевченка [262].

Крім публікації джерел по військовій тематиці очолюваний Ф.Шевченком науково-видавничий відділ готував публікації документів і по інших періодах вітчизняної історії, а також наукові праці істориків-сучасників. Це були документальні з класичного періоду української, зокрема доби середньовіччя і нового часу, дослідження якого не схвалювалося тодішнім партійним керівництвом республіки. У червні 1944 р. був підготовлений і вийшов друком в 1946 р. збірник документів “Україна напередодні національно-визвольної війни 1648 р.” [6, арк.14], що одержав позитивну рецензію академіка В. Пічети на сторінках журналу “Вопросы истории” [514, с.8]. Планували видати документальні збірники присвячені широкому спектру проблематики вітчизняної історії XVIII-XX ст., зокрема, “Архів Коша Нової Запорізької Січі (1734–1775)” у 10 томах [260, с.268-269] – безцінне джерело по історії України XVIII ст. Уперше це питання піднімалося українськими істориками ще в 20-х рр. XX ст., і в 1931 р. з'явився перший опис архівних справ. Через кілька років більшість істориків, причетних до цього проекту, були репресовані. На жаль, і в 1940-х рр. Архів Коша (близько 300 справ) не був виданий через ідеологічні перепони. Робота з його публікації відновилася тільки в 1990-ті рр.

По одному з провідних напрямків у видавничій діяльності українських архівістів – революційному рухові XIX – початку XX в. – Ф. Шевченко підготував і видав збірник документів “Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.” [272] Над цією темою вчений працював ще в довоєнний період, коли очолював Чернівецький архів. Він продовжив її вивчення, включивши в збірник джерела румунською і німецькою мовами (направив листа в м. Актюбінськ із проханням вислати йому документи німецькою мовою про повстання Лук'яна Кобилиці в Буковині) [260, с.262]. Тоді ж історик разом із трьома колегами готував збірники документів: “Кирило-Мефодіївське товариство 1845–1847 р.”, “Україна у Вітчизняній війні 1812 року”, “Тарас Шевченко в документах і матеріалах”, “Революція 1905–1907 р. на Україні”, “Лук'ян Кобилиця (про селянське повстання на Буковині в 1848-1849 рр.)”. На останню же тему вчений написав також монографію [341].

У 1945 р. начальник АУ НКВС УРСР П.Гудзенко, його заступник П. Павлюк і начальник науково-видавничого відділу Ф.Шевченко організували роботу над першим номером “Науково-інформаційного бюлетеня” [5, арк.15], що почав видаватися з 1947 р., а із середини 1965 р. має назву “Архіви України”. Це був перший у республіці професійний журнал, що включав архівознавчі дослідження і публікації документів.

Під керівництвом Ф.Шевченка науково-видавничий відділ АУ УРСР підготував п'ятирічний план науково-дослідної роботи державних архівів Української РСР (1946–1950) [260, с.325-341]. При його розробці особлива увага зверталася на вибір проблематики дослідження, обґрунтування теми, особисті якості керівника і виконавців, визначення хронологічних меж і інші фактори, що сприяли б ефективності наукової праці, орієнтованої на досягнення конкретного результату. На жаль, цей план залишився нездійсненим, оскільки більшість обласних архівних установ до середини 1950-х рр. узагалі не займалися науково-видавничою роботою [522, с.36].

Ф.Шевченко вмів поєднати керівництво науково-видавничим відділом з читанням лекцій з архівознавства в Центральному історичному архіві УРСР. У своїх спогадах відомий український історик, фахівець з історії українського козацтва, культури, військової історії XVIII ст. О.Апанович відзначала, що лекції Ф. Шевченка “багато значили для нас, абсолютно не знайомих тоді з архівами. Архівні документи поставали перед нами як дорогоцінні історичні джерела, здатні відтворити минуле” [393, с.17].

З ім'ям Ф.Шевченка пов'язана історія кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін в Київському Державному університеті. Утворена вона була 31 серпня 1944 р. через необхідність підготовки кваліфікованих спеціалістів для роботи в архівних установах [446, с.312]. Необхідність її організації полягала в потребі створення документальної бази з історії України і зокрема Великої Вітчизняної війни та впорядкування архівів. Це фактично був другий в СРСР після Московського історико-архівного інституту центр по підготовці істориків-архівістів [440, с.8]. У жовтні 1944 р. за пропозицією ректора університету проф. В.Бондарчука новостворену кафедру

очолив Ф.Шевченко, який перебував на цій посаді до жовтня 1945 р. [447, с.184] На першому засіданні кафедри 21 листопада 1944 р. під головуванням Ф. Шевченка була визначена її програма, обговорювався навчальний план [32, арк. 19]. При його розробці завідувач кафедрою консультувався у своїй “Alma mater” – Московському історико-архівному інституті [447, с.185]. На основний курс “Архівознавство” (історія, теорія і методика архівної справи) приділялося 120 годин, на археографію – 80, на палеографію – 40, на закордонні архіви – 30 година [32, арк.19]. Ф.Шевченко також ініціював створення аспірантури по архівознавству і керував науковою підготовкою аспірантів. Він розробив навчальну програму для курсу з археографії. Згідно неї передбачалося вивчення історії української археографії від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділялася зародженню археографії, вивченню практики видання документів у XVIII ст., археографічної діяльності різноманітних комісій та товариств у XIX ст. [50] Окремо актуалізувалася археографічна робота на сучасному етапі, що проводилася центральними та регіональними архівами, а також за кордоном, у справі видання нарративного та актового матеріалу – джерел до української історії. В рамках цього ж курсу, крім суто теоретичних розробок по історії дисципліни, Ф.Шевченко виокремив ряд практичних аспектів, які повинні були знати майбутні архівісти. Йдеться про оволодіння методами оцінки документального матеріалу, принцип відбору його до друку, підготовки текстів до видання, оформлення приміток та коментарів, написання історіографічного та археографічного вступу та ін. [15, арк.2-3]

Ще одним із розроблених Ф.Шевченком курсів була “Історія органів державної влади та установ на Україні”. На тематику та розробку цього курсу, очевидно, мала вплив наукова творчість М.Тихомирова – наукового керівника Ф.Шевченка, який був фахівцем по цій тематиці на ґрунті російської історії, зокрема історії органів державного управління Московської держави XVI-XVII ст. Теми курсу, розробленого Ф.Шевченком, охоплювали увесь період вітчизняної історії і висвітлювали історію державних органів польсько-литовської доби, періоду існування Української козацької держави, вплив реформ Петра I та Катерини II на форми українського державотворення XVIII ст., окупаційним німецьким та румунським режимом на українських теренах [15, арк.4].

Окрім навчальної роботи, члени кафедри займалися й науково-дослідницькою діяльністю. Зокрема, Ф.Шевченко розробляв дві теми, які збігалися з його викладацькою практикою, – “Історія української археографії” та “Історія органів управління та державних установ на Україні”. По першій темі історик планував опублікувати підручник, втім цей проект залишився нездійсненим [31, арк.1-2].

В рамках роботи на кафедрі університету Ф.Шевченко здійснював наукове керівництво аспірантами та студентами, проводив археографічну практику, під час якої студенти освоювали методи опрацювання документальних джерел [33, арк.2]. Дуже цікавими та перспективними навіть на сучасний погляд видаються теми дипломних робіт, які готувалися під керівництвом Ф.Шевченка. Наведемо

лише окремі із них: “Сотенно-ратушне управління на Україні в першій половині XVII ст.”, “Волосне управління на Україні в другій половині XIX ст.”, “Київський магістрат на передодні його ліквідації”, “Характер і методи публікації Київської археографічної комісії”, “Археографічна діяльність Одеського товариства російських старожитностей”, “Публікації документів Науковим товариством ім. Т.Шевченка у Львові” та ін. [32 а, арк.12]

У зв'язку з рішенням ЦК КП(б)У рекомендувати Ф. Шевченко на посаду заступника голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР, влітку 1945 р. він залишив обов'язки завідувача кафедрою, яку очолив В. Стрельський [5, арк.24-26]. Однак він продовжував залишатися у складі кафедри на посаді доцента, викладав археографію студентам університету і в характеристиці цієї установи, написаної в 1949 р. він був “єдиним спеціалістом по археографії в місті Києві” [241, арк.19, 24].

Варто детальніше зупинитися на праці Ф.Шевченка в рамках діяльності Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка була створена на початку 1942 року постановою Президії АН СРСР [529, с.182]. Через 2 роки, в лютому 1944 р., аналогічна наукова структура виникла і на Україні [529, с.184]. У період роботи Комісії чисельність її персоналу коливалася від 16 до 60 дослідників. При цьому, не зважаючи на воєнний час і важку післявоєнну дійсність, була створена досить могутня науково-організаторська структура, що охоплювала всі області і регіони тодішньої України, діяльність якої була спрямована на всебічне вивчення недавніх подій війни, збір необхідних документальних матеріалів.

Довгий час роботу Комісії на Україні координував Ф.Шевченко, який став працювати в цій структурі одразу після повернення із евакуації. Наприкінці серпня 1945 р. він став заступником голови Комісії, куди він був переведений з посади начальника науково-видавничого відділу керування держархівом НКВС УРСР [234, арк.109]. Причина призначення молодого дослідника (йому на той час виповнилося усього лише 31 рік) на таку відповідальну посаду полягала у відсутності в складі Комісії професійних архівістів, що дестабілізувало її роботу [5, арк.24]. В чому ж полягала специфіка роботи цієї наукової структури і безпосередньо одного з її керівників?

Незаперечною істиною є те, що історична наука не може існувати без необхідного комплексу джерел, на основі яких формується фактологічна й ідеологічна основа будь-якої науково-історичної концепції. Саме наявність достатньої кількості джерел, з'ясування ступеня їхньої об'єктивності та репрезентативності дозволяє розмежовувати власне історію як науку від описових історичних творів домодерного періоду. Проблема трансформації будь-якого свідчення про визначену подію в джерело сама по собі дуже важлива і вимагає скрупульозного теоретичного вивчення. У подібному контексті спробуємо торкнутися роботи Комісії з вивчення Великої Вітчизняної Війни, а також висвітлити археографічну діяльність Ф.Шевченка в її рамках.

Робота Комісії здійснювалася за допомогою функціонування декількох її відділів, кожний з яких займався визначеною тематикою. Усього таких відділів було п'ять: військово-партизанський, відділ окупаційного режиму, економіки

воєнного часу, а також відділ хроніки і бібліографії. Загальним завданням усіх відділів було керівництво роботою обласних філій Комісії в обсягах своєї компетенції, виконання робіт у координації з іншими установами чи окремими дослідниками [9, арк.9-11].

Робота Комісії проводилася в три етапи. Спочатку розроблялися різноманітні матеріали методичного характеру. Ця робота, судячи з інструкцій і директивних установок, що збереглися в архівах, була покладена на Ф.Шевченка. Збереглися також і самі тексти методичних інструкцій, складених ним. Це, зокрема, інструкція військовим частинам по “написанню історії” [15, арк.18-20], схема опитування командира (начальника штабу), батальйону, роти щодо збору історичних даних про бойовий шлях військового формування, схема-пам'ятка про збір матеріалів про окупаційний режим на українських землях, опитувальні листи керівників евакуйованих підприємств [15, арк.12] та ін. Ф.Шевченко також вів листування з учасниками бойових дій, у листах він звертався до адресатів із проханням про написання ними мемуарів.

Наступним етапом роботи Комісії був безпосередній збір матеріалів і систематизація отриманих даних. Для ефективного збору документів споряджались спеціальні експедиції, завдання яких полягало в зборі матеріалів для всебічного висвітлення історії війни в окремих регіонах України. Результатом цього етапу стало перетворення розрізнених зведень в комплекси історичних джерел. На цьому етапі сам Ф. Шевченко, а також співробітники Комісії неодноразово стикалися з труднощами організаційного, науково-методичного характеру, а також з певними ідеологічними обмеженнями. По-перше, більшість людей було зайнято елементарною боротьбою за виживання в умовах післявоєнного часу, до того ж рейтинг недовіри і страху до офіційних представників нової післяокупаційної влади був досить високий, що далеко не сприяло одержанню правдивих даних. По-друге існували визначені директиви вищого керівництва архівного управління НКВС, які суворо регламентували зміст і ідеологічну спрямованість матеріалу. Так, в одній з таких директив вказувалося на неприпустимості згадування представниками населення, що побувало на окупованій території, даних, що свідчать про які-небудь “світлі” аспекти життя під час окупації. Подібні вимоги висувалися і до листів остарбайтерів – важливого джерела для вивчення соціальної історії періоду Другої світової війни [19, арк.3].

У результаті діяльності Комісії вже на 1946 рік у її фондах було сконцентровано: 4741 од. зб. документів і матеріалів про партизанську боротьбу, 200 хронологічних довідок, 536 стенограм опитування учасників війни, 64 од. зб. матеріалів про стан економіки України військового періоду, 1230 німецьких листівок, 905 плакатів, більш 5 тис. німецьких журналів, близько 2 тис. пропагандистських газет, а також значне число документів регіонального значення, зібраних обласними філіями Комісії, що зберігалися в місцевих архівних установах [17, арк.13-14]. Більшість з названих матеріалів – унікальні. Усього за час роботи Комісії (1943-1950) був накопичений величезний фактичний матеріал, що став основою для майбутніх досліджень по військовій

історії.

Після нагромадження документального матеріалу, у рамках Комісії розгорнулася видавнича діяльність. За період 1946-1950 р., відповідно до постанови ЦК КП(б), були опубліковані ряд документальних збірників [30, арк.2]. Результатом безпосередньої археографічної роботи Ф.Шевченка стали три документальних збірники, у тому числі про партизанський рух на українській території (1946 р.). У 1947 році вийшов збірник “Листи з фашистської каторги” [262]. З багатьох листів, що надійшли в Комісію, були відібрані ті, котрі відповідали зазначеним вище вимогам, а також матеріали, що оминули німецьку цензуру. При упорядкуванні збірника довелося відкинути більшість несуттєвих, на погляд укладача, матеріалів. Однак і опубліковані листи дають досить уявлення про умови життя українських оstarбайтерів, знайомлять з політикою німецької влади на окупованих територіях, оскільки містять укази і розпорядження німецького командування щодо реалізації східної політики, а також німецькі агітаційні матеріали – листівки, газетні статті й ін.

Узагальнюючим документальним збірником про участь України в Другій світовій війні, укладачем якого був Ф.Шевченко, є “Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 р.” [264] Збірник включає матеріали центральних партійних і урядових органів СРСР, а також спогади очевидців, документи підпільних організацій, матеріали, що містять характеристики діяльності центральної і місцевої структур німецького окупаційного правління. У збірник також увійшли матеріали, що раніше публікувалися в окремих виданнях.

Специфіка археографічної роботи Комісії і зокрема самого Ф. Шевченка, що і відобразилося на складі збірників, полягала в майже повній відсутності офіційних радянських документів цивільного і військового змісту. Очевидно, це було зв'язано з існуванням грифа таємності на більшості з них.

За рішенням ЦК КП(б)У, з 1947 р. Комісія була провідною установою по написанню дисертацій на тематику Вітчизняної війни. 27 чоловік з різних міст України обрали цю тему для своїх дисертаційних досліджень [30, арк.2]. Ф. Шевченко як кандидат наук і фахівець в даній області, часто виступав рецензентом цих робіт. Слід при цьому відзначити професіоналізм і компетентність історика. Він не лише виправляв фактологічні недоліки, але і давав поради концептуального змісту [260, с.349–368].

Археографічна діяльність у складі Комісії з вивчення Великої Вітчизняної Війни знайшла відображення в подальших дослідженнях Ф. Шевченка. Після його переходу на роботу в Інститу історії АН УРСР, свої окремі статті він історик присвячував саме цій темі. У них він торкається недосліджених питань антифашистського руху в рядах окупаційних військ на Україні [306], політику німецького командування на захоплених територіях [353] та ін. Усі його статті базуються на глибокому знанні матеріалу і архівних джерел.

Ф.Шевченко – історик-медієвіст за профілем, у період війни й у післявоєнний період був змушений зайнятися не “своєю” тематикою. Причиною цього, поза всяким сумнівом, послужила гостра необхідність у фахівцях для

створення фундаментальної системи джерел по вивченню минулої війни, коли треба було фіксувати події і явища образно говорячи “по гарячих слідах”. На цьому поприщі історик, не дивлячись на всі труднощі, виявив свій досвід, дослідницьку й організаційну енергію. У результаті чого нинішнє покоління істориків має у своєму розпорядженні достатній обсяг матеріалу для об'єктивного і не заангажованого висвітлення подій військового періоду.

Діяльність Ф.Шевченка в архівній галузі України припадає на чи не найдраматичніший час її існування. Це був період, надзвичайно насичений подіями. Варто відмітити, що біографія Ф.Шевченко дуже опосередкована основними подіями розвитку галузі – організація її установ на новоприєднаних західноукраїнських територіях, евакуація архівів під час війни, їх діяльність у тилу і реєвакуація, відновлення зруйнованої інфраструктури, створення науково-теоретичної бази та підготовка кадрів для її функціонування. Ф.Шевченку вдалося без особливих втрат організувати евакуацію новоствореного архіву на схід. Після війни він став активним організатором відновлення архівної системи, що здійснювалася через роботу науково-видавничого відділу Архівного управління, Комісії по історії ВВВ та кафедри архівознавства університету. На цих трьох напрямках Ф.Шевченко виявив свої високі професійні здібності, що знайшло свій вияв у налагодженні ефективної археографічної роботи, підготовці спеціалістів для архівної галузі, закладення принципів викладання окремих дисциплін

В 1949 р. формально завершилася кар'єра вченого в архівній системі. З цього часу його робота переважно була зв'язана з АН УРСР. Однак Ф. Шевченко ніколи не припиняв копіткої роботи в архівах, навіть незважаючи на похилий вік, наукові звання і ступені, і за визнанням колег, завжди залишався “кращим знавцем архівів в Україні” [392, с.17].

2.3. Науково-організаційна робота вченого в Інституті історії АН УРСР (1950-1968)

З травня 1949 року Ф.Шевченко почав працювати в Інституті історії АН України. На той час в цій установі був один академік, один член-кореспондент, два доктори та 34 кандидати наук [236, арк.2], функціонувало шість відділів [236, арк.108].

Інститут вже пережив “чистку”, ініційовану під приводом боротьби із “українським буржуазним націоналізмом”, внаслідок чого багато співробітників були репресовані по сфабрикованих справах. Безпосереднім приводом до розгортання компанії проти діяльності Інституту стала гостра критика, розпочата ще у травні 1944 року, незадовго після реєвакуації з Уфи. За завданням Управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, одним з ідеологів, директором Інституту історії партії при ЦК КПУ Ф.Єневичем, була підготовлена розгорнута довідка “Про недоліки в роботі Інституту історії АН України”. Цей значний за об'ємом документ розпочинається короткою довідкою про історію Інституту, де з самого початку “панували українські буржуазно-націоналістичні

історики”. Під останніми автор мав на увазі М.Грушевського, М.Яворського. Не були оминуті увагою “колабораціоністи” О.Оглоблін та Н.Полонська-Василенко. Піддавалася критиці уся друкована продукція Інституту, зміст якої не відповідав засадам марксистсько-ленінської ідеології. До того ж в діяльності установи намітилися грубі ідейні помилки, і в ній, за словами Ф.Єневича “отаборились українські буржуазні націоналісти” [276, с.122-136].

Більш глибокої причини розгортання боротьби проти проявів націоналізму слід шукати насамперед в післявоєнних реаліях радянської історії. Адже воєнні роки привели до зростання гідності, національної самосвідомості в більшості людей, зокрема інтелігенції. В добу війни спецслужби дещо ослабили контроль над настроями в суспільстві, до того ж, на формування суспільної свідомості значний вплив справляло знайомство радянських громадян із західним способом життя, внаслідок участі в воєнних діях в Європі 1944-1945 рр.

До політико-ідеологічних негараздів інституту додавалася ще й нездорова атмосфера в його колективі, зумовлена “групівщиною”, взаємною підозрою й недовірою.

В резолюції однієї із постанов ЦК КПУ від 1947 р. співробітники інституту звинувачувалися в запозиченні ідей у буржуазно-націоналістичних істориків В.Антоновича та М.Грушевського, перекрученні в угоду націоналізму перебіг історичного процесу. Низка праць науковців, зокрема, К.Гуслистого, С. Білоусова, М.Петровського та ін., як наголошувалося тут же, були пройняті “антимарксистським духом, мали грубі політичні помилки ” [27, арк. 24-25].

Одним із засобів контролю над гуманітаріями стали так звані наради при Управлінні агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. В центрі уваги таких зібрань були питання історії України, переважно феодальної доби, а серед істориків були, головним чином, присутні співробітники Інституту історії [276, с.23]. Головною темою однією із таких нарад 1947 р., стала боротьба з проявами націоналізму в історичній науці, зокрема критика школи М.Грушевського. В ній брало участь понад 40 чоловік, серед них представники влади Л.Каганович, Д.Мануїльський, К.Литвин, історики М.Петровський, В.Гуслистый та ін. [276, с.31-72]. Одним із доповідачів на цій нараді став молодий науковець, заступник голови Комісії з історії Великої вітчизняної війни при АН УРСР Ф.Шевченко, який з 1946 року входив до складу Вченої ради Інституту історії. Якщо умовно структурувати цей виступ Шевченка, то він складається із трьох частин. Спочатку доповідач, відповідно до головної теми порушив питання про “школу М.Грушевського”. Ф. Шевченко відмовився від традиційної риторики “безкомпромісної критики”, притаманної іншим доповідачам, зокрема К.Литвину, секретарю з ідеології. Досягнення М.Грушевського і його учнів були названі застарілими й такими, що не відповідають сучасному поступу історичної науки. На думку Ф.Шевченка, школа М.Грушевського була дуже замкнутою, що не сприяло її прогресу.

Значна увага в доповіді була приділена сучасному стану в історичній науці, зокрема, на її інституційному рівні. ”У нас в Києві є п’ять докторів наук, але коли вникнути, як вони живуть між собою, то бере жах. Ми, молоді робітники

науки, замість того, щоб навчитися, як дружно працювати і допомагати один одному, бачимо таку гризню поміж старших товаришів, що безумовно ні до чого доброго вона не приведе... ." [26, арк.244] Один із засобів оптимізації історичної науки в Україні Ф.Шевченко вбачав в організації спеціалізованого науково-історичного часопису . "В Грузії, наприклад, де населення 3 млн., є історичний журнал, в Україні з сорокамільйонним населенням він відсутній. Журнал повинний бути. Нам говорять, що він не потрібний, бо мовляв, нема кому писати . Невже це так?" [26, арк.245] Таким чином за 10 років до виходу першого номеру "Українського історичного журналу" Ф.Шевченко піднімав питання про його створення.

Невдовзі Ф.Шевченко став членом колективу Інституту історії і був призначений керівником відділу країн народної демократії [234, арк.34]. Він був утворений незадовго по закінченню війни, оскільки в цей час на карті Європи з'являється нова політична реальність – так звані країни народної демократії, які фактично були радянськими сателітами. Тематика цього відділу не зовсім відповідала науковому профілю Ф.Шевченка. Сфера його наукових зацікавлень лежала в ранньомодерному періоді історії України, зокрема історії Національно-визвольної війни середини XVII ст., російсько-українських взаємин цього періоду. Принагідно зауважимо, що, перебуваючи на посаді завідуючого відділом країн народної демократії, вчений готував рукопис своєї майбутньої дисертації "Російсько-українські політичні та економічні взаємозв'язки в другій половині XVII ст.", який був готовий вже в 1957 році.

На час приходу у відділ Ф.Шевченка в ньому працювало сім співробітників, всі вони були кандидатами наук [235, арк.260]. Для того, аби уявити тематику, яку розробляв відділ впродовж 1949-1960 рр. (час керівництва Ф.Шевченка), варто навести назви планових тем. Отже, загальна планова тема відділу впродовж тривалого часу формулювалася так: "Проблеми країн народної демократії і їх зв'язки з народами Радянського Союзу" [237, арк. 2]. Під цією загальною тематикою проводились індивідуальні розробки. Серед них: "Класова боротьба в Чехословаччині в період часткової стабілізації капіталізму (1924-1929)", "Чехословаччина в період визволення Червоною Армією (1944-1945)", "Боротьба югославського народу проти фашистських загарбників". Взагалі в тематиці відділу переважав період сучасності. Це й зрозуміло, оскільки на нього покладалися певною мірою ідеологічні завдання – довести легітимність радянської гегемонії в Східній Європі.

Тематика, якою займався завідувач відділу Ф.Шевченко впродовж свого керування, відображала тенденцію та новації. Серед тем, які він розробляв, були, наприклад, "Спільна боротьба слов'янських народів проти фашистської окупації", "З історії боротьби слов'янських народів проти гніту Австро-Угорської монархії на початку XX ст.", "Класики марксизму-ленінізму про історію Чехії" [207, арк.2]. В робочих планах та звітності відділу, міститься інформація про підрозділи тем, які Ф.Шевченко писав особисто. Серед них є суто ідеологічні на кшталт: "Значення роботи товариша Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" для соціалістичного будівництва в країнах

народної демократії” [209, арк.4]. Деякі із них мали безперечну наукову цінність: “Суспільно-політичний рух на Україні під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр.”, “Революційні події 1848 р. на Правобережній та Лівобережній Україні.” Втім, переважна більшість напрацьованого істориком матеріалу не дійшли до стадії опублікування. Причиною стала зайнятість вченого паралельною розробкою інших проблем. Зокрема, участю в редколегії фундаментальної праці “Історія Української РСР”, засуджену невдовзі партійними органами за неправильне висвітлення історичних процесів та націоналізм, підготовкою докторської дисертації. В 1950-1952 рр. Ф.Шевченко обіймав посаду вченого секретаря Президії АН УРСР, а через п’ять років по цьому став головним редактором “Українського історичного журналу”.

Серед тем, що розроблялися вченим, були такі, що відповідали його науковому профілю. Зокрема, “Зв’язки України з південнослов’янськими народами в XVII-XVIII ст.” Пізніше, в 60-х роках, вченим опубліковано ряд статей на означену тематику (див. параграф 3.3). Серед планових тем Ф. Шевченка була така, що прямо відповідала проблематиці його докторського дослідження. Йдеться про тему “Зміцнення економічних та політичних зв’язків між Україною та Росією після возз’єднання” [208, арк.7]. Хоч поточних статей по цій проблемі не було опубліковано, результатом її завершення стала фундаментальна монографія. До її підготовки спричинилися також відрядження Ф.Шевченка, як завідуючого відділом, до польських архівів, зокрема Варшави, Вроцлава, Гданська, на основі матеріалів яких написана значна частина його праці.

Слід зазначити, що відділ країн народної демократії підтримував досить широкі зв’язки з закордонними науковими центрами європейських країн соціалістичного табору. Так, листування співробітників відділу свідчить про налагодження таких зв’язків з Чехословаччиною, Польщею, Угорщиною, Югославією [211]. Співпраця полягала у взаємному рецензуванні робіт, дотичних історії сусідніх держав.

Ф.Шевченко активно включився до цього виду діяльності. Він брав участь у обговоренні макету першого тому “Історії Польщі”, підготованого Інститутом історії Польської академії наук. Це обговорення проходило у Варшаві. Як представник Інституту історії України АН УРСР, Ф.Шевченко став учасником ювілейного з’їзду польських істориків, виступав з доповіддю в Бухаресті. Крім цього, він виступає з досить ґрунтовними пропозиціями та зауваженнями під час обговорення макетних текстів по історії Молдавії, Болгарії, виявляючи при цьому широку обізнаність в історії цих країн [278, с.495-499, 509-510].

Окрім дослідницької та організаційної роботи Ф.Шевченко не полишав педагогічної діяльності, читаючи лекції для архівних працівників, співробітників КДБ, іноземців [51].

Також за період 1949-1960 рр. вчений опублікував серію праць, присвяченим революційним подіям в Західній Україні 1848-1849 рр., відомих в історії як “весна народів”. Крім цього Ф.Шевченко написав розділ до “Історії Української РСР”, присвячений становищу західноукраїнських земель під

владою Австро-Угорської імперії в період 1900-1914 рр.; декілька статей концептуального характеру: “Про роль народних мас в історії” (1957), “Про створення “Вступу до історичної науки” (детальніше про ці роботи див. у п. 3.5)

Початок 50-х рр. став періодом посиленої підготовки до відзначення 300-річного ювілею Переяславської ради. Варто зазначити, що до цієї дати було створено 76 праць загальним обсягом понад 348 аркушів [24, арк.42]. Ф. Шевченко, як один з провідних спеціалістів, готує роботу “Історичне значення вікової дружби українського та російського народів”, яка пережила декілька видань. Вчений також долучився й до справжньої наукової роботи по цій тематиці, зокрема, прийняв участь у підготовці збірника документів “Воссоединение Украины с Россией” в 3-х томах, який і донині не втратив свого наукового значення. Написання “ювілейних” робіт, де повинна була пієтизуватися дружба народів, зокрема російського і українського, окрім наближення 300-річного ювілею, спричинилася також чергова критика роботи інституту з боку партійних органів в 1952 р. У звіті Президії АН УРСР надісланому до ЦК КПУ висвітлювалося небажання Інституту історії виконувати завдання XIX з’їзду партії, підкреслювалося, що не видано жодної монографії з питань дружби народів СРСР та “животворного радянського патріотизму”, висувалася вимога докорінної переробки окремих праць В. Голобуцького, І.Крип’якевича та ін. [23, 21-22]

Аналіз матеріалів стенограм засідань вченої ради Інституту історії за період 50-х рр. дозволяє виявити ще один аспект науково-організаційної діяльності Ф.Шевченка. Стенограми його виступів містять цікаві пропозиції щодо оптимізації роботи інституту, історичних досліджень в цілому в Україні, відношення до певних процесів та явищ суспільного й наукового життя. Так, Ф. Шевченко висловлював пропозицію про створення наукових центрів в найбільших містах України, так як це було до революції, для органічного проведення наукових досліджень [213, арк.29]. Історик також закликав співробітників інституту більше популяризувати свою продукцію, публікуючи монографії по темах дисертаційних досліджень; пропонував кожному відділу видавати власний збірник наукових статей. Крім того, наголошував він, слід активніше поєднувати науку з практикою, що полягає у наданні консультацій при створенні музейних експозицій, зйомках історичних кінофільмів чи написанні історико-художніх творів [278, с.491-493]. Слід відзначити, що сам Ф. Шевченко часто давав експертні оцінки художнім творам на історичну тематику, рецензував, зокрема, твори відомих письменників, драматургів С.Скляренка, О. Корнійчука та ін. [278, с.509]

Ф.Шевченко наголошував на необхідності комплексного дослідження історії України, розробці спільних, при оперті на іноземний досвід, дослідницьких україно-польських, україно-угорських та ін проектів, оскільки окремі періоди вітчизняної історії не піддаються ізольованому дослідженню [213, арк.31; 278, с.513]. Це, на його думку, в значній мірі стосується середньовічного періоду, адже, наприклад, історія Галицько-Волинської держави зовсім не вивчена. “Чому, – зокрема, підкреслював він, – період XIII-

XIV ст. для Сербії, Чехії, Молдови – це становлення держави, а про Україну в цей час нічого не відомо...”. Також вчений піднімав питання впливу російської культури на українську, відстоюючи позицію взаємовпливів [278, с.485].

На одному із засідань вченої ради, присвяченому обговоренню доповіді директора інституту О.Касименка “Завдання історичної науки у світлі рішень XX з’їзду партії”, Ф.Шевченко висловив цікаві пропозиції щодо створення мікроісторичних регіональних досліджень, які повинні проводитися в кожному населеному пункті. Згодом ця пропозиція знайшла втілення у створенні відомої “Історії міст і сіл Української РСР”.

З метою формування корпусу джерел для вивчення ментальності українського населення, його рецепції подій суспільно-політичного життя істориком висловлена пропозиція по створенню спеціальних архівних фондів для величезної кількості листів від населення до вищих органів влади, адже за законом вони зберігаються лише п’ять років, в подальшому підлягаючи знищенню [278, с.511].

В цьому ж виступі Ф.Шевченко гостро засудив ситуацію пов’язану з скасуванням вивчення української історії в школах і вузах республіки: “Неподобства робляться, коли в наших школах не вивчається історія українського народу. 40-мільйонний народ повинен мати свою історію... Ми не маємо для кого працювати і не можемо виховувати любов до історії цього народу” [278, с.512]. Такий доволі сміливий вислів став можливим внаслідок політичних змін в СРСР, в якому після проведення XX з’їзду, взято курс на відносну лібералізацію суспільного життя. З цього часу, за висновком І. Колесник, бере початок “золотий вік” Ф.Шевченка, що характеризується його офіційним визнанням з боку радянського наукового істеблішменту та особистим успіхом [465, с.180].

Підсумовуючи десятилітній період роботи Ф.Шевченка на посаді завідувача відділом країн народної демократії, варто відзначити, що цей час не був для історика надто продуктивним у перерахунку на опубліковану продукцію. Адже увесь цей період вчений присвятив написанню докторської дисертації. Опубліковані матеріали можна розділити на дві категорії. До першої слід віднести праці на тему західноукраїнських земель в складі Австро-Угорщини, що увійшли до складу багатотомної “Історії Української УРСР”, інша категорія – “ювілейні” розробки до 300-річчя возз’єднання, які з одного боку були написані в руслі тогочасної кон’юнктури, з іншого – відображали засади справжньої історичної науки, ґрунтованої на всебічному дослідженні джерел.

В грудні 1960 р. Ф.Шевченко був призначений виконуючим обов’язки завідувача відділом допоміжних історичних дисциплін [260, с.380]. Цей підрозділ було створено за рахунок розформування відділу археографії. За штатним розкладом він складався з дев’яти співробітників. Теми, які в ньому розроблялися, були пов’язані з різноманітними проблемами джерелознавства історії України: джерелознавства УРСР, хронологія УРСР, історична географія УРСР, історичний атлас УРСР. Співробітники відділу готували до друку збірки документів, зокрема, “Скасування кріпосного права на Україні”, “Громадсько-

політичний рух на Україні 1956-1962 рр.”

У березні-квітні 1963 року Інститут історії пережив чергову реструктуризацію, яка не була на користь дослідження історії ранньомодерної доби та середньовіччя, які і до цього свідомо ігнорувалися. Так, замість одного відділу соціалістичного і комуністичного будівництва було утворено два – відповідно соціалістичного і комуністичного будівництва. Натомість відділи історії феодалізму та капіталізму, дослідницька проблематика яких охоплює близько тисячі років української історії, об'єднано в один структурний підрозділ – історії досоціалістичних формацій [531, с.52]. Також в межах цієї реструктуризації, відділ допоміжних історичних дисциплін було перетворено на відділ історіографії та джерелознавства. Очолив його Ф.Шевченко. На цій посаді він перебував до 1968 року [445, с.49-50]. Слід відзначити, що планові теми цього відділу та інші роботи співробітників, як і його попередника в 1960-1963-х роках, не виходили, як правило, за межі “епохи капіталізму”, тобто ХІХ століття. В основному зосереджуючи увагу на радянському періоді: “П'ятдесят років радянської історичної науки в Україні”, “Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії”, “Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни”. Тематика пов'язана із більш давнім часом свідомо ігнорувалася. Так, із восьми відділів, що існували на кінець 50-х років в Інституті історії – п'ять із них займалися розробкою тем не раніше ХІХ століття. А із дев'яти проблем, над якими працював відділ спеціальних історичних дисциплін, по темі “Спеціальні історичні дисципліни” лише дві стосувалися періоду раніше, ніж ХІХ ст. [217, арк.8] Адже вважалося, що справжня історія розпочинається лише після 1917 року, роблячи водночас деякі поступки попередньому століттю, оскільки тоді з'явився пролетаріат [393, с.90]. В спогадах О.Апанович відзначено, що навіть співробітники відділу феодалізму повинні були мати роботи, присвячені сучасності. Дослідників “феодалів” називали “запопадливими прибічниками старовини, а звідси вже один крок до українського буржуазного націоналізму” [393, с.91].

Однак, це не означає повну відсутність медієвістичних та ранньомодерних студій у відділі. Його співробітниками розроблювалися теми по ХVІІІ ст. – “Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело до соціально-економічної історії Лівобережної України”, готувалися до публікації пам'ятки історичної думки – “Літопис Самовидця” та “Літопис Грабянки” [218, арк.16-21]. Втім на загальному тлі такі розробки залишалися поодинокими.

Означена ситуація була характерною не лише для України. Згідно статистичних підрахунків, пріоритети дослідження різних епох за кількістю наукових розробок розподілялися наступним чином: період до ХVІІІ ст. – 15%, ХVІІІ-ХІХ – 24% і на ХХ століття припадало 61% наукової історичної продукції, що друкувалося в Радянському Союзі [539, с.215]. Легітимізація такого положення пріоритетів була проведена ще під час відомого ХХ з'їзду компартії, на якому, як відомо, був розвінчаний “культ особи”. Також в одній із тез з'їзду говорилося про те, що “робота гуманітарних установ не має великого практичного значення, не узагальнює передовий досвід соціалістичного

будівництва” [538, с.83]. Відтак, основним завданням, яке мали ставити перед собою, передусім, науково-історичні установи, було висвітлення радянської дійсності та подій, що їй безпосередньо передували. Втім, наслідки ХХ з’їзду, зокрема, виступу М.Хрущова на одному з його закритих засідань, стали певною ознакою свободи для історичної науки.

В грудні 1956 року в Москві було проведено координаційну нараду з питань найважливіших проблем історичної науки для розробки 5-ти річного плану роботи академічних Інститутів історії СРСР. До порядку денного було включено 25 питань, основна ідея яких зводилась до спрямування роботи науково-дослідних установ в світлі рішень ХХ з’їзду. Зокрема, наголошувалось, що “фетишизм Сталіна як теоретика і історика привів до того, що в істориків звузилося прагнення до самостійного творчого вирішення ряду принципів завдань” [538, с.85]. Однак в цей же час істориків застерігали від надмірної свободи і “надмірного захоплення буржуазними теоріями об’єктивності історичного процесу” [274, с.4].

Головне досягнення “хрущовської відлиги” стало зникнення, чи принаймні, зменшення паталогічного страху, що сковував свідомість людей, зокрема, інтелігенції, істориків. Як зазначав академік П.Капіца у листах до М.Хрущова: “Історик частково позбавився страху за своє життя через неправильне висвітлення певних подій. Водночас, писав він, цей страх залишився на підсвідомому рівні, саме він стимулює боязливе і холодне відношення до фундаментальних проблем. Це сталося через постійні залякування наших вчених, більш стали цінуватися слухняні, а не розумні. Всяка фундаментальна праця могла розбитися об формулювання “повністю ігнорується завоювання марксистсько-ленінської науки”, некритичне використання праць дореволюційних істориків”, “надмірне захоплення так званою об’єктивністю”, “пояснення соціально-економічних процесів з позиції старої школи” та ін. [450, с.303]

Автор цих слів наче був присутній на обговоренні тексту монографії Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в другій половині XVII століття”, яке тривало впродовж 4-х днів в грудні 1960 року в Інституті історії АН УРСР. Детальніше про це йтиметься в одному з наступних розділів, зазначимо лише, що автору монографії закидалися точно такі формулювання, які наводить П.Капіца в своєму листі. Причому, організація цього заходу була покладена на колеґ історика не без участі керівних органів КПУ.

Атмосфера в інституті, колектив якого роз’єднували протиріччя, що підтримувалися діячами з “хати”, як тоді називали будинок ЦК КПУ, [393, с.37-38] не сприяла проведенню захисту Ф.Шевченка в Києві, це сталося лише в 1963 році в Москві.

Критика “культу особи” викликала неоднозначну реакцію в середовищі істориків і розділила їх на тих, для кого ця критика була недостатньою, була недопустимою, або таких, які завжди готові задовольнитися запропонованим “зверху” [538, с.57]. Важко ідентифікувати, до якої саме категорії належав Ф. Шевченко. Однак, саме в 60-ті роки з’являються найбільш концептуальні та

доволі “сміливі” роботи історика. Працюючи над плановою темою відділу “Марксистсько-ленінська методологія і методика історичного дослідження” [206, арк.4], він написав статтю: “Чому М.Грушевський повернувся на Україну?” (1967), опубліковану до 100-річчя від дня народження історика [386, с.57-78] і підготовану на основі копійної роботи з архівними матеріалами, зокрема залишками особового архіву М.Грушевського та іншими документальними матеріалами, виписки з яких нині зберігаються в особовому архіві Ф.Шевченка [115; 117; 118]. Ця праця, на думку сучасних дослідників, досить повно та неупереджено висвітлювала причини повернення видатного вченого до Радянської України [513, с.72]. Також в цей період були написані праці: “Про суд історії” (1967), “Про створення “Вступу до історичної науки” (1959), “Дискусія - необхідна умова розвитку історичної науки” (1966), монографія “Російсько-українські політичні та економічні зв’язки в другій половині XVII століття” (1959), зміст та характер якої має суттєві розбіжності з офіційною позицією щодо даної тематики. В цей же час вчений підготував ряд робіт про міжнародні відносини України в XVII–XVIII ст., зокрема про зв’язки України з Грузією, Вірменією, південнослов’янськими народами, низку енциклопедичних статей на козацьку тематику, присвячених спеціальним історичним дисциплінам. Ф.Шевченко стає одним із активних ініціаторів створення “Історичного атласу України”, принципам складання якого присвятив декілька статей в кінці 60-х рр. Можна сказати, що це був час творчої свободи для історика, яка уможливила створення ним робіт, що не втратили й до нині свого наукового та науково-методологічного значення. В 60-ті роки Ф.Шевченко стає організатором та координатором наукових досліджень в Україні. Він в 1964 р. стає головою республіканської наукової ради “Історія історичної науки в Україні” при секції суспільних наук АН УРСР, також був членом наукової ради АУ УРСР, головної редакційної колегії “Української радянської енциклопедії”. В цей же період формується його наукова школа, через яку пройшли понад 60 кандидатів та 7 докторів наук [541, с.5].

За словами І.Колесник, Ф.Шевченко став лідером української “запізнілої відлиги” у сфері історичної науки, а його науково-організаційна діяльність є взірцем справжнього інтелектуального мікроренесансу в Україні, для якого властиве було не сліпе копіювання російських зразків, а певна ініціативність та сміливість. Своїми справами та ініціативами Ф.Шевченко дав старт якісним змінам у налагодженому репресивно-нівелюючому механізмі історичної науки в Україні. Він був промоутором і активним учасником багатьох починань, спрямованих на оновлення та посилення позицій української історичної науки [465, с.187-188]. Яскравим прикладом таких починань, безперечно, є видання “Український історичний журнал”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, “Наука і культура”, “Середні віки в Україні”

Організації цих видань сприяла відносна лібералізація суспільного життя. Зокрема, в 1968 році, завдяки ініціативі та активній діяльності Ф.Шевченко починає виходити щорічник “Історіографічні дослідження в УРСР” – перше спеціальне видання, присвячене проблемам історіографії. Тираж його нерідко

перевищував півтори тисячі екземплярів [467, с.16]. В першому ж числі часопису Ф.Шевченко надрукував власну статтю, де відображав основні засади історіографії як історичної науки [329, с.8]. Всього п'ять випусків цього видання побачило світ (1968-1971). Редактором перших двох випусків був Ф.Шевченко, останніх трьох – І.Гуржій. Також в 1964 році Ф.Шевченко разом із відомим українським археографом І.Бутичем став фундатором міжвідомчого джерелознавчого видання – тематичного збірника “Історичні джерела та їх використання”. Окрім статей, присвячених власне питанням з джерелознавства, тут публікувались роботи з археографії, архівознавства. З 1964 по 1972 рік було опубліковано сім випусків збірника. В 1971-1973 році також при сприянні Ф. Шевченка побачило світ три випуски збірника із нетрадиційною для радянської історіографії назвою “Середні віки на Україні”. Річ у тім, що традиційно вживаною була періодизація не за хронологічним принципом, а формаційним. Відтак середнім вікам мав відповідати феодалізм, що відбилося у назві відповідного відділу Інституту історії АН УРСР. Діаспорний історик М.Ждан, який рецензував цей збірник в журналі “Український історик”, означив цю назву як термінологічну новацію на теренах української радянської історіографії [574, с.21]. Ф.Шевченко також був одним із редакторів “Історико-географічного збірника”, випуск якого припинився на другому номері.

Рубіжною для вищезазначених періодичних видань є 1972 рік, час припинення їх функціонування. Інерції ліберальних змін, започаткованих “хрущовською відлигою” вистачило ще на декілька років після усунення від влади їх ініціатора – до початку 70-х. 1972 рік став початком погрому української культури, пов'язаного із загальновідомим явищем “маланчукізму”. Саме в цей рік Ф.Шевченка було звільнено з посади директора Інституту археології АН УРСР. Тоді ж було заборонено друк усіх започаткованих ним видань. З шостим номером “Історіографічних досліджень в УРСР” (1972), навіть стався казус. Був уже видрукований увесь його тираж, але часопис зняли з плану, а саме видання піддали забороні [393, с.49], що тривала аж до 1990 року. До того ж, із попереднього п'ятого випуску збірника були вилучені статті звільнених за націоналізм співробітників інституту Я.Дзири, О.Компан, Ф. Шевченка.

На хвилі лібералізації суспільного життя, українським історикам вдалося “проштовхнути” через різні партійні інстанції дозвіл на заснування часопису історичного профілю. Дискусії про його утворення піднімав ще С.Юшков, історик держави і права, член-кореспондент АН УРСР [276, с.41]. Втім, директор Інституту історії УРСР М.Петровський висловлювався проти такої ідеї, мотивуючи це нестачею кваліфікованих кадрів для написання фахових статей для новоутвореного часопису [276, с.13]. Є версія, що Микола Неонович, заперечуючи ідею історичного часопису, таким чином намагався уберегти від зайвих звинувачень з боку радянських спецслужб [424, с.16].

В 1947 році на вже згаданій нараді істориків за ініціативи ЦК КПУ Ф. Шевченко – майбутній редактор “УІЖу”, заперечував докази М.Петровського про недоцільність створення часопису, доводячи, що саме його існування може

консолідувати вітчизняну історичну науку [753, арк.244].

На початку 1956 року новий директор Інституту історії АН УРСР О. Касименко подав до Президії АН УРСР проект, в якому наголошувалося на необхідності існування друкованого органу, щоправда, під іншою назвою – “Радянський історик”, через дві основні причини. Перша полягала у наявності в Україні досвідчених наукових кадрів, здатних видавати якісну інтелектуальну продукцію, інша полягала в кризовому стані історичної науки через відсутність часопису, який би сприяв координації історичних студій в різних наукових інституціях [212, арк.36-38]. Нарешті після довгих бюрократичних зволікань в ЦК КПУ 1 лютого 1957 року було прийнято рішення про запровадження “Українського історичного журналу” [21, арк.10].

Офіційними засновниками “УІЖу” виступили Інститут історії НАН України та філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС [458, с.13]. Можливо, на позитивне вирішення питання про “УІЖ”, крім суто наукових потреб вплинули і ідеологічні фактори. Новий часопис мав стати альтернативою діаспорному “Українському історичному”. Партійне керівництво таким чином протиставляло Заходу власну інституційну модель розвитку історичної науки.

Першим редактором “УІЖу” став Ф.Шевченко, якому випала складна робота щодо організації функціонування часопису. Редколегія одразу зіткнулась із різноманітним характеру труднощами: не було належної друкарської бази, не вистачало кваліфікованих кадрів у редакції. Це позначалося передусім на періодичності випуску часопису, перший номер якого вийшов через рік після офіційного рішення про заснування. Також, існувала проблема із фаховими статтями. Провідні вчені-історики, посилаючись на низькі гонорари, відмовлялися друкувати свої статті. Давалися взнаки і ідеологічні перешкоди. Так, наприклад, редколегія часопису та її відповідальний редактор Ф.Шевченко, наразились на гостру критику партійних органів через схвальні слова, висловлені на сторінках журналу стосовно наукових робіт Львівського історика І.Крип’якевича, написаних ним до 1939 року. Їх, на переконання “компетентних органів” варто було затаврувати як “писанину в дусі буржуазно-націоналістичної школи М.Грушевського” [214, арк.23].

Від редколегії вимагалось більшу увагу приділяти радянському періоду історії та загальноросійській тематиці [425, с.37]. Цьому сприяла і діяльність однієї із установ-засновників – вищезгаданого Інституту марксизму-ленінізму, яка перебувала на правах почесного видавця, рідко втручалася у видавничо-поліграфічні справи, але її представники в редколегії робили все можливе для збереження пріоритетного становища в часописі “науки наук” – історії КПРС [458, с.13].

Виконання директив “зверху” призвело до кризи “УІЖу”, її прояви виявлялися в різкому скороченні числа передплатників, оскільки, статті про сучасність, що кількісно переважали, не спроможні були зацікавити читача. “В статтях про сучасність ми не пишемо правди і цим самим себе компрометуємо”, - відзначав Ф.Шевченко [425, с.38]. Вихід із ситуації він вбачав в оптимізації роботи часопису, залученні змістовних статей передусім на тематику історії

середньовічної та ранньомодерної України. Остання зусиллями Ф.Шевченка, І. Бутича, І. Крип'якевича, І.Гуржія, попри існуючі перепони, проклала шлях до читацького загалу [494, с.40].

Ситуація ускладнилася після 1964 р. Після усунення від влади М.Хрущова відбувається поступовий відхід від ліберальних принципів керівництва, згорання так званої “відлиги”. В 1966 р. Ф.Шевченка знімають з посади головного редактора, залишивши його членом редколегії. В 1967 році помер І. Крип'якевич, а в 1971 І.Гуржій – вчені із світовим ім'ям, члени редколегії. Це стало фактично ударом по престижу та популярності часопису, які й без того перебували на спаді. В 1968 р. Ф.Шевченка ненадовго повертають на посаду головного редактора, звідки через три роки, тепер уже остаточно, його звільняють за “націоналістичні хиби”. Про ситуацію в редакційній політиці “УІЖу” писали і в діаспорі. Зокрема, О.Оглоблін зазначав, що відомі і заслужені історики звільняються з його редколегії, внаслідок чого він перетворюється на пропагандистський часопис [530, с.62].

В період, коли на чолі редколегії “УІЖу” перебував Ф.Шевченко, часопис пережив різні етапи свого життя від зародження та ейфорії, пов'язаної з покладанням великих надій на його існування до стагнації та певної кризи видання. Ф.Шевченко не був вільний у визначенні редакційної політики, але попри труднощі йому вдавалося сприяти появі справжніх професійних робіт на сторінках часопису.

Доволі значний хронологічний відрізок часу від 1949 до 1968 р. – перший період діяльності Ф.Шевченко в Інституті історії, пов'язаний із важливими подіями в розвиткові історичної науки та країни в цілому. Це були часи і післявоєнної розрухи та проявів сталінізму в науці і період відносної лібералізації суспільного життя, і початок епохи “застою”. Ф.Шевченко доволі рано увійшов в наукову номенклатуру, в тридцять п'ять років зайнявши посаду керівника відділу академічної установи. Ця обставина сприяла тому ентузіазмові, з яким молодий вчений взявся за налагодження наукових контактів із країнами соціалістичного табору, роботу в “УІЖі”, організацію ряду інших науково-періодичних видань, які змінили обличчя вітчизняної історичної науки, розгортання діяльності в царині спеціальних історичних дисциплін. Водночас означений період був часом найбільшої творчої активності історика. Адже саме тоді він написав більшість своїх робіт, які і до нині асоціюються з ім'ям Ф. Шевченка та не втратили своєї наукової вартості.

2.4. Ф.П.Шевченко – директор Інституту археології АН УРСР

24 червня 1968 р. постановою Президії АН УРСР Ф.Шевченко був затверджений на посаді завідуючого відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії [260, с.386-387]. Однак уже 19 листопада він отримав посаду директора Інституту археології. Ця інституція мала вже на той час певну історію і традиції, що були започатковані ще в 1919 році зі створенням Комісії по

складанню археологічної карти в системі АН УРСР. В 1921 році на її базі була створена Археологічна комісія, яка в 1934 році була реорганізована в Інститут матеріальної культури. В 1938 році останній дістав назву Інституту археології [232, арк.1-2]. До складу новоствореного інституту входили три відділи – археології первісного суспільства, античного суспільства та феодального періоду, інституту також підпорядковувалися Ольвійський та Вишгородський археологічні заповідники. На час призначення Ф.Шевченка структура інституту складала п'ять відділів – первісної археології, археології раннього заліза, античної археології, археології Криму та слов'яно-руської археології [581, с.10].

Призначення на таку високу посаду було найвищим злетом кар'єри Федора Павловича. На думку Ярослава Дзири, зафіксовану в його спогадах, на це призначення мали вплив хороші відносини Ф.Шевченка із І.Овчаренком – секретарем ЦК КПУ з ідеології. На початку 50-х рр. вони разом працювали в Президії АН УРСР: Ф.Шевченко – вченим секретарем Президії, а І.Овчаренко - секретарем місцевої парторганізації [284, с.154]. Я.Дзира також згадує про цікавий епізод із перших днів роботи нового директора. Він дав розпорядження прикріпити на коридорних стінах інституту портрети видатних істориків, серед них В.Антоновича – вчителя М.Грушевського, заявивши, що він зробив більше для історичної науки ніж десять наших академіків [284, с.155].

На початку 1969 р. в Інституті археології працювало 124 співробітники, з них два член-кореспонденти, сім докторів наук та 29 кандидатів [239, арк.121; 240, арк.90]. На момент приходу Ф.Шевченка в Інститут, діяльність установи була широко відома далеко за межами України. Втім, як і більшість наукових установ, інститут страждав від хронічного недофінансування, що мало наслідок у незадовільному стані проведення окремих видів археологічних робіт, жалюгідному стані заповідників, зокрема пам'яток античної історії в Північному Причорномор'ї. Однак, слід звернути увагу, Інститут археології, на відміну від інших гуманітарних установ, особливо Інституту історії, був позбавлений тотального контролю партійних органів за його діяльністю. В той час без особливих перешкод друкувалися численні статті на археологічну тематику, до яких, очевидно, важко було приробити ідеологічні кліше.

“Інавгураційна” промова новопризначеного директора містила основні принципи його керівництва, в основу яких покладено професіоналізм та конструктивна ініціативність як головні критерії оцінки праці співробітників [260, с.389]. Серед першочергових завдань, які обговорювалися на вчених радах інституту вже з кінця 1968 р., стала організація додаткових дослідницьких лабораторій в установі, зокрема лабораторії фізико-хімічних методів дослідження на правах відділу, де б оброблялись результати археологічних експедицій. Піднімалось також питання про запровадження щоквартальника “Археологія”, який до цього виходив нерегулярно [233, арк.19-20].

Планування на 1969 р., затверджене в грудні 1968 р. виокреслило основні пріоритети нового керівництва. Вони насамперед передбачали організацію експедицій на Південь України в зону проведення інтенсивного меліоративного будівництва та посилення заходів щодо реорганізації історико-заповідних

територій в ареалах давньогрецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Щодо останньої проблеми, Ф.Шевченко в часи свого керівництва неодноразово порушував клопотання про збільшення асигнувань на утримання цих заповідників. Зокрема, в низці документів за підписом Ф.Шевченка описується доволі жалюгідне становище Ольвійського комплексу. Тут же пропонуються заходи для оптимізації його утримання, що полягали у виділенні додаткових коштів на будівництво лабораторії, налагодження туристичної інфраструктури, консервацію розкопаних і досліджуваних об'єктів та ін. [260, арк.390-391, 398] Слід відзначити, що в часи керівництва Ф.Шевченка, при дослідженні Ольвії на Україні були вперше застосовані методи підводної археології [260, 431-432]. Через те що частина давньогрецького міста була затоплена, це створювало певні труднощі при його дослідженні. Водночас це відкривало нові перспективи, оскільки затоплені об'єкти перебували в "чистому вигляді" без пізніших культурних нашарувань, що створювало можливості для якісно нових інтерпретацій окремих аспектів історії поліса.

Задля кращої організації проведення досліджень в районі розкопок Північного Причорномор'я та поліпшення науково-археологічної роботи в усьому південно-західному регіоні України, Ф.Шевченко порушив перед Радою Міністрів УРСР питання про створення на базі Одеського археологічного музею філії Інституту археології [260, с.416-418]. Це клопотання було невдовзі розглянуто і вирішено позитивно. Відповідно до спеціальної постанови Ради Міністрів від 25 травня 1971 р. Одеський музей став структурною ланкою Інституту археології [260, с.424].

Значну увагу Ф.Шевченко, обіймаючи посаду директора, приділяв налагодженню зв'язків Інституту археології з іншими науковими установами подібного профілю на території СРСР та країнами зарубіжжя, щоправда лише соціалістичного табору, так званими країнами народної демократії. Підтримання таких контактів допомагали особисті знайомства Ф.Шевченка із вченими Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії та ін., що були налагоджені ще з часів його перебування на посаді завідуючого відділом країн народної демократії Інституту історії.

В червні 1969 р. була проведена сесія радянсько-польських істориків, в якій приймали участь провідні радянські та польські археологи [260, с.394]. Взагалі за період 1969-1971 рр. Україну відвідало 35 археологів з різних країн світу [260, с.407-408]. Втім, українським науковцям виїхати закордон було надзвичайно складно. Про це свідчать численні клопотання дирекції Інституту археології до Президії щодо закордонних наукових відряджень для співробітників інституту. Переважна більшість із них не вирішувалася позитивно. Ф.Шевченко наполягав на обов'язковому відрядженні бодай 1-2 співробітників на рік терміном від 1 до 3 місяців [231, арк.6-7].

Для популяризації здобутків вітчизняної археології за кордоном інститут планував випуск численних брошур по темах "Стародавня Скіфія", "Походження східних слов'ян", "Найдавніші землероби України". В рамках цього ж проекту на 1970 р. була запланована робота Ф.Шевченка, об'ємом 4

друковані аркуші “Академік Михайло Грушевський”. Це, очевидно, мало стати розширеним варіантом опублікованої трьома роками раніше статті вченого “Чому М.Грушевський повернувся в Радянську Україну”. Втім, означена робота так і не побачила світ. Крім цього Інститут археології приймав участь у підготовці першого тому “Історії Української РСР” та інших фундаментальних видань – “Пам’ятки культури УРСР” та “Пам’ятки археології” [260, с.392-393].

За ініціативою Ф.Шевченка, за що його згодом було піддано ніщивній критиці, організовувалось ряд нових експедицій. Зокрема, згідно спогадів П. Горішного, який працював вченим секретарем інституту при Ф.Шевченку, пріоритетом нового директора стала досі ігнорована козацька археологія. Проводилися широкі археологічні роботи в районі Хортиці, Берестечка та ін. Планувалися також експедиції у майже на той час недосліджені ділянки Чернігова, Галича, Переяслава [260, с.415-416]. Значна увага приділялася організації експедицій в райони проведення інтенсивної меліорації в Херсонській, Миколаївській областях, інші райони Півдня України, де будівництво зрошувальних каналів та їх систем проходило по місцях розташування унікальних археологічних пам’яток і загрожувало їх повному знищенню [260, с.415-416]. Проведення подібних експедицій вимагало оперативної організації кадрового потенціалу та значної фінансової підтримки, оскільки темпи новобудов зростали і археологи могли просто не встигнути [260, с.420]. Лише за один 1971 р. із організованих інститутом 25 експедицій, 10 відправлено на новобудови. Вони дали свої результати. Зокрема, в ході розкопок в районі будівництва Каховської зрошувальної системи, було досліджено понад 100 курганів скіфської доби, внаслідок чого знайдено тисячі різноманітних прикрас, зброї, елементів одягу. Це дозволило вперше у практиці скіфології реконструювати комплекс одягу знатних скіфів [260, с.427-428]. Окрім суто практичних результатів, експедиції в райони новобудов сприяли виробленню досвіду проведення археологічних досліджень там, де ведуться масштабні будівельні роботи, зокрема в районі Асуанської греблі та ін. [260, с.428]

Керуючись принципом професіоналізму, Ф.Шевченко часто ставив на чолі експедицій не науковців зі ступенями або ідейно-зрілих комуністів, як того вимагалось, а перш за все талановитих та ініціативних співробітників інституту. Саме таким був Борис Мозолевський, з чийм ім’ям пов’язане відкриття чи не найуспішнішої знахідки в історії скіфології – золотої пекторалі. Свого часу, він, працюючи редактором у видавництві “Наукова думка”, потрапив під контроль КДБ та був звільнений за ідеологічним формулюванням і певний час працював кочегаром. Ф.Шевченко попри небезпеку для свого іміджу, взяв Б. Мозолевського на роботу до інституту, призначивши його керівником експедиції на розкопки Товстої Могили. В той час це було парадоксом, адже Мозолевський не мав наукового ступеня і взагалі не був співробітником інституту. Результатом експедиції до Товстої Могили стали сенсаційні знахідки із царської усипальниці, в тому числі й відома пектораль [393, с.86-87]. Не менш успішною була експедиція В.Бедзілі, який досліджував кургани в районі Каховки та О.Лєскова – дослідника кургану Гайманова Могила, в якій було

знайдено відому золоту чашу із рельєфними зображеннями – епізодами побутового життя скіфів [260, с.423; 581, с.51]. Ф.Шевченко порушував клопотання перед Президією АН УРСР про висунення означених науковців на здобуття премії ЮНЕСКО [260, с.420-428].

Втім цього так і не вдалося досягти через критичну ситуацію, в яку потрапив сам Ф. Шевченко. Пов'язана вона з обставинами його звільнення з посади директора інституту в 1972 р. Сам Федір Павлович згадував про ті обставини: "...Бачите як вчинили, та й часи були тоді такі, що будь-хто міг опинитися на моєму місці і ні за що ні про що потрапити в опалу владоможців" [395, с.529].

Часи про які згадував Ф.Шевченко – це кампанія політичних чисток кінця 60-х – початку 70-х рр., ініційована на основі інформації Верховного суду УРСР та Прокуратури "Про пожвавлення націоналістичних елементів" [266, с.6; 395, с. 529].

Безпосереднім поштовхом до наступу проти "націоналістичних проявів" став так званий "лист 139", в якому 139 представників української інтелігенції звернулися до вищих партійних органів із засторогою про рецидиви сталінізму в суспільстві. Результатом цієї акції стали репресії як проти її безпосередніх учасників так і проти широких кіл громадськості. Кампанія за викорінення націоналізму, спланована в ідеологічних підрозділах ЦК КПУ, зачепила багато академічних установ, зокрема, інститути літератури, мистецтвознавства, філософії, історії (були звільнені О.Компан, М.Брайчевський, О.Апанович). Не оминули ці заходи й Інститут археології.

Гадаємо, що кампанія по звільненню Ф.Шевченка була пов'язана з декількома взаємопов'язаними факторами. Першим із них, звичайно, виступала загальна політична ситуація в республіці – зміна її керівництва, що потягло наступ на покоління "шестидесятників", які вже звикли до відносного лібералізму. Другим фактором, очевидно, стали факти із біографії Ф.Шевченка, його висловлювання, зміст окремих наукових праць, які не завжди збігалися з загальноновизнаним курсом. І, нарешті, третьою причиною була подія, що вплинула на подальше життя вченого. Йдеться про вибори в дійсні члени АН УРСР, які відбувалися в 1972 р., на яких Ф.Шевченко був однією із самих перспективних і "прохідних кандидатур." Власне ці вибори і стали, на нашу думку, першою ланкою в процесі, що врешті привів до опали Ф.Шевченка та став деструктивним чинником в його подальшій науковій творчості.

Ще в червні 1970 р. кандидатура Ф.Шевченка доволі легко (14 голосів за і 2 проти) була підтримана на виборах в член-кореспонденти АН УРСР [234, арк. 22-23; 36; 39]. А вже через півтора року в пресі з'явилося оголошення про вакансії на дійсних членів академії. За пропозицією тодішнього віце-президента К.Білодіда, Ф.Шевченко подає і свою кандидатуру. Вона була підтримана вченими радами інститутів історії та археології [260, с.433]. Однак відразу після цього почалася мусована акція, спрямована на дискредитацію Ф.Шевченка як науковця та керівника. До неї були підключені партійні органи, поки що нижчих рангів, певні кола в Президії, окремі співробітники Інституту історії, Київського

університету. Весь цей процес дуже добре відтворено в щоденникових записах Федора Павловича, які, можливо, з певним суб'єктивізмом, що притаманний для цього виду джерел, відображають картину взаємовідносин у вітчизняному науковому середовищі 60-70-х рр.

Отже, хронологія подій за лютий місяць 1972 р., коли власне і закладалися передумови акції проти Ф. Шевченка, вибудовувалася наступним чином. Вже 7 лютого Ф.Шевченко дізнався про усну розмову, яку мав секретар парторганізації Інституту археології у відділі науки ЦК КПУ, де він “наговорив всякої всячини, зокрема про “співи” 28.11.71, говорив, що я це все допустив і що це може вплинути на вибори... Хоч я тут ні при чому, але дехто піддається, зокрема у відділі науки” [260, с.591]. Ще за місяць до цього, напередодні “співів” (йдеться про виконання “сіоністської пісні” співробітниками інституту археології під час новорічного бенкету) в щоденнику Ф.Шевченка під 24 грудня 1971 р. зазначено: “говорив [секретар парторганізації] про “трещину, пока еще не катастрофического характера” [260, с.591]. 9 лютого в щоденнику знову зазначається: “Приніс заходи [парторг] які ні в тин ні в ворота”, сказав: “Мы с Вами не сработаемся” [260, с.593]. Незадовго після цього заборонили черговий випуск щорічника “Наука і культура”, через вміщену у ньому статтю Ф. Шевченка присвячену “Історії Русів” [326]. В щоденнику тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста є запис від 26 лютого 1972 р. про намагання органів КДБ відхилити кандидатуру Ф.Шевченка на виборах академіків начебто через те, що його батько був жандармом [565, с.360]. У своєму щоденнику Федір Павлович тоді емоційно зазначив: “Атмосфера нагрівається до кипіння! А що буде далі!?” [280, с.593]

Березень 1972 р. видався для Ф.Шевченка самим напруженим періодом у передвиборних подіях, ситуацію з якими він називав “Операція БІ”, за аналогією із популярним фільмом Л.Гайдая. З березня щоденник містить запис про численні листи від колег і навіть колишніх аспірантів, які надходили тодішньому секретарю ЦК КПУ по ідеології І.Овчаренку (невдовзі його змінив сумнозвісний В.Маланчук), зміст яких зводився до аргументів про недостойність кандидатури Ф.Шевченка на обрання дійсним членом АН. Від вченого навіть вимагали викривальної статті про український буржуазний націоналізм, втім він відмовився її писати, справедливо вважаючи це “екзаменом проти наклепників” [280, с.594]. Врешті-решт Ф.Шевченка змусили написати заяву про добровільне зняття власної кандидатури. Цього вимагали в Президії АН, посилаючись на вказівки “зверху”, “з високої хати”, як тоді іменували будинок ЦК КПУ [280, с.594]. Невдовзі, історик змушений був так зробити, аргументувавши у заяві свою відмову наявністю більш достойних кандидатур на академічне звання [260, с.434]. “Все як після смерті...”, – записав Ф.Шевченко після виборної епопеї, через масові співчуття, які йому надходили від колег, друзів та знайомих [280, с.600].

Втім на цьому проблема не була вичерпана. Очевидно задля остаточної легітимації фактичного позбавлення Ф.Шевченка академічного звання, було поставлено за мету довести, що він не мав принципового права стати академіком

За три місяці після виборів з'являється доповідна записка голові парткомісії при ЦК КПУ М.Грушецькому за підписами голови суспільної інспекції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, завідуючого кафедри археології Київського державного університету та директора Жовтневого палацу культури [22, арк.43-53]. Згідно тексту доповідної, вона була складена на основі листів та усних свідчень вже згаданого секретаря парторганізації Інституту археології. Цей документ є цінним джерелом не лише для дослідження біографії історика, але й для реконструкції певних соціально-політичних процесів в українському суспільстві початку 70-х рр. ХХ ст. Адже ситуація, що сталась із Ф.Шевченком була багато в чому типовою.

Основний акцент в доповідній записці робився на тому, що Ф.Шевченко, як і попередній директор інституту*, ігнорував діяльність партійної організації, не діяв згідно її рекомендацій. Це, на думку заявників, було порушенням рішень ХХІV з'їзду партії, який надав право парторганізаціям контролювати діяльність адміністрації.

Цікаво, що за версією авторів записки, співпраця дирекції з партійною організацією, яка відмічалася на початку керівництва Ф.Шевченка, сприяла зростанню наукових показників Інституту археології. Згодом, через антипартійну позицію нового директора, вони знову впали, що позначилося на незадовільному плануванні науково-дослідного процесу. В записці особливо наголошувалося на перебільшенні ролі новостворених при Ф.Шевченку експедицій в райони південних новобудов. Натомість, як тут же зазначалося, дирекція інституту ігнорувала дослідження стародавнього Києва, внаслідок чого загинуло багато пам'яток [22, арк.43-53].

Очевидно, Ф.Шевченко знав про зміст цього документу, зокрема щодо критики на свою адресу про занедбання археологічної роботи в Києві, оскільки через місяць з'являється його звіт про роботу інституту за період 1969-1971. Увесь його зміст присвячений київській тематиці, де на фактичних доказах відкинуто звинувачення про нехтування археологічними дослідженнями стародавнього Києва [260, с.447-448]. Немає сумніву, що даний звіт був наслідком розпочатої кампанії по звільненню. Директора навіть звинувачували у відсутності необхідних лабораторій в інституті, недостатньою площею останнього, хоч ці питання мала вирішувати Президія, до якої впродовж 1969-1971 рр. лунали неодноразові звернення про оптимізацію роботи наукової установи.

Окрім суто наукових недоліків в роботі інституту за період керівництва Ф. Шевченка, останньому закидали прорахунки у роботі з кадрами. Внаслідок цього в інституті нібито мають місце групівщина, фаворитизм, грубі порушення в кадрових питаннях. Так, директорів інкримінували покровительство особам із антипартійною поведінкою. Зокрема, один із співробітників інституту відмовився нести транспарант на Першотравневій демонстрації, інший кинув до сміття мандат на з'їзд членів ДТСААФ, співробітниця читала антирадянські вірші, згадувався випадок із виконанням "сіоністської пісні", на чолі експедицій

призначалися безпартійні та ін. Партійні збори, на яких мали виноситися такі питання, проводилися формально і на них “замість підвищення ідейно-політичного рівня проводилося обговорення суто археологічних проблем” [22, 39-40].

Подібна увага до дрібниць справді свідчить про рецидиви сталінізму в Україні 70-х рр., викладених у відомому листі “139”, адже така інформованість вимагала цілої системи доносів та шпигунів.

На основі охарактеризованої вище записки, 5 липня 1972 р. голова парткомісії при ЦК КПУ подає доповідну новопризначеному замість П.Шелеста першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про ситуацію в Інституті археології [22, арк.38-42]. Цей документ в цілому повторює риторика записки від 3 липня, іноді навіть дослівно. Однак тут з’являються нові звинувачувальні факти про Ф.Шевченка, зокрема із його власної біографії. Йдеться про службу батька Павла Михайловича у жандармерії в дореволюційний період та про родичів дружини – Розалії Калманівни – матір та сестру, що перебували в Румунії та Ізраїлі і з якими дружина начебто мала листування* [22, арк.40; 61]. Хоч ці факти були далекими від дійсності, через них вченого звинуватили в нещирості, бо Ф.Шевченко не вказував цього в анкетах.

У доповідній записці М.Грушецького до В.Щербицького, на відміну від попередньої, з’являється коротка характеристика наукової творчості Ф.Шевченка. Зокрема, йдеться про націоналістичне трактування ним окремих історичних положень. Зазначено, що в бесідах з науковцями Ф.Шевченко стверджував, що український націоналізм здебільшого розуміють спрощено, що в ньому є і позитивні риси. Через неправильне його трактування на Україні знищили сотні вчених [22, арк.38-42]. В доповідній також згадано про роботи історика – “Про суд історії” (1966), “якій не вистачає класовості, партійного спрямування”. Монографія “Політичні та економічні відносини України та Росії в другій половині XVII ст.” містить “плутані формулювання, вживається термін “приєднання”, “написана з позиції школи Грушевського”, “заперечує спільність трьох братніх народів” [22, арк.38-42]. До негативів на адресу Ф.Шевченка додано його діяльність на посаді редактора “Українського історичного журналу”, звідки його в 1971 р. було звільнено “за націоналістичні збочення” [22, арк.38-42].

Слід зауважити, що 12 липня тобто через тиждень після появи цієї доповідної, директор Інституту історії А.Шевельов “осмілився” оголосити подяку Ф.Шевченку саме за “багаторічну і добросовісну роботу в Українському історичному журналі” [260, с.446]. Однак це вже не могло докорінно змінити ситуацію. Вже на початку вересня 1972 р. з’явилася постанова ЦК КПУ “Про неправильну поведінку директора Інституту археології та нездорову обстановку в колективі інституту” [260, с.448-449]. Згідно якої перебування Ф.Шевченка на посаді директора визнавалося не доцільним. А через тиждень 14 вересня 1972 р. відповідно до постанови Президії АН УРСР його було звільнено та переведено на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії [260, с.453].

Після свого звільнення Федір Павлович записав у щоденнику: “Дуже багато доведеться пережити, хоч намагаюся виду не показувати, що дуже стривожений” [280, с.603].

Ф.Шевченко, очоливши на злеті своєї наукової кар’єри академічну установу, яка не зовсім відповідала його дослідницькому профілю, зумів не лише зберегти досягнення своїх попередників, але й значно удосконалити роботу інституту, сприяти запровадженню нових методів та напрямів археологічних досліджень. Однак, ці успіхи не стали вирішальними для партійних органів, що організували кампанію по дискредитації керівника, через його відмінну позицію в науково-організаційних, кадрових чи ідеологічних питаннях. Зрештою, маючи в минулому сумний досвід, пов’язаний із неприйняттям його наукових поглядів, Ф.Шевченку, зі зміною партійного керівництва республіки, годі було й сподіватися на інакший фінал власного перебування на посаді директора.

2.5. Період 1972-1995 рр. в творчій біографії вченого

Після звільнення з Інституту археології, наказом директора А.Шевельова від 15 вересня 1972 р. Ф.Шевченко був призначений на посаду старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР [260, с.453]. Призначення професора, доктора історичних наук, член-кореспондента АН УРСР на таку низьку посаду було ще одним із засобів покарання колишнього директора. Втім повністю звільнити вченого з академії не наважувалися аби не зашкодити її іміджу закордоном.

На час повернення Ф.Шевченка до інституту, з нього були звільнені провідні співробітники, які розробляли проблеми раннього нового часу української історії, погляди яких різнилися від офіційних позицій (О.Апанович, О.Компан та ін.).

Піддалася змінам і структура інституту, яка цілком підпорядковувалася підготовці багатотомної “Історії Української РСР” [531, с.56]. Цей проект був започаткований ще в 1969 р., але дійсна робота над ним розпочалася в 1973 р. і була завершена до 1979 р. Замість запланованих десяти томів, світ побачило 8 томів у десяти книгах. Згідно нової структури, в інституті утворювалися нові структурні одиниці – сектори, але вони не входили до складу окремих відділів, а навпаки – один сектор об’єднував декілька відділів. Так, до сектору дожовтневого періоду входили відділи історії феодалізму, капіталізму та джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, сектор історії соціалістичного будівництва об’єднував відділи історії Жовтневої революції, історії соціалістичного будівництва та історії Великої вітчизняної війни. Сектор розвинутого соціалізму включав відділи історії комуністичного будівництва, дружби народів СРСР та зарубіжної історіографії [210, арк.72]. Така структура проіснувала до 1978 р., тобто приблизно до часу завершення написання “Історії Української РСР”.

За короткий час роботи Ф.Шевченка у відділі історії феодалізму навколо його особи не припинявся ажіотаж у зв'язку з відомими подіями 1972 р. Як згадує він у своєму щоденнику про події 1973 р. – фактичний початок роботи в інституті: “Думав, що все йде на спад, а воно живуче і може саме тепер починається нова хвиля. Доведеться ще пережити багато і не один місяць...” [280, с.603]. Дійсно, за період роботи у відділі з вересня 1972 р. по жовтень 1974 р. Ф.Шевченко зіткнувся із значними труднощами. Його було фактично усунуто від можливості брати участь в роботі редколегії “Українського історичного журналу”, статті та рецензії вченого знімалися з друку, лунали звинувачення у зраді, через згадку його прізвища в одному з випусків “Радіо Свободи” [280, с. 624]. На одному із засідань відділу розглядався другий і, як виявилось, останній випуск збірника “Середні віки на Україні”, було піддано різкій критиці ряд його статей, зокрема робота Ф.Шевченка “Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр.” Зокрема, за “посилання без належної потреби на праці Грушевського”. Крім того, піддавалася ревізії і робота історика як редактора видання [211, арк.15]. Незважаючи на це, збірник був схвалений, однак невдовзі його зняли з продажу.

Про те, що переживав Ф.Шевченко в ті дні, може свідчити його запис у щоденнику від 14 вересня 1973 р. – тобто через рік після його зняття з посади. “Сьогодні рік як мене знову кинули на Президії АН УРСР. Звільнили від попередніх обов'язків. А нові обов'язки стали дуже погані. Коли б знав, що таке буде, не допустив би цього. Покінчив би з усім та з собою. А зараз обезсилів... Стільки пережити принижень. А як тяжко, коли один повинен все це переносити. Навіть сьогодні вдома ніхто не згадав про ці “роковини”... Як тяжко самому все переносити, хоч не для себе все робив. Та історичний досвід свідчить, що майже завжди так буває. Я не виключення. Хоч в деяких випадках хотілося бути виключенням у кращому відношенні” [280, с.616].

У жовтні 1973 р. Ф.Шевченка було призначено виконуючим обов'язки завідуючого відділу історії феодалізму замість померлого В.Дядиченка. У своїй доповідній записці директору інституту А.Шевельову новий завідуючий виклав своє бачення стану вивчення історії феодалізму в Україні. Зокрема зазначалося, що за останні роки померли вчені, які гідно представляли цей напрямок історичних досліджень – І.Гуржій, І.Крип'якевич, В.Голобуцький, В.Дядиченко, І.Бойко, В.Романовський. Крім цього, відзначав автор записки, за останні п'ять років не було захищено жодної докторської дисертації по цьому періоду, не написано жодного монографічного дослідження, не видано жодного джерела. Такий стан Ф.Шевченко означив як катастрофічний. Шляхи подолання кризи вчений вбачав у формуванні колективу спеціалістів, які б досліджували історію феодалізму, варто також вести пошук талановитих аспірантів, скласти перелік перспективних тем для дослідження, активно використовувати спадщину дореволюційних істориків, зокрема О.Левицького, Д.Яворницького [63]. Втім ці пропозиції не були реалізовані. Відділ для розробки часто давалися кон'юнктурні теми на кшталт “Історичні зв'язки і дружба українського і російського народів”.

В рамках роботи відділу історії феодалізму Ф.Шевченко активно працював над редагуванням багатотомних видань – “Історії міст і сіл Української РСР”, “Історії Української РСР”. До останньої були також підготовлені розділи про формування української народності, соціально-економічні та політичні відносини в роки Визвольної війни (у співавторстві з К.Стецюк), “Возз’єднання України з Росією – акт великого історичного єднання” (у співавторстві з В. Борисенком).

В той же час “за минулі гріхи” завідуючий відділом перебував під пильним контролем. Директор інституту, згідно інформації щоденника Ф.Шевченка, у справах відділу говорив із співробітниками відділу, ігноруючи завідуючого [280, 629]. До того ж від співробітників відділу до директора та в ЦК КПУ відсилались анонімні та звичайні листи із звинуваченнями на адресу Ф. Шевченка. Один із таких він наводить у своєму щоденнику. Ми процитуємо повністю цей документ аби проілюструвати атмосферу, в якій доводилося працювати історика, та певним чином відобразити елементи ментальності, що були притаманні окремим представникам наукового середовища. “В Інституті історії АН УРСР відділ історії феодалізму очолює Федір Павлович Шевченко, який в минулому розвалив наукову роботу в Інституті археології, проповідував ідеї українського буржуазного націоналізму, деспотично переслідував своїх противників, спирався на групу некваліфікованих співробітників, щоденно випивав і т.д. За негідну діяльність він був знятий з посади директора. На Секретаріаті ЦК КП України йому винесено сувору догану і заборонено в майбутньому займати керівні посади. Чимало праць Шевченка знято з користування, як антинаукові і шкідливі. Повністю відкинув попередній проспект багатотомної історії і написав свій проспект. Створив свою групу, в якій об’єднав нероб і людей сумнівних. Шевченко разом з Котляром проповідує буржуазно-націоналістичну концепцію про існування української народності з XV ст., а Київська Русь оголошується ним українською державою. За науковим планом Інституту в 1973 р. мав написати ряд §§ та розділи. Але не виконав жодної роботи. Це прямий злочин, якого потрібно судити і вигнати з партії. Протягом року Шевченко запевняв дирекцію, що розділи про Запоріжжя буде писати Володимир Голобуцький. Але обманював дирекцію. В кінці року Шевченко доручив писати розділ про козацтво Гапусенко. Шевченко навмисно зволікає доопрацювання розділу Гуслистого. З особистої ініціативи Шевченко дозволив йому протягом 6 місяців писати власну роботу. Зловживає Шевченко своїм становищем, щоб чинити розправу над тими, хто критикував його націоналістичні погляди. Зірвав дискусії намічені в плані Інституту. Веде себе у відділі як деспот, роз’єднав відділ на два табори. Робота над I-II томами фактично уже зірвана, а Шевченка це не турбує. Він діє за принципом – чим гірше, тим краще. У своїх працях Шевченко не дає глибокої критики ідеям українського буржуазного націоналізму. А в багатьох працях має місце буржуазно-націоналістична концепція (про походження української народності, українського козацтва і т.д.). Під час редагування УІЖу він всіляко ухилявся від друкування статей, в яких критикувались буржуазно-націоналістичні

фальсифікації. Сам Шевченко – син куркуля-жандарма царської охранки і приховує своє походження. Одружений він на дочці крупного капіталіста. Тесть живе в США, великий мільонер, запеклий сіоніст, непримиримий ворог Радянського Союзу*. Шевченко підтримує з ним нелегальні зв'язки через українських буржуазних націоналістів Пеленського та ін. Щорічно його тесть висилає з США, Канади та інших імперіалістичних країн різну літературу, періодику. Серед українських буржуазно-націоналістичних істориків США, Канади, ФРН, Франції та інших імперіалістичних країн Шевченко користується великим авторитетом. Багато його робіт частково або повністю надруковані у виданнях українських буржуазних націоналістів Вони широко посилаються на його праці. Різні українські буржуазні націоналісти, коли прибувають у Київ із Заходу, завжди намагаються особисто познайомитися з Шевченком і подарувати йому свої праці. Шевченко часто одержує книги і газети з імперіалістичних країн. Безумовно, що значна частина їх висилається його тестем та різними націоналістами з якими підтримує різні зв'язки. Особиста бібліотека Шевченка наповнена буржуазно-націоналістичною літературою, яку він широко використовує в своїх роботах” [280, с.625-626].

Листи такого змісту були непоодинокі і якими б абсурдними не були звинувачення, висунуті в них, Ф.Шевченко змушений був виправдовуватися і писати пояснювальні записки у ЦК [61; 63].

“На горі” також не забували про провини Ф.Шевченка. У 1974 р. був підготовлений проект доповіді В.Маланчука для виступу перед партактивом Київської області, в якому знову після двох років актуалізувалася справа директора Інституту археології Ф.Шевченка, який “протиставив себе колективу, допустив політичну короткозорість та націоналістичні викривлення” [25, арк.19].

Звичайно, подібна атмосфера не сприяла науковій діяльності Ф.Шевченка. Він змушений був написати заяву про звільнення з посади в.о. завідуючого відділу історії феодалізму. У своїй заяві таке рішення він аргументував слабким здоров'ям. У щоденнику цей випадок прокоментував таким чином: “Находжусь у підвішеному стані і кожен негідник мене хоче розхитати” [280, с.630]. Такий “підвішений стан” відбився певним чином і на його науковій позиції. Вчений змушений був змінювати власні переконання під тиском обставин, що склалися. Так, на відомому закритому засіданні вченої ради інституту історії по обговоренню статті М.Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання”, яка викликала широкий резонанс в наукових і партійних колах республіки а також закордоном [399, с.299-344]. Лейтмотивом цієї статті була теза про приєднання України до Московського царства в 1654 р. та колоніальний характер їхніх подальших взаємин. Ф.Шевченко, який в своїй кандидатській дисертації “Російські воєводи в містах Лівобережної України в другій половині XVII ст.” та в монографії “Політичні та економічні відносини України та Росії в першій половині XVII ст.” обстоював термін “приєднання” та ряд інших принципів, присутніх і в роботі М.Брайчевського, піддав критиці його твердження. “Як розуміти таку дивну метаморфозу?” – написав згодом М.Брайчевський [399, с.

340]. Втім, згідно спогадів відомого вченого-археолога І.Винокура, М.Брайчевський, якому Ф.Шевченко багато допомагав, перебуваючи на посадах директора Інституту археології, головного редактора “Українського історичного журналу”, дуже добре розумів набір кон’юнктурних обставин, які змушували Ф.Шевченка змінювати свою позицію і ніколи його не засуджував за це [301].

Ф.Шевченку пропонували зняти обов’язки завідуючого відділом, залишившись його співробітником, однак він наполіг на переході до іншого відділу. Його було призначено старшим науковим співробітником у відділ дружби народів СРСР, де він пропрацював до 1978 р.

Проблематика, якою займався цей відділ, мала певною мірою універсальний характер. Серед розроблюваних тем була – “Советский народ – единая историческая общность” [215, с.6]. В її рамках Ф.Шевченко мав можливість реалізовувати теми “Українсько-білоруські відносини в XVII-XVIII ст.”, “Українсько-молдавські зносини в XIV-XVII ст.” По останній темі він опублікував розділи в колективній монографії [375; 378; 379].

Навіть після звільнення з посади завідуючого Ф.Шевченка не полишали в спокої. Від нього вимагали “покаяльної статті”, де мали бути вказані всі власні помилки. Він відмовився, посилаючись на свій науковий доробок, в якому міститься повний виклад його дослідницьких та суспільно-політичних принципів [280, с.635]. До ЦК продовжували надходити анонімки, в яких, крім іншого, вказувалося на націоналістичні мотиви в текстах Ф.Шевченко, написаних для “Історії Української РСР”. Згадувалося також недбале керівництво відділом [280, с.636].

Наприкінці 1977 р. почався тривалий бюрократичний процес зняття з Ф.Шевченка партійної догани, отриманої п’ять років тому, яка змінила особисте та професійне життя вченого. Закінчився цей процес лише в 1979 р. постановою ЦК КПУ “про зняття партійного стягнення...” [260, с.459-460]. Не випадково 1979 рік приніс таку зміну в життя історика. Адже вкінці 70-х – на початку 80-х рр. в Україні сталися певні ідеологічні зрушення в бік лібералізації, певним чином пов’язані з відставкою в 1979 р. секретаря ЦК КПУ з ідеології В.Маланчука. Послабився контроль за гуманітарними установами, почали друкувати твори раніше заборонених авторів – В.Симоненка, Л.Костенко, Л.Кисельова [454, 172].

Після зняття партійного стягнення Ф.Шевченка наче перевіряли на лояльність, доручивши йому інспектувати в складі київського міського партії діяльність партійної організації історичного факультету Київського державного університету [222, арк.28].

В 1978 р. Ф.Шевченка було призначено керівником не структурної групи з історичної географії та картографії відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. Фактично він повертається до проблематики, яку розробляв на межі 60-70-х рр. Дослідження проблем картографії, на думку І.Колесник, варто сприймати як “захисну реакцію” на процеси подальшої провінціалізації та маргіналізації української історичної науки. В умовах ідеологічної реакції та адміністративного тиску ідея історичного атласу, тобто

“історії в картах” мала продуктивний характер і мусила відтворити синтетичний погляд на історію України. Ф.Шевченко був впевнений, що картографічними методами можна вивчати історичний процес як єдине ціле [465, с.185].

Протоколи засідань та плани роботи відділу відображають активний організаційний процес по підготовці історичного атласу України, що включав в себе визначення принципів його створення, окреслення переліку карт, підбір корпусу необхідних джерел [219-221].

О.Маркова – головний редактор історичного атласу, яка входила до складу групи, очолюваної Ф.Шевченком, у своїх спогадах відмічала справжній організаторський талант її керівника, його вміння працювати з колективом. “Ф. Шевченко, – згадує вона, часто приносив крадькома праці М.Грушевського, В. Антоновича, В.Кубійовича, С.Рудницького, кажучи: “Ці роботи потрібно обов’язково знати головному редактору Атласу історії України, щоб підправляти наших авторів, але посилатися на них не слід.” [392, с.105]

У 1982 р. в структурі відділу джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін був утворений сектор історичної географії та картографії, керівником якого призначено Ф.Шевченка [260, с.461]. Він його очолював до 1987 р., після чого був звільнений через досягнення граничного віку для зайняття керівної посади [260, с.468]. За ці роки проводилася динамічна робота з підготовки атласу, у результаті якої вже в 1986 р. був готовий і переданий до типографії його макет. Втім робота по публікації затримувалась спочатку через технічні причини та деякі доопрацювання, потім через нестачу коштів, згодом вже в 90-х рр. його зміст та концепція застаріли та вимагали переробки.

Окрім роботи, пов’язаної зі створенням історичного атласу, Ф.Шевченко розробляє тематику краєзнавства, “за допомогою якого, в умовах радянської дійсності конструювалася цілісна картина української історії” із сукупності регіональних історій [465, с.186]. Ф.Шевченко, зокрема пише статті по історії Поділля, Буковини, тобто країв безпосередньо пов’язаних з його біографією.

На початку 80-х рр. в українському суспільстві поглибилися “інерційні тенденції”, що прийшли на зміну певному відродженню культурного життя за часів “відлиги”. В інституті історії напрямки історичних досліджень були доволі абстрактними і тісно прив’язаними до загальносоюзної тематики. Наприклад, “Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудова соціалізму в СРСР”, “Етнічна історія і сучасне націотворення”, “Зовнішня політика КПРС і радянської держави” та ін. Історія України не згадується як об’єкт досліджень [531, с.100]. В 1986 р. для інституту було визначено ще один великий проект – підготовка п’ятитомної “Історії класів та соціальних верств УРСР”, яка була частиною союзного проекту. “Історія” мала показати закономірність прогресу станів та класів до соціалістичного суспільства [531, с.102].

В той же час інститут не оминули зміни, що мали місце на найвищому союзному рівні. Це, зокрема, стосується пов’язаних з приходом до влади Ю. Андропова гіперболізованих заходів по підвищенню трудової дисципліни, які ставали до порядку денного кожного з відділів в тому числі й відділу, де працював Ф.Шевченко [225, арк.26].

У 80-х рр. співробітники інституту історії, так само як і історики всієї України, були залучені в розробці чергових ювілейних дат. Йдеться про 1500-річчя Києва та 325-річний ювілей Переяславської Ради. Ф.Шевченко в цей період також пише численні статті із визначених тем. В цілому, його науковий доробок за початок – середину 80-х рр. значну частину робіт, опублікованих в енциклопедіях та інших багатотомних виданнях.

В цей же час Ф.Шевченко бере активну участь в науково-організаційній роботі. Він був членом багатьох наукових та громадських організацій. Зокрема, Наукової ради по історії АН СРСР, Наукової ради по історичній географії та картографії АН СРСР, Наукової ради Головного архівного управління УРСР, Українського комітету по вивченню і розповсюдженню слов'янських культур, Ономастичної комісії АН УРСР, Координаційної ради по краєзнавству АН УРСР, Міжнародного комітету славистів, Археографічної комісії АН УРСР, також був головою наглядової комісії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Державної комісії Київського державного університету [224, арк.36]. Крім цього він був відповідальним редактором "Історико-географічного збірника", членом редколегії "УІЖу". Ф.Шевченко на засіданнях відділу піднімав питання про відновлення заборонених збірників "Історичні джерела та їх використання", "Історіографічні дослідження в Українській РСР" [223, арк.17].

Стенограми засідань відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін ілюструють високу ерудицію Ф.Шевченка та його ґрунтовну обізнаність в проблемах допоміжних історичних дисциплін. Він виступав в активних обговореннях статей, дисертацій по геральдиці, генеалогії, нумізматиці, ономастики, джерелознавства. Вчений брав участь у наукових конференціях, в тому числі й міжнародних (зокрема, Міжнародному конгресі ЮНЕСКО, що відбувся в Києві в 1979 р.) [527, с.156].

Висвітлення діяльності Ф.Шевченка в Інституті історії України буде неповним, якщо не згадати ще один її аспект – підготовку наукових кадрів, участь в роботі спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій в якості офіційного опонента. В цілому за свою наукову кар'єру Ф.Шевченко підготував 7 докторів і 60 кандидатів наук. Значна частка цих захистів проходила в Інституті історії. Якщо прослідкувати тематику робіт, що захищались в цій установі під керівництвом Ф.Шевченка, то близько 80 % з них написані на теми пов'язані з історією України XVI-XVIII ст., історіографією та спеціальними історичними дисциплінами. Серед його аспірантів були В.Смолій, Г.Боряк, Н. Шип, Ф.Шабульдо, Н.Герасименко та багато інших відомих нині істориків. Загалом, за спогадами спогадів М.Дмитрієнко, Ф.Шевченко так чи інакше допоміг більше сотні науковцям знайти свій шлях у науці [443].

За період 1946-1995 рр. Ф.Шевченко 60 разів виступав офіційним опонентом під час захистів в Інституті історії. Аналіз назв захищених дисертацій дозволяє виділити декілька тематичних блоків: Велика Вітчизняна війна, події громадянської війни, середньовічна та ранньомодерна історія України, історіографія та спеціальні історичні дисципліни, історія слов'янських народів

та західноукраїнських земель у ХІХ ст. Тематика дисертацій, на захисті яких Ф. Шевченко виступав офіційним опонентом, певним чином залежала від його професійної діяльності. Так в 40-х рр., працюючи в Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, він опонував дисертації на цю ж тему, в 50-х рр. – під час роботи у відділі історії країн народної демократії, – тематика була більше пов'язана з історією слов'янських країн, західноукраїнських земель за часів імперії Габсбургів. З 1968 р., коли вчений став очолювати відділ спеціальних історичних дисциплін, відповідно змінилася і тематика робіт. Найтяжчий період біографії вченого (1973-1979 рр.), пов'язаний зі звільненням з Інституту археології за ідеологічним формулюванням та компанією по його дискредитації, яскраво відобразився на інтенсивності опонування. За цих сім років Ф.Шевченка лише один раз в інституті історії було запрошено бути офіційним опонентом. Очевидно здобувачі просто боялися пов'язувати свою наукову кар'єру з “опальним” істориком. І лише з 1980 р., коли було офіційно знято партійні стягнення він знову з колишньою інтенсивністю брав участь в засіданнях вченої ради як опонент.

Слід відзначити, що Ф.Шевченко, принаймні в Інституті історії, ніколи не опонував відверто кон'юнктурним роботам на теми історії партії та соціалістичного будівництва, навпаки брався за більш “небезпечні” періоди Середньовіччя, раннього нового часу, дорадянської історіографії. У зв'язку з останньою, варто навести приклад один з яскравих прикладів, коли вчений погодився бути офіційним опонентом на захисті дисертації Ю.Пінчука про творчість М.Костомарова, коли це відмовилися зробити інші науковці через “крамольність” самої тематики дисертації, із негласною заборонаю друкувати роботи Ю.Пінчука в провідних фахових часописах.

З кінця 80-х рр. на хвилі ліберальних змін в радянському суспільстві, в інституті історії починають організовуватися круглі столи, дискусійні клуби, в яких обговорюються різні контраверсійні теми української історії, зокрема, актуальні проблеми середньовіччя та раннього нового часу, доба української революції 1917-1921 рр., період 20-30 рр. ХХ ст. [531, с.103]

В 1990 р. інституту повертається його стара назва – Інститут історії України. Однак і надалі існує практика узгодження інститутських дослідницьких тем із загальносоюзною тематикою. В цьому році вперше в історії інституту його співробітники обговорювали концепцію розвитку АН УРСР [227, арк.20].

Ф.Шевченко був активним учасником та організатором якісно нових процесів у вітчизняній історичній науці. Він став одним з фундаторів Археографічної комісії при АН УРСР, відновленої в 1987 р. В рамках якої працював над виданням Зборівського реєстру 1649 р. (опублікований в 1995 р.) В планах вченого було також наукове видання “Історії Русів”, якому не судилося бути здійсненим [228, арк.2].

Наприкінці 1990 р., також вперше в історії інституту науковці обговорювали дослідницькі плани, долучившись до розробки “Республіканської програми розвитку історичних дисциплін, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР” [271, с.3-12]. Ця програма передбачала докорінні зміни у

дослідженнях вітчизняної історії, відкриття нових напрямків, вивчення раніше “закритих” тем, перевидання творів із спадщини української історичної думки, документальних джерел. В 1991 р. вперше були сформовані оригінальна тематика, над якою працювали співробітники Інституту історії України, яка не мала потреби узгоджуватись із загальносоюзними науковими планами. Йдеться про теми “Історія України в контексті світової цивілізації”, “Етапи формування української державності”, “Джерела історії України та спеціальні історичні дисципліни” [531, с.114]. Останню тематику розробляли співробітники відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, де працював і Ф. Шевченко. З реорганізацією відділу і утворенням на його базі відділу історіографії та спеціальних історичних дисциплін Ф.Шевченко стає в ньому головним науковим співробітником. Після утворення в 1994 році відділу української історіографії вчений працює в його структурі, розробляючи тему “Шляхи розвитку української історіографії (початок ХІХ – 90-і роки ХХ ст.)” [229, арк.3].

Помер Федір Павлович Шевченко 1 листопада 1995 року. Похований в Києві на Байковому кладовищі.

Більше двадцяти років Ф.Шевченко пропрацював в Інституті історії України після звільнення з посади директора. В цьому часовому відтинку можна виділити періоди 70-80-х рр., який можна умовно означити як “покарання” [392, с.97] або “тимчасової особистої поразки” [465, с.180]. Цей період, окрім ідеологічних переслідувань, що, безперечно негативно позначилися на науковій діяльності вченого, відмічено і активною участю Ф.Шевченка в розробці актуальних тем вітчизняної історії. Йдеться про його роботи в галузі історичної картографії, краєзнавства, дослідження міжнародних зв’язків України доби середньовіччя та раннього нового часу. На жаль, Ф.Шевченку мало довелося проявити свою діяльність в умовах відсутності ідеологічного тиску на історичну науку (кінець 80-х – 90-ті рр.). Однак, за цей короткий період він видав Зборівський реєстр 1649 р. – важливе джерело для вивчення історії України ХVІІ ст., сприяв розробці принципів та перспектив роботи Археографічної комісії в цілому. В історика з’явилась можливість по-новому підійти до аналізу раніше розроблених проблем, зокрема “Історії Русів”, вивчення творчості та біографії М.Грушевського.

* * *

Життєвий і творчий шлях Ф.Шевченко тісно пов’язаний з особливостями розвитку радянського і пострадянського суспільства 30-х початку 90-х рр. ХХ ст. і, як простежується з вищенаведених матеріалів, біографія історика рельєфно співпадає загальноісторичними подіями. Для назви цього розділу вжито термін наукова біографія, оскільки йдеться про генезу передусім наукового світогляду вченого, без особливого заглиблення в побутові елементи. Завданням було показати інтелектуальну атмосферу, яка оточувала Ф.Шевченка впродовж його життя, вплив на неї різноманітних наукових та соціально-політичних факторів.

Значний вплив на формування світогляду молодого Ф.Шевченка справили роки його навчання в Москві (1933-1939). Невідомо, чи планував юнак із подільської провінції пов'язати своє життя з наукою до вступу в історико-архівний інститут. Однак, навчаючись там, він зробив вибір на її користь. Цьому сприяло знайомство з провідними вченими-істориками того часу – О. Сперанським, М.Тихомировим, Ю.Готьє, Б.Веселовським, В.Пічетою та ін., яким було притаманне особливе відношення до історичної науки, де не було місця кон'юнктурщині. Науковий профіль цих вчених – середньовічна та ранньомодерна історія, спеціальні історичні дисципліни, стали в подальшому основою дослідницьких інтересів Ф.Шевченка. В “московський період” формуються не лише наукові інтереси вченого. Він активно опрацьовував величезні масиви літератури гуманітарного напрямку, користався можливістю культурно-естетичної самоосвіти, відвідуючи кіно, театральні постановки, виставки, публічні лекції, семінари. Набутий досвід сприяв виробленню ерудиції, широкого світогляду.

Можна лише припускати, як склалася б наукова кар'єра Ф.Шевченка, коли б він залишився в Москві. Втім, зважаючи на нестачу наукових кадрів, його розподіляють очолювати Чернівецький архів. “Архівний період” в біографії Ф. Шевченка можна представити наступною схемою, яка точно відповідає історії архівної галузі 1940-1940 рр.: організація архівної справи (на новоприєднаних західних територіях УРСР) – евакуація – реєвакуація – відновлення архівної інфраструктури після війни – організаційна, археографічна робота. Ф.Шевченко приймав активну і безпосередню участь в усіх напрямках цього процесу, випробувавши себе в якості адміністратора, викладача, вченого-археографа, працюючи в надзвичайних умовах евакуації та післявоєнного часу. Таким чином в означений період за прямої участі Ф.Шевченка чи його активному сприянні було, зокрема, оптимізовано роботу регіонального архіву, проведено його успішну евакуацію і реєвакуацію, організацію діяльності Комісії по історії Великої Вітчизняної війни, створення єдиної на той час в Україні кафедри архівознавства та налагодження її науково-методичної та навчальної роботи.

Втім, попри свої успіхи та перспективи в архівній галузі, Ф.Шевченко полишає її задля можливості зайнятися академічною наукою. Він чотири рази займав керівні посади в академічних установах від завідуючого сектором до директора інституту, поєднуючи адміністрування з науково-організаційною та науковою роботою. Саме в академічній сфері Ф.Шевченко реалізував себе як науковець, створивши праці, з якими нині асоціюється його ім'я, що стали певним символом опозиційності до офіційної історіографічної традиції. Також роль Ф.Шевченка була визначальною чи при організації окремих наукових, дослідницьких заходів в Інституті археології, створення нових підрозділів в Інституті історії, визначення їх наукової програми та принципів, організація часописів тощо.

В той же час наукова та організаційна діяльність Ф.Шевченка викликала репресивні заходи з боку партійних органів, які дуже позначилися на подальшій науковій творчості історика, на її продуктивності та якості. Слід відмітити, що

інтенсивність наукової творчості Ф. Шевченка залежала від певних етапів його біографії. Аби проілюструвати це твердження, варто навести діаграму, в якій відображена кількість (в др. арк.) редагованої, рецензованої літератури а також загальна кількість опрацьованих (написаних, прочитаних, редагованих, рецензованих) вченим позицій за період 1954-1989 рр.*

Як бачимо, кількість праць за трьома визначеними показниками варіюється в залежності від етапу в житті вченого. Порівняно незначна кількість опрацьованої літератури в 1954-1956 рр. різко зростає в 1957 р. Саме в цей час Ф.Шевченко очолив редакцію “Українського історичного журналу”, що вимагало опрацювання значних масивів друкованої продукції. В 1958-1959 рр. ці показники знову падають, що очевидно, пояснюється роботою історика по підготовці до видання своєї монографії “Політичні та економічні зв’язки України з Росією” в другій половині XVII ст. Надалі, починаючи із 60-х рр. до 1972 р. включно кількісні показники наукової творчості неухильно зростають. Це був найбільш продуктивний період для історика в творчому і кар’єрному відношенні. Саме в цей час Ф.Шевченко очолював відділ спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії, був директором Інституту археології, створив найбільш відомі свої праці. Однак ситуація різко змінюється з 1973 р., коли історика було звільнено з посади директора та зроблено все можливе для дискредитації його наукових праць, діяльності. Тяжкий

психологічний стан Ф.Шевченко в період до кінця 70-х рр., який відображено в його щоденникових записах, знайшов свій вияв і на інтенсивності наукової творчості, що ілюструє наведена діаграма. Лише з кінця 70-х рр., коли з вченого офіційно зняли партійне стягнення, показники дещо зростають і продовжують розвиватися у висхідному темпі до середини 80-х рр, далі поступово зменшуючись.

РОЗДІЛ 3 ОСНОВНА ПРОБЛЕМАТИКА НАУКОВИХ СТУДІЙ Ф.ШЕВЧЕНКА

3.1. Еволюція поглядів Ф.Шевченка щодо формування української народності

Проблема походження, етногенез українського народу залишається однією із найактуальніших тем вітчизняної історичної науки, погляди на яку і до нині вирізняються особливою контраверсійністю і плюралізмом позицій. Витоки дискусії про етногенез українства беруть початок ще з епохи Середньовіччя. Втім, наукового обґрунтування і концептуального забарвлення вона починає набувати щойно із другої половини ХІХ ст., коли починається формування модерної української нації.

Активно тема етногенезу розроблялась представниками української історичної науки періоду 20-поч. 30-х рр. ХХ ст. – зокрема, М.Кордубою, С.Смаль-Стоцьким, В.Заїкіним, М. Чубатим, М.Чеховичем та ін. В середовищі цих істориків розгорталась дискусія щодо початку формування української народності [492, с.264, 269; 570].

В 40-60-ті рр. викристалізувалися три основних теорії етногенезу українського народу – трипільсько-арійська, ранньослов'янська, києворуська та пізньосередньовічна [439, с.3]. В кожній із них були свої адепти і противники, а їх популярність в науковому світі визначалась певною сукупністю об'єктивних та суб'єктивних факторів – особистою позицією історика, політичними обставинами тощо. Хронологічні межі поширення цих теорій прослідкувати доволі важко, оскільки вони часто існували й існують паралельно. Варто бодай схематично окреслити загальну суть цих етногенетичних концепцій.

Прихильниками першої, трипільсько-арійської теорії, в період існування радянської системи, виступали передусім історики діаспори: В.Петров, В.Січинський, С.Томашівський, Я. Рудницький. Вони відстоювали позицію про трипільців як носіїв індоєвропейських традицій і предків українців, що безпосередньо були нащадками антів. Існування єдиної давньоруської народності заперечувалося, походження білорусів виводилось від племені кривичів, а росіян від фінно-слов'янського субстрату.

Ранньослов'янська та києворуська концепції етногенезу багато в чому спиралась на “звичайну схему руської історії” М.Грушевського. Згідно неї, українці як народність існували ще до появи ранньофеодальної держави східних слов'ян – Київської Русі, яка була державою передусім українців. Означену концепцію підтримали також історики діаспори (Чубатий, Щербаківський). Варто відзначити, що вона знайшла підтримку навіть в радянській історіографії, зокрема в працях М.Покровського. В 1936 р. під тиском політичних обставин радянськими істориками була засуджена позиція М.Покровського та вироблений уніфікований погляд на етногенез східного слов'янства.

В рамках радянського історіописання була вироблена пізньосередньовічна концепція, за якою процес формування східнослов'янських народностей розтягнувся на п'ять століть: від періоду феодальної роздробленості (XII ст.) до XVII ст. В Україні свого остаточного оформлення вона набула в 40-50-ті роки. Саме в той час тема етногенезу стала плановою для багатьох академічних інститутів гуманітарного профілю [566; 567].

Завданням даного параграфу є спроба охарактеризувати погляди на цю проблему Ф. Шевченка. Його наукові погляди багато в чому тотожні офіційно виробленій позиції, однак в питаннях, що торкались етногенезу, для нього характерне дотримання різних із вищезазначених теорій, що часто перебували в антагоністичному протистоянні.

Інтерес Ф.Шевченка до етногенетичної тематики прослідковується ще з 50-х рр., коли він почав працювати в Інституті історії АН УРСР. В той час в академічних установах йшло жваве обговорення із залученням громадськості праць Й.Сталіна стосовно питань етногенезу [568, с.77-78]. Було проведено ряд заходів для популяризації цих праць серед наукових кіл. Зокрема, в 1951 році відбулась сесія загальних зборів АН УРСР, в якій взяли участь провідні історики, археологи. Серед присутніх був і Ф.Шевченко [567, с.403]. В одному із виступів він піддав критиці усталену концепція про початок формування української народності в період феодальної роздробленості, тобто з XII ст. [567, с.442] Натомість його позиція дещо збігалась з думкою М.Грушевського що до існування трьох східнослов'янських народностей, в тому числі й української, ще в період Київської Русі, а феодальна роздробленість лише прискорила процес виокремлення народностей. Варто відзначити, що Ф.Шевченко висловлював власну думку, оскільки Інститу історії, який він власне представляв, вже відмовився від подібного трактування етногенезу українців [207а, арк.40].

Офіційна позиція цієї установи була викладена у відповідному параграфі тритомного видання “Історії УРСР” “Формирование украинской народности”, автором якого був К. Гуслистий [566, с.403].

В 50-х рр. вийшли праці російських істориків, в яких остаточно легалізується концепція давньоруської народності [568, с.12-17] та піддано різкій критиці науково-історичні теорії М. Грушевського. Йдеться про роботи Л.Черепніна, С.Токарева, А.Козаченко, М.Тихомирова [548, с.21-23; 462, с.3-20; 544, с.19-26]. Припускаємо, що українські етногенетичні студії розвивались в напрямку, визначеному науковими колами Москви. Праці по означеній тематиці 60-початку 80-х рр. не йшли в розріз із загальноприйнятою теорією.

Наприкінці 70-х рр. під егідою Інституту історії починає видаватися десятитомна “Історія Української РСР”. Ф. Шевченко написав до неї розділ, присвячений формуванню української народності. Його погляд на цю проблематику корінним чином змінюється в порівнянні з попередньою позицією. Він уже не відстоював своєї думки щодо існування в добу давньоруської держави трьох сформованих народностей. Тепер Ф.Шевченко розглядає процес їх формування у вимірі декількох століть, розділивши його на кілька етапів: 1) XII-XIII ст. період феодальної роздробленості, в завершення якого на прискорення виокремлення народностей вплинув фактор монголо-татарської навали; 2) XIV-XVI ст. – литовсько-польська доба, виникнення Запорізької Січі. Третій етап, який охоплював XVI – сер. XVII ст. характеризувався появою умов для виникнення національного ринку, посилення експлуатації селян та національно-релігійний гніт. Вчений приходять до висновку, що формування українського, білоруського та російського народностей проходить одночасно. Він звертає увагу на три складові формування будь-якої народності та розглядає їх на прикладі східнослов’янських народів. Йдеться про спільність територій, економічного життя, мови, психічного складу. Щодо питання територіального ареалу формування української народності, як і інші історики радянської школи та діаспори, Ф.Шевченко обмежує його землями Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Буковини, Галичини та Закарпаття. Мова визнається як неодмінний чинник існування народності, що формується одночасно з нею. Важливою складовою етногенезу є психічна спільність культурного розвитку – елементів побуту, звичаїв, фольклору.

Ф.Шевченко, не заперечує роль релігійного фактору у формуванні народності. Однак, на відміну від діаспорних концепцій, в яких релігія постає консолідуючим началом, в нього – на першому плані релігійний гніт, що виступав одним із чинників національно-визвольної боротьби.

В цьому контексті незаперечним фактом завершення процесу формування народності в XVII ст. історик вказує на початок і розгортання Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка б унеможливилася без існування сконсолідованого етносу [385, с.186-197]. В даному аспекті Ф.Шевченко дотримується позиції марксистської історіографії, про те, що у формування народності в умовах відсутності власних державних інституцій, роль консолідуючого елементу виконує національно-визвольна боротьба [490, с.32-33].

В цілому, в зазначеній роботі, Ф.Шевченко дотримується офіційної радянської парадигми в питанні етногенезу українства та формування української народності. В значній мірі така наукова позиція історика, напевно, пов’язана з фактами його біографії. Адже, наприкінці 70-х рр. він перебував під суворим наглядом партійних органів, цьому передували численні звинувачення в націоналізмі та непартійності і звільнення з посади директора Інституту археології.

Втім, офіційні наукові погляди і власні переконання вченого не були тотожними. Відомо, що ще в середині 80-х рр. Федір Павлович розробляв альтернативну радянській концепцію походження українського народу. Для цього він студіював доступну англомовну літературу з цього питання. Зокрема, з Великобританії в той період йому передали працю “The story of English”, автори якої доводили, що витоки українців слід шукати в надрах мізинської культури XV-XIV тис. до н.е. [286, с.173-174] Не зважаючи на певну фантастичність відомостей із англійського видання, цей епізод із життя вченого видається символічним і свідчить, що в середовищі українських радянських істориків не було єдиного погляду на таку важливу проблему вітчизняної історії, як етногенез. Існувала певна опозиція до офіційного формулювання, яка при сприятливих політичних умов, могла б легалізуватися.

Така можливість з'явилась уже на межі 80-90-х рр. Саме в той час, після тривалого періоду забуття знову повертається наукова спадщина М.Грушевського. В 1990 р. виходить його книга "Очерк истории украинского народа". Одним із авторів післямови до видання був і Ф.Шевченко [374]. Вперше за багато років наукова творчість розглядалась не з позиції безапеляційної критики, а наукового аналізу. Автори післямови фактично підтримують позицію М.Грушевського щодо принципів питань української історії, в тому числі й етногенезу.

Матеріали особового архіву Ф.Шевченка також дають змогу стверджувати, що вчений значно ширше займався тематикою походження української народності, нації, аніж це викладено в його опублікованих текстах, до того ж ці матеріали дозволяють реконструювати творчу лабораторію вченого. Він детально був ознайомлений з працями попередників на цю тему, про це свідчать розлогі виписки з численних робіт: В.Охрімовича, М.Кордуби, О. Назарука, А.Камінського, А.Брукнера, Нідерле, С.Смаль-Стоцького, В.Антоновича, М. Грушевського, В.Липинського, Ю.Липи, М.Максимовича, Д.Багалія, О.Шахматова, А. Кримського, О.Собольського та ін. [96, арк.4-32; 97, арк.1-30] Історик прагнув з'ясувати для себе такі категорії, пов'язані з досліджуваною проблематикою: назва "Україна", "мова", "національна свідомість", "економіка". Зокрема, визначаючи першу з категорій, вчений аналізував усі відомі йому наративні та актові джерела, де зустрічається назва "Україна", починаючи з XII ст. [96, арк.140-217] При цьому він аналізував етимологію, варіюючи поняття "край", "окраїна". Щодо питання мови, то Ф.Шевченко занотував, що її витоки беруть початок з XII ст. [97, арк.48] Також ним зроблені численні виписки з мемуарної літератури – описів іноземців України Г.Боплана, П.Алепського та ін., з акцентуванням уваги на відмінності в побуті, традиціях, ментальності між українцями та росіянами [97, арк.75-112].

Етногенетичні студії в історичній науці – не просто питання наукової теорії, яке цікавить лише вузьке коло науковців, а важливий напрям, який, без перебільшення, визначає ідеологію суспільно-політичного розвитку держави, впливає на національну свідомість, формує певну систему цінностей. Цілком зрозуміло, що в умовах радянської дійсності, така тематика перебувала під пильним контролем держави, що не давало можливості для плюралізму думок та свободи наукової творчості. Ф.Шевченко, як представник радянської історичної науки, змушений був дотримуватись офіційних концепцій. Однак, і в таких, досить тісних рамках, він не завжди діяв відповідно політичної кон'юнктури, а мав власну творчу позицію, що не ототожнювалась із загальноновизнаною.

3.2. Праця "Російські воєводи на Україні в другій половині XVII ст."

30-40 роки XX століття – доволі складний і суперечливий період для історичної науки. Характер історичних студій в значній мірі був опосередкований ідеологічними чинниками, які визначали їх характер, тематику, зміст. Про свободу наукової творчості після, особливо після викривально-репресивних акцій проти історичної школи М.Покровського, М.Яворського - так званої "яворщини", не могло бути й мови.

Саме в цей час починається наукове життя Ф.Шевченка, пов'язане з його перебуванням в стінах Московського історико-архівного інституту. Під керівництвом О.Сперанського, – випускника дореволюційного Московського педагогічного інституту та Варшавського університету [524, с.10-11], який виступав науковим керівником Ф.Шевченка, кандидатська робота повинна бути науковим дослідженням, що має увійти в інвентар науки, щоб його тема була не вивчена та базувалась на якнайширшому використанні архівного матеріалу [556, с.57].

Дисертаційна робота “Російські воєводи на Україні: нарис взаємовідносин України та московської держави в другій половині XVII ст.” була Ф.Шевченком написана за три роки, – в 1940 р. він, в числі інших дванадцяти випускників аспірантури третього випуску [263, с.96], залишає стіни своєї alma mater. Потім була робота на посаді директора архіву в Чернівцях, війна, евакуація спочатку в Краснодарський край і далі – в Ташкент. В цьому місті в 1943 р. на засіданні Вченої ради евакуйованого Інституту історії СРСР відбувся успішний захист дисертації молодого вченого. За висновком одного із опонентів, присутніх на захисті - В.Пічети “любов до науки у Федора Шевченка була настільки великою, що він під час евакуації залишив усе своє майно, але забрав примірник своєї дисертації” [256, арк.28 зв].

На сьогодні зберігся єдиний чорновий примірник цієї роботи, який разом з особистим архівом історика зберігається в Інституті рукопису [48]. Війна та інші пов’язані з нею чинники призвели до втрати значної частини напрацьованого матеріалу. Дисертація охоплює період від передумов Хмельниччини до кінця гетьманування Івана Брюховецького. Втім, за первинним задумом вченого, її текст планувалося розширити до кінця XVII ст., включивши також інші тематичні частини. Структура роботи поєднує три розділи, кожен з яких охоплює певний хронологічний проміжок. В першому аналізуються передумови Визвольної війни, ситуація на Україні напередодні повстання, генеза україно-російських взаємин до 1654 р. В другому розділі увага приділяється періоду до 1663 р. – початок правління Івана Брюховецького. В останній структурній частині досліджується гетьманування останнього в контексті міждержавних взаємин.

Загальний розвиток історичних подій, що слідували після підписання Переяславського договору до гетьманства Івана Самойловича, тобто період відомий в історіографії під терміном Руїна, Ф.Шевченко визначив як час боротьби за владу в Україні між старшиною і московським урядом [48, арк.2].

Тема Національно-визвольної війни середини XVII ст. не є основною в праці Ф. Шевченка, тому, вона слугує радше необхідним вступом до висвітлення основної проблеми – взаємин російських воєвод та місцевої козацької адміністрації в перші десятиліття після Переяслава. Причини самої в роботі визначено традиційно, в руслі народницької і радянської історіографії. Вони полягали в потрійному гніті – соціальному, національному та релігійному [48, арк.7]. Розгортання війни, на думку вченого, було також пов’язане з двома факторами – порушення традиційних прав козацтва і наявність значного потенціалу для постійного збільшення цього стану. В той час як у Європі, пише Ф.Шевченко, альтернативою соціального гніту була втеча в міста, то для українських реалій XVI-XVII ст. такою альтернативою виступав степ, оскільки міста не були вільними, перебуваючи під магнатською зверхністю [48, арк.6 зв.].

Перші успіхи Хмельницького у 1648-1649 рр. історик пов’язував із розгортанням масових виступів поспільства, що значно ускладнювало положення для властей Речі Посполитої [48, арк.20 зв.]. Однак після укладення Зборівського миру 1649 року ситуація дещо змінилася як у соціальному відношенні так і у військовій організації загонів Хмельницького. Саме укладення Зборівського миру, який розділив українське суспільство, що виступало доти єдиним фронтом, а не збіг нещасливих обставин і зрада хана, стали основною причиною поразки під Берестечком [48, арк.22]. Після Зборова, на думку Шевченка, Хмельницький починає проводити політику в угоду козацькій старшині, цим самим поглиблюючи дедалі глибший розкол в тогочасному українському суспільстві. Така позиція історика збігається з оцінкою інших представників радянської історіографії. Зокрема вона простежується в творах історика-марксиста Матвія Яворського, який відмічав, що до Зборівської угоди був спільний

етап боротьби козацтва і поспільства супроти польського панування [572, с.96].

В загальному контексті радянської історіографії 30-х рр. Шевченко звинувачує Хмельницького в зраді інтересів українського народу. Втім, це робиться не так різко і прямолінійно як іншими істориками того часу [571, с.100; 400, с.639]. Позиція Ф.Шевченка полягає в тому, що Хмельницький все ж таки вимушений був піти на підписання Зборівського договору, зрештою так само як і на підписання Переяславських статей під тиском старшинського середовища, яке набирало впливу.

Союз з Московським царством був вимушеною обставиною для Хмельницького. Ф. Шевченко послуговується в даному разі виробленою в тогочасній історіографії формулою “найменшого зла”. Її витoki беруть початок від 1937 року, коли вона вперше пролунала в тексті постанови журі конкурсу по написанню нових шкільних підручників з історії СРСР [571, с.99]. Суть формули відкидала усталену раніше позицію про абсолютно негативні колоніальні наслідки приєднання нових територій до Російської імперії, натомість ці процеси трактувались як позитивні, покликані вберегти новоприєднані території від загарбання значно агресивнішими та менш лояльними сусідніми державами. Згодом ця постанова, надрукована спочатку в газеті “Правда” від 22 серпня 1937 р., була розтиражована по усіх регіонах, щоб стати зразком для трактування окремих історичних подій [268, с.63-68].

Слід відмітити, що на відміну від майбутніх тез ЦК КПРС, складених до 300-річчя Переяславської ради, положення про “найменше зло” не була детально регламентоване, що створювало простір для можливих інтерпретацій [571, с.101]. Вважаємо, що праця Ф.Шевченка була однією із таких. На закиди опонентів, зокрема В.Пічети, про недостатність вираження офіційної на той час формули, Ф.Шевченко виправдовується у своїх відповідях на зауваження опонента, висловлює цілковиту лояльність до її змісту і установок, однак захистив своє право на вільну наукову творчість, зазначивши: “Оскільки зло – є зло, я не намагався його послабити, а дав лише об’єктивну оцінку подіям” [55, арк.10].

В праці Ф.Шевченка зазначено, що утворення української держави у середині XVII ст. припадає на період, коли її сусіди вже давно мали багатонаціональні держави – по суті імперії з тенденцією захоплення нових територій. З огляду на це, утворення української держави не було в їх інтересах, тому її територія стала ареною боротьби за вплив між Стамбулом, Москвою та Варшавою [48, арк.22 зв.].

Саму українську державу часів Богдана Хмельницького та його наступників Ф. Шевченко визначає як аристократичну республіку, яка після Зборівського миру була автономією в складі Речі Посполитої, а в 1654 році потрапила у васальну залежність від Московського царства [48, арк.35]. Вчений намагався з’ясувати, чому влада у новоутвореній державі потрапила до рук старшин. Він наводить три основні причини, які не викликають особливих заперечень. По-перше, козаки були самоорганізовані із власною ієрархією, відтак війна не руйнувала і не послаблювала владу старшин над ними, а радше навпаки. По-друге, у старшин ще до війни існували привілеї, як данина історичній долі. І, нарешті, третя причина полягає у великій кількості козаків на Україні, а значить старшині була підпорядкована значна маса людей [48, арк.33зв.–34]. Останнє твердження вченого, здається є найбільш суперечливим. Інші стани населення, зауважує Ф.Шевченко, потрапили в залежність від старшинського прошарку: непокозачені селяни просто змінили свого господаря, шляхта була винищена або влилася до старшини, міщани також потрапили в залежність від козацької адміністрації.

Слід відзначити, що в аналізованій роботі лейтмотивом звучить теза про старшин як господарів України, навіть гетьману верховна влада належала лише формально. З одного боку вона обмежувалася царським урядом, з іншого – старшинськими угрупованнями. Адже коли гетьман дозволяв собі перевищувати владу і перебирати на себе деякі прерогативи старшин, він довго не затримувався при владі. За яскраві приклади Ф.Шевченко приводить трагічні закінчення гетьманства для Д.Многогрішного та І.Самойловича. На його думку монарші функції гетьмана, наприклад Б.Хмельницького, уможлилювалися лише його особистим авторитетом [48, арк.34].

Вибори гетьмана Ф.Шевченко називає розширеним пленумом старшин, який фактично замінив загальну козацьку раду. Серед причин останнього процесу він визначив велику територію держави, що унеможливило оперативний збір козаків на загальну раду, а представницька форма виборів так і не набула поширення [48, арк.35].

В своїй роботі історик провів детальний аналіз центральних установ козацької держави і зробив висновок, що в основі її державного механізму лежала система доручень. Адже і до сьогодні історики достеменно не визначили функції таких посадовців як приміром генеральний бунчужний чи генеральний хорунжий.

Другий розділ дисертаційної роботи вчений присвятив періоду 1654-1663 рр. Таку доволі нетрадиційну періодизацію вчений аргументовано пояснив. На його думку в цей проміжок часу від Переяславської ради до обрання на гетьманство Івана Брюховецького московський уряд проводив обережну “розвідувальну” політику щодо України з метою подальшого наступу на її автономні права [48, арк.123 зв.].

Характеризуючи союз з Москвою, Ф.Шевченко прослідкував його генезу, зазначаючи, що перші реальні дипломатичні контакти розпочалися лише після 1651 року. Вони були результатом тривалих і складних переговорів, інтенсивність яких з боку Москви помітно згасала через поразки українських військ. На його думку, лише після переможних акцій під Батогом 1652 р., успішних дій в Молдавії, московський уряд значно активізував переговори. Вчений відзначає, що навіть після позитивного вирішення щодо приєднання на Земському соборі, у Москві зволікали із юридичним закріпленням відносин із гетьманатом, притримуючись політики “дружнього нейтралітету” [48, арк.23 зв.].

По підписанню Переяславського договору царський уряд зіткнувся із певними труднощами. Проблема інкорпорації новоприєднаних територій не була новою для Москви, відзначає Ф.Шевченко, однак приєднання України та особливості її внутрішнього устрою фактично звели нанівець попередній досвід. Постала необхідність вироблення нових принципів [48, арк.64].

Втім, історик визначив декілька важливих позитивів, яким обернулося приєднання України для Московського царства. Він їх виклав у своїх відповідях на критику опонентів під час процедури захисту, які висловлювалися про недопустимість таких тверджень. Ф.Шевченко доводить, що в результаті приєднання України Московське царство отримали доволі сильних військових союзників, якими виступала козацька армія, у боротьбі проти Польщі, натомість остання була позбавлена використовувати цю армію проти своїх противників, зокрема проти самої Москви. До того ж, Польща, втративши Україну, значно ослабла в економічному відношенні. Шевченко твердить, що Москва понесла значно більші втрати у Лівонській війні чим у війні після Переяслава, втім територіальні надбання від останньої були значно більші. До безперечних позитивів вчений відносить також значне відсунення зовнішніх кордонів царства, що значно посилювало його за рахунок українських земель як буферної зони. Головним же наслідком приєднання для Москви, на думку Ф.Шевченка, була можливість залучення через Україну до європейської культури та політики. Московське царство поступово ставало серйозним гравцем на європейській політичній арені [55, арк.3 зв.-4]. В цьому питанні Ф.Шевченко дискутує із своїм опонентом на захисті С.Богоявленським, який був схильний вбачати більше вигод для України в приєднанні її до Московського царства [55, арк.4]. Цей історик висловив цікаву думку щодо ціннісних орієнтацій і стратегічних планів московського уряду напередодні 1654 року і впродовж часу від розгортання повстання. У своєму відгуку на дисертацію Ф.Шевченка, він доводить про невикористаність для Москви приєднання України. В її інтересах було існування незалежної від Польщі держави-буфера, ніж автономна і неспокійна провінція у власних кордонах за яку ще було необхідно воювати. На думку С.Богоявленського, лише перспектива протекції України османам, що призвело б до небезпечного сусідства, примусила московських політиків прискорити процеси приєднання [55, арк.4].

Для України союз з Москвою, про що Ф.Шевченко наголошує неодноразово, став джерелом конфліктів. Їх суть він визначив в існуванні потужної козацької адміністрації – з одного боку і прагнення царського уряду за всяку ціну ослабити їх позиції через нав'язування

власних адміністративних органів, які часто дублювали функції українських урядовців.

Основним фактором московської присутності на Україні були воєводи, діяльність яких власне і є предметом наукового дослідження Ф.Шевченка. Перші воєводи, згідно даного дослідження, були запроваджені в Києві. Вони, за визначенням вченого, стали “першою ниткою, що зв’язували Україну з Московською державою” [48, арк.72 зв.]. Через запровадження воєвод Москва хотіла показати Європі, передусім Польщі, що в Україні з’явився новий господар. Чому саме Київ став резиденцією перших воєвод? Ф.Шевченко вказує на два основних чинники цього – стратегічний, адже місто мало значний стратегічний потенціал та духовний, оскільки важко переоцінити роль Києва для східнослов’янського світу. Вчений наводить навіть один цікавий факт про існування в надрах московських політичних кіл проекту про перенесення на схили Дніпра столиці Московського царства, чому, однак, рішуче заперечили гетьман та митрополит Сильвестр Косов [48, арк.81].

На основі неопублікованих документів з нинішнього Російського Державного архіву давніх актів, історик аналізує відносини київського воєводи із духовними властями, зокрема митрополитом, а також із старшиною та гетьманом. Якщо з останніми суб’єктами міждержавних зносин на перших порах не виникало особливих конфліктних ситуацій, то церковна влада на чолі із митрополитом Косовим доволі гостро сприйняла московську присутність у Києві. Ф.Шевченком наводиться сценарій розгортання конфлікту між митрополитом та воєводою, приводом до якого стала земельна суперечка. Посилаючись на матеріали фонду Білгородського столу РГАДА, історик цитує слова Косова, адресовані ніби то воєводі: “Не ждите начала, ждите конца ибо посмотрите что с вами будет вскоре” [48, арк.70]. Апогеєм цього конфлікту стала, аналізована вченим ситуація з арештом московськими урядовцями українських духовних осіб, які повернулися з Варшави, яку вдалося розв’язати через втручання гетьмана [48, арк 80 зв.].

Поступово, наголошує Ф.Шевченко, воєводи із символічного інституту репрезентації царської влади в Україні та здійснення функцій керівництва російськими гарнізонами в містах, перетворюється в доволі реальний владний центр, який починає перебирати на себе певні повноваження. Не знайшовши особливої підтримки у старшини та духовенства, воєводи вирішують шукати її у міщанському та селянському середовищах.

Прослідковуючи генезу відносин воєвод із тодішніми господарями України – старшиною, Ф.Шевченко відмічає, що на перших порах позиція останніх була ще досить міцна. Це давало змогу українській стороні вступати в суперечки і відстоювати свої права не лише перед воєводами але й перед царським урядом безпосередньо. Історик для прикладу приводить ситуацію в боротьбі за право володарювання у відвойованих білоруських землях між царськими властями та козацькою адміністрацією, також самостійні дипломатичні ініціативи Хмельницького по налагодженню контактів із Семиграддям та Швецією проти Польщі, що не відповідало державним інтересам Московського царства. Богдан Хмельницький, користуючись правами володаря категорично виступив проти введення нових воєвод в українські міста [48, арк.82 зв.].

Однак, в подальшому після падіння потужності гетьманської і разом з нею – старшинської влади, натомість посилюється позиція московських воєвод. За правління наступників Хмельницького останні вводяться в міста, які не мали стратегічного призначення, бо не мали близьких кордонів із небезпечними сусідами. З цього вчений робить висновок політичні мотиви запровадження там воєвод, аби послабити вплив місцевої козацької адміністрації.

Саме такі дії московського уряду, на думку Ф.Шевченка, змусили гетьмана Івана Виговського шукати альтернативних шляхів протекції. Останнє привело до укладення Гадяцької угоди та до відкритої війни із Московією. Оцінюючи Гадяцький договір, вчений вказує на його вимушений характер з боку Виговського. З одного боку на гетьмана чинила тиск старшина, з іншого змушувала політика Москви [48, арк.106]. Причини краху проектів “триєдиної держави” історик вбачав у трьох основних факторах: відсутність чіткого плану дій та єдності з боку української сторони, небажання уступок і сподівання на реванш у поляків та

прагнення Москви за всяку ціну зберегти контроль над Україною [48, арк.106-106 зв.].

В одній із своїх пізніших робіт Ф.Шевченко відходить від свого трактування присутності московських воєвод на українських теренах [336]. Тут вони виступають як фактор братерства між двома народами, приклад турботи російського уряду про безпеку української території. Ф. Шевченко пише про вимоги гетьмана до московського уряду якнайшвидше відрядити воєвод у найбільші українські міста. Навіть вищезгаданий факт про можливість перенесення столиці царства на береги Дніпра згадано як про радісно сприйнятий Б.Хмельницьким та його оточенням [336, с.64]. Головним противником Москви серед української еліти залишається митрополит Косів. Однак, цей сюжет вже подається не з сторонньою об'єктивністю, а як вияв ворожого протистояння волі народу, який палко підтримував ідею возз'єднання [336, с.56-58]. Безперечно, що на коригування істориком своїх попередніх тверджень вплинула необхідність їх узгодження з офіційною позицією, яка за сорок років докорінно змінилася.

В праці Ф.Шевченка 1939 р. проаналізовані подальші події після усунення від влади І. Виговського. Друге гетьманування Юрія Хмельницького і його відмова від московського протекторату, на думку автора, розділила Україну на дві частини. Це значною мірою ослабило старшин обох берегів Дніпра, адже у своїй міжусобній боротьбі вони тепер покладалися на своїх зовнішніх покровителів, роблячись все більш поступливими [48, арк.122].

Після тривалих конфліктів, що врешті-решт привело до висунення на гетьмана найбільш промосковського Івана Брюховецького, який за визначенням Ф.Шевченка, був готовий повністю передати московському уряду контроль над Лівобережжям аж до заміни гетьмана князем Федором Ртищевим [48, арк.121 зв.].

Історик Ф.Шевченко відстоює думку, що з обранням гетьманом І.Брюховецького Москва приступила до здійснення плану остаточного приєднання України. Цей акт був символом зміни політики щодо України у жорсткішому напрямку [48, арк.122 зв.].

І.Брюховецький у візії Ф.Шевченка – “стяжатель”, який не мав ні адміністративних ні військових талантів. В його намаганнях відібрати королівські привілеї в українських міст і заміна їх царськими жалуваними грамотами вчений вбачав бажання вислужитись перед царським урядом та посилити свою особисту владу. В праці простежено наростання опозиції проти гетьмана як ініціатора промосковської політики, що вела до посилення гноблення. Падіння авторитету Брюховецького посилювалося після укладання Батуринських статей, що були на думку Ф.Шевченка, подальшим кроком до наступу на українські права та візиту гетьмана до Москви й отриманням там боярського звання [48, арк.136]. Вчений опрацював відомі йому актові та наративні матеріали для аналізу рецепції останнього вчинку гетьмана. Використовуючи, зокрема документи фонду Білгородського столу РДАДА, він цитує висловлювання впливових українських політиків того часу, наприклад, переяславського полковника Данила Єрмолаєнка, який заявив: “Мне де дворянство не надо, я по-старому козак”, або слова запорозького кошового Ждана Рога: “Войско потребует не боярина, а гетмана” [48, арк.144 зв.].

Ф.Шевченко цілком висловив цілком слушне твердження, що оточення гетьмана, яке в Москві отримало дворянські звання, суттєво програли. Адже вони ставали послушними “холопами” царя. Натомість українське шляхетство передбачало володіння значно більшими правами. Окрім того старшини-дворяни втратили авторитет у місцевого населення.

Наслідками промосковської політики Брюховецького, аналізує далі вчений, було запровадження воєвод у всі крупні міста Лівобережжя, в кожному полку таких міст було декілька [48, арк.147 зв.]. Це призвело до кризової ситуації. Історик характеризує її наступним чином. На Україні склалося двовладдя: козацькій адміністрації підлягали лише козаки, поспільство було в руках воєвод. Народ був штучно розділений між двома владами, які суперечили між собою за походженням та сутністю. Воєводська адміністрація була чужою для українського народу – робить висновок Ф.Шевченко [48, арк.147 зв.]. На його думку запровадження воєвод в українських містах було закінченням першої частини широкомасштабної і далекоглядної програми московського уряду по остаточному приєднанні України через максимальне послаблення старшинської влади [48, арк.153 зв.]. Остання віднині

розповсюджувалась лише на козаків, втратила престиж в очах українського населення, до того ж була позбавлена військової гегемонії, оскільки значна частина оборонно-військових прерогатив належала тепер воєводам [48, арк.160].

Брюховецькому – невдалому політику та адміністратору, чия промосковська діяльність призвела до кризи, Ф.Шевченко протиставляє гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Його діяльність у Ф.Шевченка є прогресивною, оскільки спрямована проти польського поневолення та московських воєвод за об'єднання України. Однак, на переконання вченого, політика цього гетьмана йшла в розріз з інтересами українського народу, коли він намагався залучитися підтримкою татар та султана [48, арк.127].

Подальша ескалація україно-московського конфлікту, на думку Ф.Шевченка, пов'язана з двома подіями, що призвели до відкритого протистояння з воєводською адміністрацією лояльного досі гетьмана та його оточення. Йдеться насамперед про Андрусівську угоду 1667 року за якою московський уряд фактично порушив дані раніше зобов'язання по обороні української території, віддавши Правобережжя полякам. Іншим фактором ескалації став перепис населення 1666 року. Останній проводився з метою визначення розмірів стягнення податків [48, 154 зв.]. Аналізуючи матеріали даного перепису по збереженим у фондах РДАДА переписним книгам, Ф.Шевченко робить висновок про тотальність цього заходу. Його здійснення а також послідуєчий збір податків, на переконання історика, “позбавив московську владу ореолу безкорисності, який вона мала до 1666 року” [48, арк.155].

Повстання проти воєвод і прихід до влади на Лівобережжі нового гетьмана Дем'яна Многогрішного, на переконання Ф.Шевченка сприяв встановлення ситуації status quo у відносинах між старшиною та воєводською адміністрацією. Глухівські статті, за якими воєводи залишалися лише в чотирьох містах – Києві, Ніжині, Переяславі та Чернігові, були не наслідком милості переможця, а умовами досягнутими на паритетній основі. Московський уряд переконався, що Україною не можливо управляти старими методами, повернувши козацькій старшині значну частину їх колишніх привілеїв. “Післяглухівський” період, за визначенням історика, став періодом мирного співіснування воєвод та старшини [48, арк.192 зв.].

Робота Федора Шевченка “Російські воєводи на Україні у другій половині XVII ст.” принаймні на перший погляд, вписується в канони тогочасної радянської історіографії з її формулами “приєднання” та “найменшого зла”. Однак історик побудував своє дослідження не на голослівному підтасуванні фактів задля доведення офіційних концепцій. На основі аналізу значної маси документальних матеріалів, в тому числі й архівних – вперше введених до наукового обігу, вчений зробив спробу об'єктивного відображення взаємовідносин московської та козацької адміністрацій в ранній період існування української козацької держави. Ці відносини, на думку Ф.Шевченка, базувалися на прагненні до взаємопослаблення обох суб'єктів володарювання задля отримання максимальних повноважень на підконтрольній території. Дослідження Ф.Шевченка позбавлене піїтету по відношенню до московської адміністрації, що почав певним чином простежуватися в роботах інших істориків 30-х початку 40-х рр. XX ст. Прагнення автора до об'єктивного висвітлення політичних процесів та їх переважно позитивістське бачення, додають цінності його роботі не лише як пам'ятці історичної думки свого періоду але дозволяє трактувати її як важливий підставовий матеріал для наукових студій в означеній тематиці.

3.3. Генеза Переяславської угоди 1654 р. у візії вченого

Святкування 300-річного ювілею Переяславської ради в 1954 році сприяло неабиякій історіографічній активності як на Україні так і за її межами. В цей час з'являється значна кількість різноманітних наукових та науково-популярних праць. Більшість з них, що були написані на радянських теренах, витримані в дусі новонародженої концепції возз'єднання, що прийшла на зміну формули “приєднання” і “найменшого зла”, яка панувала в радянській історіографії впродовж тридцятих років XX ст. Виникнення нової офіційної ідеології в оцінці Переяслава можна частково пояснити політичними реаліями. Адже впродовж кінця 30-40 рр.

Радянським Союзом були анексовані значні західні території. Відтак почались пошуки історичного прецеденту “воссоєдененія”, який знайшли у Переяславському акті 1654 р. [573, с. 588]

Апогеєм легітимізації нового трактування історичних подій української історії стала поява відомих тез ЦК КПРС, опублікованих з нагоди 300-річчя Переяславської ради [275, с.5]. Цей документ надовго визначив зміст і характер більшості наукових студій, став своєрідним еталоном, на який мусили орієнтуватися історики.

Значне число праць, покликаних змістовно наповнити та надати певного наукового лоску ідеологічним положенням тез, навіть за визначенням сучасників не становили наукової цінності, з’являючись та зникаючи “як метелики” [258, арк.210]. Втім, поставали і такі праці, що вирізняються з-поміж решти солідною джерельною базою, ґрунтовним підходом до її інтерпретації. Серед них, зокрема, можна виділити роботи Івана Крип’якевича [481] та Федора Шевченка [354]. На думку Олексія Яся, ці роботи перебували на межі, окресленої партійно-ідеологічними догматами [573, с.578-579]. До цього переліку також можна додати працю Олександра Касименка [452]. Назва останньої “Російсько-українські взаємини” співзвучна із монографією Федора Павловича Шевченка “Політичні та економічні взаємозв’язки України з Росією в середині XVII ст.”, в цих двох роботах фактично досліджується спільна проблематика, хоч О.Касименко обмежив дослідження україно-російських взаємин 1651 роком, а Ф.Шевченко продовжив до 1654 року – Переяславської ради. Втім на думку одного із сучасників, не зважаючи на позірну подібність, ці праці дуже різняться за характером. Остання теза прозвучала під час сумнозвісного чотирьохденного обговорення монографії Ф.Шевченка на засіданнях вченої ради Інституту історії АН УРСР у червні 1960 р. Під час обговорення виступило понад тридцять чоловік, а у більш ніж трьохсот аркушах стенограми засідань зафіксовано діаметрально протилежні думки і позиції щодо монографії Шевченка: від визнання її високої наукової цінності до звинувачень автора у шовінізмі та буржуазному націоналізмі [216]. Ми ще повернемося до змісту цього обговорення та інших обставин пов’язаних із даною роботою історика, успішно захищеною ним у Москві в 1963 р. Наразі зупинимося на самій монографії, аби вияснити що ж саме викликало такий резонанс у наукових колах, проаналізувавши історичні погляди Ф.Шевченка при співставленні їх з висновками його колег сучасників, які займались розробкою подібної проблематики.

Тема україно-російських відносин в середині XVII ст. є фактично продовженням роботи над проблемою започаткованою Ф.Шевченком ще в своїй кандидатській дисертації “Російські воеводи на Україні”. З цього часу медієвістичні та ранньомодерній студії випали з кола інтересів вченого. Він переважно займається розробкою тем пов’язаних із Вітчизняною війною. Це можна пояснити участю в роботі Комісії з історії Великої вітчизняної війни. В 1947-49 роках з’являються ювілейні статті історика, присвячені подіям в різних регіонах України під час революцій 1848-1849 та революційних подій 1918-1919 рр. Також в 1949 р. ряд праць написано на тему нещодавнього процесу приєднання західноукраїнських територій до Радянського Союзу. В ювілейній 1954 р. Ф.Шевченком опубліковано низку праць про “історичне значення дружби українського і російського народів” [311; 325; 346]. Очевидно, написання подібного типу текстів було необхідною умовою для вчених істориків, тим більше в ювілейній 1954 р. Однак в той же час Федір Павлович працює над значно серйознішою роботою, рукопис якої був готовий уже в 1957 р., а опублікована в 1959 р. Йдеться про монографію “Російсько-українські взаємини середини XVII ст.” Збережені підготовчі матеріали до даної монографії – численні виписки з архівів, наукової літератури, дозволяють стверджувати про масштаб роботи та той факт, що її розробкою вчений почав займатися ще з кінця 40-х -початку 50-х рр. [79-81]

На відміну від кандидатської дисертації, хронологічні рамки якої охоплюють період від Переяславської Ради до кінця правління Івана Брюховецького з коротким екскурсом в історію взаємин козаків та українського духовенства з представниками московської політичної еліти напередодні Визвольної війни, в тексті докторської дисертації аналізується більш ранній період. Тут історик приділив увагу еволюції україно-російських взаємин на фоні подій Визвольної війни до укладання Переяславської угоди 1654 р.

В попередніх планах історика об'єктом дослідження мав стати період після 1654 р. до початку XVIII ст. [354, с.4] Цим самим планувалося включити до дослідження той же самий період, що вже аналізувався в кандидатській дисертації з доволі критичних в адресу російського самодержавства позицій. Очевидно, Ф.Шевченко мав намір суттєво коригувати зміст свого попереднього дослідження, яке в умовах середини 50-х рр. виглядало відверто провокаційним і суперечило настановам, викладеним в Тезах. Втім згодом в процесі збирання матеріалу було вирішено зупинитися на історії до Переяслава.

Монографія Ф. Шевченка розпочинається традиційним з'ясуванням причин, що послужили до розгортання Національно-визвольної війни середини XVII ст. Причому за вживання такої назви війни замість офіційно визнаної “народно-визвольної”, вченого не раз піддано різкій критиці. Серед цих причин – соціальне, релігійне та національне гноблення українського народу. Вони із незначним коригуванням повторюються в багатьох інших роботах радянських істориків з означеної тематики. Щоправда подальший зміст монографії Ф.Шевченка йде в розріз із офіційною візією україно-російських взаємин доби Хмельниччини.

Ф.Шевченко виділяє два основних канали зв'язків між двома народами – офіційний і неофіційний. До останнього вчений відніс торгівельні контакти, переселення, міграції. Офіційні контакти мали бути репрезентовані органами державної влади. Оскільки такої до війни на Україні не існувало, таку роль взяли на себе запорозькі гетьмани й ватажки, які тим чи іншим чином мали зносини із прикордонними воеводами – репрезентантами царської влади. Помітну роль у підтриманні контактів, зауважує Ф.Шевченко, відігравав релігійний фактор. Саме в листах київських митрополитів вперше використовувалась риторика про спільні династичні зв'язки та звучала тематика возз'єднання [354, с.175].

Варто зауважити, що в цілому зміст аналізованої монографії не відходить від визнаних канонів, однак робота Ф.Шевченка позбавлена пафосності, властивої для більшості робіт 50-60-х рр. та й пізнішого періоду в яких досліджувалися події Хмельниччини. До того ж ряд положень, викладених у ній викликали гостру критику серед окремих істориків, оскільки вони розходилися з офіційним трактуванням певних подій і процесів.

Однією із таких тем є економічні відносини. Ця проблема спеціально мало досліджувалася в радянській історіографії. Варто згадати лише праці В.Голобуцького, О.Лоли та О.Касименка, де ці питання представлені більш систематизовано [487; 488; 452] та окремі розділи в загальних працях. В цих працях з одного боку, і монографії Ф.Шевченка – з іншого, помічаємо різне трактування характеру економічних відносин між обома народами. На відміну від авторів перших праць, Ф.Шевченко пише про нерівноправність українсько-російської торгівлі, утиски українських купців з боку воеводських адміністрацій, зокрема, заборона торгувати в російських містах, а лише в околицях [354, с.177]. Історик наводить численні факти щодо утисків переселенців, що переїздили з країни на російську територію. Щоправда, вчений пояснює це не національним, а радше класовим фактором – російські феодали визискували нижчий клас без залежності від етнічного походження.

Історик лишає поза межами свого дослідження аналіз власне воєнних дій періоду Визвольної війни, посилаючись на праці В.Голобуцького, О.Апанович, де ця тема представлена якнайповніше. Натомість, основну увагу приділено дипломатичному аспекту україно-російських взаємин на різних етапах війни. На думку Ф.Шевченка, яка зрештою співпадає із його твердженнями в кандидатській дисертації, активність московського уряду у переговорному процесі із гетьманом Хмельницьким напряму залежала від військових успіхів останнього [354, с.177].

У Ф.Шевченка, так само, як і в І.Крип'якевича, відсутнє твердження про існування у Хмельницького первинного плану, спрямованого на досягнення возз'єднання з Росією як кінцевої мети повстання. В працях інших істориків, зокрема В.Голобуцького [419], О.Касименка [452; 453], фіксуємо тезу про те, що Хмельницький ще задовго до війни, навіть у дитинстві, мріяв про возз'єднання з братнім російським народом і власне війна розпочалась задля досягнення цього. За словами Ф.Шевченка, Хмельницький, розпочинаючи повстання, навряд чи розумів його масштаб і результати [354, с.96]. Пізніше під час вищезгаданого 4-

денного обговорення цей момент не раз закидався вченому. Однак на самому захисті у Москві офіційний опонент професор М.Тихомиров, який підтримував Ф.Шевченка ще під час його навчання в історико-архівному інституті, знаючи про жорстку критику, в тому числі й цього дисертаційного положення, на Україні, душе слухно, і дещо саркастично, зауважив, що у справі масштабної війни і визволення Батьківщини не могло бути якоїсь програми, “заранее написаной и утвержденной несуществующим ученым советом” [279, с.553].

Визнаючи приєднання до Росії за оптимальний в тих складних умовах варіант, у монографії разом з тим змальовується вся гострота дипломатичної боротьби, особливо на першому етапі війни. Зокрема, аналізуються процеси перемовин київського воєводи Адама Киселя з московським урядом, що мали на меті спільну участь у бойових діях проти козаків і татар відповідно до союзницьких зобов'язань Віленського перемир'я [354, с.81]. Аналізуючи листування із фондів нинішнього Російського державного архіву давніх актів високопоставлених російських урядовців, польських можновладців, прикордонних воєвод, Ф.Шевченко доходить висновку, що в 1648-1649 рр. існувала реальна загроза участі Московської держави у війні на боці Речі Посполитої [354, с.97-98]. Подібні “крамольні” твердження прямо суперечили змісту Тез, в яких чітко було зафіксовано “...російський уряд був зацікавлений у підтримці визвольного руху на Україні, оскільки він був розгорнутий під прапором визволення з-під польсько-шляхетського ярма і возз'єднання України з Росією” [275, с.9]. Всупереч цьому, Ф.Шевченко наводить факти шпигунства російських купців на українській території, відзначає про 40-тисячну російську армію, що стояла під Путивлем, готова до вторгнення в українські землі [354, с.97]. На думку автора монографії, загроза війни з Москвою зникла після смерті короля Владислава IV, оскільки розпочалася тривала інтрига із потенційною можливістю обрання царя Олексія Михайловича на польський престол. В контексті цих подій Ф.Шевченко аналізує лист Б.Хмельницького до царя від 8 червня 1648 р. Це перше офіційне звернення гетьмана до московського монарха історик схильний розглядати не як прохання протекції, а лише в якості пропозиції зайняти польський престол і обіцянку Хмельницького допомоги і сприяння в цій акції [354, с.94]. Тут же в монографії на підставі епістолярного матеріалу польських вельмож, знайденого автором в фондах Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, зображується драматична картина інтриг навколо королівської елекції, в яку, окрім московського царя, були залучені трансільванський князь, а також представники Швеції, Франції та ін. Подібним чином перший лист Хмельницького до царя в радянській історіографії трактується лише в праці І.Крип'якевича. Інші історики, зокрема К.Стецюк, В.Голобуцький, О.Касименко розцінювали даний документ в контексті прагнення гетьмана до возз'єднання під царським скіпетром. Незгодних з таким формулюванням в монографії О.Касименка названо “лже-істориками із буржуазно-націоналістичного болота” [452, с.93]. Щоправда позиція І.Крип'якевича оцінюється не так радикально, лише звертається увага на його помилки.

Слід відзначити, що пізніше під тиском позанаукових чинників Ф.Шевченко змінив свою позицію щодо трактування змісту цього листа від гетьмана московському цареві, назвавши його дійсно першим зверненням української сторони з проханням про возз'єднання [336, с.55].

Із укладенням Зборівського миру, на думку Ф.Шевченка, розпочався новий етап в україно-російських взаєминах. Сам історик, на відміну від, скажімо, М.Грушевського, не трактував як зраду інтересів селян і рядових представниками старшинської верхівки. Втім, він стверджував, що після Зборова на Україні посилилась класова боротьба. Однак це поняття вчений не розглядає в класичному марксистському розумінні. У Ф.Шевченка класові конфлікти виникають по лініях козаки-селяни, козаки-міщани, духовенство-міщани, козаки-духовенство [354, с.248]. При цьому в монографії наводяться численні приклади таких конфліктів, базовані на архівних документах, в основному із фондів РДАДА [354, с.250-251]. Цю класову боротьбу, пише автор, російський уряд після возз'єднання використовував у своїх великодержавних і централізаторських цілях [354, с.255].

Відзначено також про наростання опозиції проти гетьмана, з якою той рішуче розправлявся. В даній ситуації його союзником виступала старшина, що “прагнула під сильну царську руку, яка б захистила від черні” [354, с.254]. Ф.Шевченко аналізує сподівання, які

покладали представники кожного із станів на союз із Москвою. Козаки, зокрема, сподівались на кращі умови служби в царя, збільшення реєстру. Міщани та селянство не мали зримих вимог від переходу під владу царя, однак “кожен стан пов’язував із возз’єднанням здійснення своїх цілей, навіть селяни, яких ніхто не питав, своїм класовим інстинктом відчули, з возз’єднанням з Росією унеможливиться повернення до старих річпосполитських порядків” [354, с.255]. Ф. Шевченко окремо наголошує на існування сильної опозиції українського духовенства як до гетьмана так і до його політики направленої на приєднання до Московської держави.

Із укладенням Зборівської угоди Українська держава починає існувати не лише де-факто, але й де-юре як автономія у складі Речі Посполитої. Такі погляди утвердились у сучасній українській історіографії, їх також притримувався і Ф.Шевченко. На тематиці української державності в часи Хмельницького він особливо акцентував увагу, наражаючись цим самим на гостру критику. Радянська історіографія в цілому визнавала факт існування української держави, втім, ця тема залишалася маргінальною, тому її розробка часто відсутня в працях істориків або ж згадана побіжно. Адже головною темою була війна за возз’єднання, і останнє вважалось кінцевою її метою, а держава була лише проміжним етапом для її досягнення.

Ф.Шевченко гостро критикує “буржуазні і антинаукові” твори В.Антоновича, М. Грушевського за надто ідеалістичне трактування держави часів Хмельницького та поняття “держава” в цілому. В особовому архіві історика зберігаються численні виписки, об’єднані спільною тематикою – “держава”. Їх аналіз дозволяє прослідкувати одну із складових методики вченого, суть полягає в детальному і всебічному з’ясуванні тієї чи іншої дефініції, перш ніж використати її в тексті. Це стосується таких здавалося б простих понять як “дружба” – часто використовуване в серії вищезгаданих статей, написаних в ювілейний 1954 р., “приєднання”, “возз’єднання” і, нарешті, “держава”. Про останній термін зроблено виписки із творів античних та середньовічних мислителів, класиків марксизму-ленінізму, праць М.Грушевського, С. Соловійова, М.Кордуби, І.Крип’якевича. Теоретичні побудови Ф.Шевченко поєднав із аналізом українських реалій XVII ст. і дійшов висновку про повноцінне функціонування державного механізму в Україні після Зборова. На підтвердження цього вчений наводить численні приклади, виокремлені з тогочасних документів, – приватного та дипломатичного листування, судових справ тощо [74, арк.85-91]. В них зафіксовано самосприйняття населення підконтрольної козакам своєї території як держави Військо Запорозьке. Ф.Шевченко цитує цікавий вираз “за панування Войска Запорозькаго” – під яким мався на увазі період від Зборівської до Переяславської угоди [354, с.263].

Варто відзначити, що на формування поглядів Ф.Шевченка, викладених в його монографії, сильний вплив мали ідеї І.Крип’якевича, окреслені ним у праці “Студії над державою Богдана Хмельницького”, а також в пізнішій роботі [481; 483]. Ф.Шевченко, подібно до І.Крип’якевича, трактує Українську державу як аристократичну чи олігархічну республіку, в якій основна влада належала старшині, обмежена спочатку напівмонархічними повноваженнями гетьмана Б.Хмельницького. Ф.Шевченко фактично повторює тези викладені ним в кандидатській дисертації про причини владного становища старшини в новій державі. Серед них, зокрема, є існування сильної організації старшини ще задовго до війни. Остання лише сприяла зміцненню організованості цього середовища. До того ж найбільш організованим і консолідованим станом населення на Україні напередодні і в ході війни було козацтво. Утримуючи безпосередню владу над ним, старшина зберегла за собою контроль над всією Україною, що мало наслідок в територіальній організації держави за військовим принципом [354, с.289]. В контексті цього варто відмітити, що Ф.Шевченко, так само як і І.Крип’якевич [481, с.109], вважав саме козацтво рушійною силою Визвольної війни [354, с.111]. Цим самим вчений порушував основний догмат радянської історичної науки, за яким головною рушійною силою вважалось селянство при підтримці козацтва та міщан. Цей момент не був пропущений жодним, хто негативно оцінював монографію. Особливо про це наголошували автори “розгромної статті” в часописі “Коммунист Украины” із назвою, що радше пасувала б пропагандистській агітці, аніж науковій рецензії [457, с.90-93]. В Інституті історії автора за це звинувачували у “відродженні фальсифікацій буржуазних істориків” [216, арк.82]. Принагідно

зауважимо, що ідею існування в Україні аристократичної республіки Ф.Шевченко використовував і в наступних своїх роботах, зокрема в статті “Дипломатична служба в Україні під час Визвольної війни” [315, с.86], де він знову повертається до теми державного устрою козацької України та системи розподілу влади.

В ході детального аналізу структури Української держави, автор зупинився на формуванні її еліти, або, як він її називав, “нової еліти”. Представниками останньої є старшина, для якої основною проблемою була легітиміація. На думку автора монографії, статус еліти був доволі невизначеним. Для поляків старшина залишалась “холопами”, для Москви – “худородними людьми” [354, с.66]. Таке положення, зауважимо, не змінилося впродовж наступного періоду аж до кінця XVIII ст., коли почався процес здобуття українською старшиною прав російського дворянства.

Домінуючою темою для Ф.Шевченка залишались дипломатичні відносини між Військом Запорозьким та Московським царством. Вони, стверджував він, особливо активізувалися після Зборівського миру, коли на Україні постала державна структура з порівняно чітким юридично-правовим статусом. Однак, на думку Ф.Шевченка, до самого Земського собору, який позитивно вирішив питання про приєднання України до Росії, в Хмельницького і його оточення існували альтернативні плани протекції. Про це свідчить хоча б українське посольство до Москви, очолюване С.Мужилівським та К.Бурляєм, яке після проведення переговорів із московськими урядовцями, за дорученням гетьмана мало їхати до Швеції для налагодження дипломатичних контактів, але не отримали на це дозволу від царського уряду [354, с.375].

Для зображення всієї складності російсько-українських відносин в той період Ф.Шевченко наводить документ – лист Севського воєводи до Москви, в якому міститься інформація про начебто непоодинокі погрози від гетьмана йти війною на Москву. Там, пише автор, добре пам’ятаючи не такий давній похід Сагайдачного на столицю, сприйняли загрози цілком серйозно, намагаючись здійснити превентивні заходи безпеки [354, с.373].

В монографії викладено факти про турецьку альтернативу протекції для України. Однак, аби згладити дані джерел, Ф.Шевченко зауважив, що вона відіграла лише роль погрози при переговорах з московським урядом, хоч, як стверджує автор, козацькі посольства досить прихильно приймали в Стамбулі, цитуючи листи польських дипломатів [354, с.375]. Саме перспектива мати сусідом Османську імперію стала, на думку Ф.Шевченка, вирішальною для Москви у справі позитивного вирішення протекції над Україною. Серед інших позитивів приєднання нових земель для Москви, історик вбачав отримання досить потужного війська, при допомозі якого були сподівання відвоювати втрачені в ході останньої війни з Річчю Посполитою західні землі. Також для Московського царства Україна ставала надійною буферною зоною. Не останнім аргументом на користь приєднання стали династичні інтереси дому Романових, спрямовані на політику “збирання земель” [354, с.471].

Пишучи про раду у Переяславі в останньому розділі своєї роботи, Ф.Шевченко не зупиняється на подробицях, тим більше не обрамляє їх надмірним пафосом. Про сам факт всенародної ради біля церкви він дещо стримано зауважив: “всі погодилися на возз’єднання, інших відомостей немає” [354, с.493].

Ідеї, факти та твердження, викладені в монографії “Російсько-українські політичні зв’язки середини XVII ст.”, досить різко контрастують із позицією інших радянських істориків, тим більше що сама праця була опублікована незадовго після 1954 року – багатого на відверто пропагандистські, цілком викладені в дусі Тез, роботи. Тому цікавим видається прослідкувати реакцію тогочасного наукового середовища на означену монографію. Окремі прояви цієї реакції викладені вище. Варто зазначити, що колеги-історики чітко розділилися на два табори – прихильників і противників поглядів Ф.Шевченка.

В спогадах Ярослава Дзири, наукового співробітника Інституту української літератури, що зазнавав переслідувань за дослідження творчості Тараса Шевченка, містяться цікаві епізоди, пов’язані з обговоренням монографії Федора Павловича. В спогадах зафіксовано хід самого засідання, на якому непримиримими опонентами виступали К.Гуслистый, В.Голобуцький, О.Бойко, Й.Рознер та інші.

Зауважимо, що рукопис монографії був готовий ще в 1957 р. а через рік відбулося його обговорення на засіданні відділу історії феодалізму Інституту історії. Його тогочасний завідуючий В.Голобуцький висловився прихильно щодо змісту рукопису та наклав позитивну резолюцію [540, с.525]. Однак в 1959 р., коли монографія була опублікована, на її автора обрушився шквал критики, в тому числі й з боку тих, хто нещодавно схвально про неї відгукувався. Можливо, причиною цього стала згадувана вище стаття, опублікована в друкованому органі ЦК КПУ “Коммунист України” (січень 1961), засідання по обговоренню відбулось місяцем раніше. Напевно керівництво інституту було поінформоване про наявність цієї негативної рецензії, поспішивши випередити події і розглянути питання про роботу Ф. Шевченка. До того ж зміст його книги, не зважаючи на відносно ліберальні часи, не міг не мати певних негативних наслідків для автора. Навіть монографія О.Касименка, пише Я.Дзира, не зважаючи на її доволі лояльний характер, викликала різноманітні звинувачення і доноси до Москви, через що автор змушений був туди їздити виправдовуватися [284, с.152].

Доповідь В.Голобуцького під час обговорення, пише Ф.Шевченко в одному з листів до І. Крип'якевича, була настільки різкою і невірноваженою, що її навіть не стали вносити до протоколу [540, с.540]. Однак, збереглися інші критичні висловлювання. Зокрема, Ф.Шевченку закидали те, що він критикує радянських істориків, а буржуазних цитує [216, арк.85]. Я.Дзира в своїх мемуарах написав про популярну серед деяких істориків практику використання праць М. Грушевського “без лапок”, не посилаючись на нього. Головним негативним моментом монографії, на думку численних доповідачів, було недотримання Тез, – “робота не має нічого спільно з Тезами”. Професор А. Введенський – завідувач кафедри Київського університету сказав, що не рекомендував би читати роботу Ф.Шевченка студентам та висловив жаль з приводу того, що автор, який закінчив радянський вуз, скотився до “українського буржуазного націоналізму та державного шовінізму” [216, арк.146]. Ф.Шевченка також звинувачували в “сліпому слідуванні фактам і документам” [216, арк.26], результатом стало “вип'ячування протиріч між двома народами, а не їхньої дружби” [216, арк.34]. “Голі факти можуть зібрати і буржуазні історики, головне правильно їх інтерпретувати” – наголошувалося в одному з виступів [216, арк.70]. Федору Павловичу морально було дуже важко витримати обговорення своєї роботи. В одному з листів до І.Крип'якевича, який виступав його науковим консультантом і редактором монографії, історик писав: “Не обов'язково я повинен померти доктором, коли життя таке прекрасне і для кандидатів наук і для мільйонів трударів без особливих наукових ступенів [273, с.241].

Втім, на засіданні в Інституті історії звучали й позитивні доповіді, в яких була присутня критика але без ідеологічного підґрунтя. Більшість доповідачів відмічали колосальну роботу, проведену автором над пошуком, систематизацією та аналізом джерел. Серед таких можна відмітити виступи О.Компан, О.Апанович, І.Гуржія, І. Бутича, В. Клокова, О. Лоли та інших.

Конструктивна критика роботи Ф.Шевченка лунала і з закордону, зокрема, в рецензії польського історика Збігнева Вуйцика [587]. Про рецензовану працю він відзивається як про оригінальний авторський погляд на досліджувану проблему і порівнює її із іншими радянськими працями з цієї тематики, зокрема В.Голобуцького та О.Касименка. Першу з яких означено надто загальною, а іншу – написану в ідеалізаторських тонах в зображенні українсько-радянських взаємин. З.Вуйцик критикує Ф.Шевченка за ігнорування праць польських істориків Л. Кубалі, Ф. Равіти-Гавронського, Є. Тишкевича, німецького дослідника Рауха та робіт українських істориків з діаспори [587, с.191-192]. В цій же рецензії висловлене “крамольне” як для тогочасної радянської історіографії зауваження, що автор не висвітлив прагнення Хмельницького до незалежності України, для якого союз із Москвою був лише засобом задля досягнення цієї мети [587, с.194].

Захист Ф.Шевченком дисертації відбувся в Москві лише в 1963 р. Зрозуміло, що в атмосфері негачії, яка панувала навколо цієї роботи Україні, про такий захист на батьківщині не могло бути й мови.

Тональність виступів під час цього захисту була абсолютно іншою, ніж три роки тому в Києві. Усі доповідачі, зокрема офіційні опоненти І.Гуржія, М.Тихомиров, історики О.Мальцев,

А.Сахаров, М.Павленко відмічали високий науковий рівень роботи. М.Тихомиров в своїй усній доповіді, яка дуже різнилася за характером і змістом від його ж офіційного відгуку, охарактеризував Ф.Шевченка як “доктора на корню”, відмітивши цим самим, що захист є лише формальним підтвердженням його дійсного статусу в науковому світі [279, с.550].

Монографія Федора Павловича Шевченка різниться від більшості творів радянської історіографії, написаних на тему Визвольної війни та російсько-українських взаємин цього періоду. Основна відмінність, не враховуючи незначного відсотку ідеологічних моментів, порівняно більшого об’єму опрацьованих джерел, полягає в демонстрації різностороннього фактичного матеріалу, який не завжди можна однозначно інтерпретувати, тим більше узгодити їх із прогнозованим результатом. Часто, автор не робить жодних висновків чи суджень із наведених ним фактів, залишаючи їх на розсуд читачів. Позитивізм автора, напевно, можна пояснити не лише наявністю значних лакун в дослідженні проблематики, але й небажанням вченого робити надто лояльні і ненаукові висновки і узагальнення, як того вимагала кон’юнктура. Водночас він не міг наважитися на висновки, які б суперечили усталеним догматам. Їх він і без того порушив наведеними фактами із джерел. Ф.Шевченко наголошував, що ніколи не обмежувався у підборі фактів для ілюстрації певного положення, а намагався виявити усю їх сукупність для об’єктивного висвітлення історичного процесу. “Обійти факт легше, чим його продемонструвати та пояснити. Не існує правди в чистому вигляді” [258, арк. 221], – писав він.

3.4. Дослідження Зборівського реєстру 1649 р. та міжнародних зв’язків України ранньомодерної доби

Успіхи військової кампанії Богдана Хмельницького впродовж 1648-1649 рр. зумовили укладання вигідного для української сторони Зборівського договору. Однією з умов останнього було упорядкування козацького реєстру, до якого увійшли сорок тисяч козаків, що далеко не відповідало реальній їх кількості.

Зборівський реєстр 1649 року є унікальною пам’яткою, що містить інформацію не лише про склад козацького війська, його структуру та організацію, але й цінні відомості про етнічний склад, професійну зайнятість учасників реєстру, багатий джерельний матеріал для ономастичних студій. По суті Зборівський реєстр – це справжня енциклопедія для вивчення українського суспільства другої половини XVII ст.

Оригінал рукопису перебуває нині у Москві у фондах Російського Державного архіву давніх актів (рукописне зібрання В.Мазурина). Вперше текст реєстру було опубліковано в 1874 р. зусиллями відомого археографа Осипа Бодянського. Через рік документ був опублікований окремою брошурою [269]. Рукопис для публікації вчений отримав від Григорія Стороженка, що колись належав його батьку – відомому меценату і колекціонеру старовини Андрію Стороженку [547, с.208].

З часу публікації пам’ятка часто ставала предметом наукових студій. Нині приблизне число праць по дослідженню реєстру нараховує до двохсот позицій. Всі їх можна розділити на дві групи, в залежності від аспекту дослідження – мовознавчі та історичні. В перших більша увага приділяється дослідженню семантики прізвищ, їх етимології, етнічного та географічного походження. В інших висвітлюються різноманітні обставини, пов’язані з укладанням реєстру, статистичних даних, присутніх у ньому. Основна частка робіт по аналізу Зборівського реєстру припадає на 90-ті роки минулого століття, більшість з них була написана в контексті підготовки другого видання цієї пам’ятки, що побачило світ у 1995 р. [270]. Інші дослідження стосовно означеної тематики проводилися переважно в другій половині XIX ст. та перших десятиліть XX ст. В радянській історіографії це важливе джерело не піддавалося ґрунтовному аналізу. Першим серед радянських істориків, хто звернув на нього увагу і проводив дослідження пам’ятки, був Ф.Шевченко [510, с.574] Саме йому належала ініціатива по перевиданню пам’ятки, оскільки видання 1847 року було дуже недосконалим і містило багато розбіжностей порівняно з

оригінальним текстом. Останній Ф.Шевченко досліджував, коли ще був аспірантом Московського історико-архівного інституту. Це джерело активно використовувалося під час написання кандидатської дисертації “Воеводське управління в містах України в другій половині XVII ст.”

Науковий доробок Федора Шевченка по темі Зборівського реєстру складається з кількох груп робіт. Перш за все це статті в яких піддано загальному аналізу сам реєстр, прослідковано історичні передумови його укладання, представлені його аналоги більш ранніх періодів. Інша група наукових студій стосується висвітлення питань етнічного складу учасників реєстру. І, нарешті, третю групу становлять матеріали особового архіву вченого, де зібрана численна інформація стосовно різноманітних аспектів дослідження реєстру 1649 р. Окрім цього, варто згадати про доволі об’ємний підготовчий матеріал з означеної теми, що зберігається в особовому архіві і складається з численних архівних виписок, конспектів наукових статей та ін. [66-68; 80]

Ф.Шевченко не погоджується з усталеною датою укладання реєстру – 16 жовтня 1649 року, яка зафіксована на публікаціях пам’ятки та її оригіналі. На його думку, це сталося дещо пізніше, принаймні в кінці року, а означеної дати були намічені лише принципи складання майбутнього реєстру [365, с.23-34]. Вчений також віднайшов документи в Головному архіві давніх актів у Варшаві, які певним чином прояснюють чому саме число сорок тисяч стало базовим для укладання документу. Йдеться про позицію Хмельницького на переговорах з королівськими послами, на яких гетьман відстоював її, аргументуючи посиленням на традиції: “Потому что исстари так было козаков” [365, с.27; 349, с.10].

Важливим моментом аналізу реєстру, проведеного Ф.Шевченком, є зафіксована ним диспропорція у кількості козаків-реєстровців на Лівобережній Україні і Правобережжі. В останньому число козаків, що потрапили до реєстру було значно більшим, ніж число їх задніпровських колег. Перший видавець документу О.Бодяньський пояснив це недостатністю “козацького духу” на Лівобережжі [269, с.ХХІІІ]. У Ф.Шевченка позиція набагато аргументованіша. На його переконання, диспропорція полягає в тому, що Правобережжя, зокрема, Київщина, Черкащина, були територіями, для яких традиції козацтва не були новими, натомість Лівобережжя було потужною магнатською вотчиною, що перешкоджало розвитку цього стану [365, с.32].

Вчений звернув увагу на соціальний склад учасників реєстру 1649 року, їх професійну зайнятість. В матеріалах особового архіву Ф.Шевченка зосереджено численні (близько чотирьохсот аркушів) виписки стосовно даних тем. Це, зокрема, відомості по кожному полку стосовно прізвищ, по яких можна також ідентифікувати професію – Олійник, Швець, Коваль та ін. [67] В реєстрі є також прямі вказівки на професію та національність. Їх Ф.Шевченко систематизував в таблиці по кожній із сотень із зазначенням керівництва сотні, адміністративної підпорядкованості [72, 42-49].

Для Ф.Шевченка Зборівський реєстр став важливим і навіть основним джерелом для серії робіт про міжнародні зв’язки України XVII-XVIII ст. Йдеться не про міждержавні офіційні відносини, які Українська держава в силу зовнішніх причин не могла реалізовувати, а про стосунки на рівні іноземних впливів, участь представників інших народностей у військових акціях на Україні, їх вплив на політичне, економічне та культурне життя. Багато статей на цю тему опубліковано ще за життя історика. Однак, значна частина матеріалу зберігається в його особовому архіві у вигляді виписок із архівів та тематично споріднених праць, різноманітних нотаток та авторських роздумів.

Складової методики опрацювання матеріалів реєстру для Ф.Шевченка стали напрацювання в галузі ономастики. Вчений піддає аналізу сорокатисячний набір прізвищ,

виокремлюючи із них етнічні ознаки. Так, наприклад, вченим зафіксовано близько 102 прізвищ з коренем “москаль” і похідними від нього. Такі прізвища могли належати вихідцям із Московської держави. Прізвища із складовою “волох”, що у реєстрі фіксується 198 разів, належали, за визначенням вченого, представникам дунайського регіону [381, с.16]. Взагалі, згідно останніх досліджень, прізвища реєстру можна розділити на декілька типів в залежності від їх змістового наповнення.

Використовуючи матеріали реєстру, Ф.Шевченко зробив спробу дослідження присутності в ньому представників балканських народів, зокрема сербів та болгар, їх участі у військових діях Визвольної війни та інших соціально-політичних процесах в Україні XVII –XVIII ст. [373] В такому аспекті тема відносин України з південно-слов'янськими народами досліджувалася мало. Переважно предметом аналізу ставали україно-сербські культурні зв'язки [466; 502; 503]. Аналізу військового-співробітництва України і балканських народів в період Визвольної війни присвячена робота Івана Крип'якевича [482]. В ній рамки дослідження обмежені десятиліттям військового співробітництва українців із сербами за період 1650-1660 рр. Ф.Шевченко у своїй роботі часто полемізує із І.Крип'якевичем із приводу етимології окремих прізвищ, біографій та етнічного походження окремих представників українського старшинського середовища.

Ф.Шевченко відзначає неможливість точного підрахунку числа іноземців у складі козацького війська, втім вказує на приблизну їх кількість – 6 % від загального числа вояків [373, с.71].

Історик вказує на мотивацію вступу сербів і болгар до козацького війська. На його думку, цьому сприяло декілька чинників. Насамперед, це турецький гніт, що змушував цілі балканські родини емігрувати до інших слов'янських країн в пошуках кращої долі. Важливим фактором виступав великий авторитет козацтва, зокрема гетьмана Богдана Хмельницького. На один із доказів цього, в роботі цитується лист із фондів Російського державного архіву давніх актів від сербських зверхників до гетьмана, в якому вони іменують себе “последними сербськими рабами Великого гетманського величества” [373, с.73]. Такий піітет, очевидно, був пов'язаний з надією на допомогу Хмельницького і козаків у боротьбі проти турецького панування.

Ф.Шевченко наводить цікаві результати власних спостережень над прізвищами 40-тис. козацького реєстру. Серед них фіксуються такі, що можливо належали представникам слов'янських народів. До таких віднесено більшість прізвищ на “-ич”, що, здається, є не зовсім коректним, адже їх носіями не обов'язково могли виступати вихідці з Балкан. Втім, Ф. Шевченко не наполягає на остаточності власних висновків, називаючи їх радше гіпотетичними.

Значно переконливіше звучать твердження вченого про прізвища, що передбачають в своєму звучанні категорію етносу, на кшталт – Сербин, Сербенко та ін.

Опрацьовуючи фонди РДАДА, зокрема матеріали стосовно відносин Московської держави із балканськими народами у XVII ст., Ф.Шевченко робить висновок про Правобережжя як місця переважного поселення сербів і болгар. Особливо багато останніх, за спостереженнями дослідника, було на Січі, що слугувала пристанищем усіх, хто не зміг потрапити до реєстру та не був залучений до участі в управлінських структурах нової держави. Слід відзначити, про це наголошено і в роботах Ф.Шевченко, що серби, особливо з кінця XVII ст. активно беруть участь в державному управлінні і займають досить високі посади в Гетьманщині. Так серб Вук Сербин стає переяславським полковником [408]. Також полковником переяславським був серб чи то болгарин Дмитрашко [542], а також гадяцький полковник Милорадович – улюбленець Петра I і особистий ворог Григорія Граб'янки – автора однойменного літопису.

Ф.Шевченко не обмежується рамками реєстру при дослідженні південнослов'янського фактору в ранньомодерній історії України. Ним зроблено короткий екскурс у XVIII ст., коли на Півдні України існували адміністративні утворення Нова Сербія та Слов'яносербія, що виникли під протекцією Єлизавети та Катерини II. Ця тема достатньо широко представлена у вітчизняній історіографії [430; 438; 511; 520]. Ф.Шевченко приділяє особливу увагу

господарській діяльності в цих регіонах, їх відносинам із Запорожжям та Гетьманщиною. Використовуючи матеріал архіву Коша Нової Січі, автор наводить факти численних втеч на Січ жителів цих територій, їх участь в гайдамацькому русі. Втім дослідник оминув увагою конфліктні ситуації, що виникали між Гетьманщиною, Запоріжжям з адміністрацією Нової Сербії, зокрема про факти утиску сербами, які відчували за собою підтримку імперської влади, місцевого населення, спільні дії по придушенню гайдамацького руху (1755-1757 рр.) [520].

В цілому, для робіт Ф.Шевченка, присвяченим україно-слов'янським зв'язкам, зокрема відносинам із сербами, не властиві критичні випадки в бік окремих аспектів їх політики по відношенню до українців. В трактуванні історика вони лише братні народи і союзники. Це може пояснюватися загальною слов'янофільською тональністю (за виключенням відношення до поляків) радянської історіографії.

Втім, у рукописному доробку історика, серед численних робочих матеріалів про участь представників південнослов'янських народів у різноманітних військових формуваннях на українській території та зв'язках культурно-економічного характеру [65; 85-87]. Зокрема, згадується про формування із числа сербів, македонців, болгар гусарських полків, які займалися придушенням гайдамацьких виступів, [85, 1-12] а також про участь сербів як найманців у військах гетьмана Івана Виговського у битві під Конотопом проти московських військ [85, арк. 21], українсько-чорногорські зв'язки у XVIII ст. [64] З останньої теми вчений мав доповідь на одній із славістичних конференцій [377].

В іншій своїй опублікованій роботі на подібну тематику вчений піднімає питання утворення окремих військових формувань із числа сербів та інших народів, які входили до складу російської армії [383]. Сербський полк, зокрема, був утворений на передодні російсько-турецької війни 1734-1737 рр., дислокувався на українській території і утримувався за коштів ресурсів Гетьманщини [383, с.70].

В цілому, архів вченого містить численні матеріали стосовно переселення сербів, волохів, болгар, македонців на українські землі, стосунки переселенців з місцевим населенням, що були далеко не безхмарними [85, арк.81-103]. Вчений зробив ряд виписок із фондів Російського Військово-історичного архіву стосовно сербів, що дезертирували із гусарських полків та подалися на Запоріжжя [85, арк.22; 88, арк.14].

Згідно матеріалів Зборівського реєстру, а також інших джерел XVII ст. доцільно, на думку Ф.Шевченка, стверджувати про значну присутність румун та молдован на українській території в означений і пізніші періоди, а також їх активну участь у військових акціях доби Хмельниччини. Румуни та молдаване, або волохи, як в загальному називали ці народи на Україні, не могли залишатися осторонь важливих соціально-політичних подій, що точилися на території України, адже більшість волохів безпосередньо жила тут до того ж їх етнічна територія межувала з українськими землями. Означений фактор Шевченко називав визначальним при поясненні доволі значної присутності молдован і румун у козацькому реєстрі. Враховуючи вищезгадане число 198 – кількість прізвищ з коренем “волох”, варто, на думку Шевченка, при реконструкції загального числа представників цих народів враховувати пропорційність, адже лише близько десята частина учасників бойових дій потрапили до реєстру. Відтак, ця цифра може доволі суттєво зрости. Більше того, молдовани і румуни цілком ймовірно могли виступати носіями таких прізвищ як Дука, Мирча, Бесараб, Могилат, Берга та ін., що доволі часто фіксуються в реєстрі [332, с.200].

Продовжуючи аналіз Зборівського реєстру 1649 рр., Ф. Шевченко порушує питання участі вірмен у козацькому війську [308, с.93-100]. Ця тема дуже актуальна, зважаючи на значну кількість вірменського населення на українських теренах від часів середньовіччя. Вірмени брали активну участь в економічному житті України, зосереджуючи під своїм впливом торгівлю та окремі види ремесел в містах.

Історіографія присвячена вірменам України нараховує десятки праць. Їх тематика переважно стосується економічної діяльності вірмен в українських містах, зокрема, Львові,

Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці та ін. [441; 468; 475; 480] Ряд робіт присвячено релігійній тематиці – відносини вірменської церкви з іншими конфесіями, спроба навернення вірмен в унію з римо-католицькою церквою [398]. Втім, дуже мало робіт присвячено військовій діяльності вірмен, зокрема їх участі у Визвольній війні та подіях військово-політичних подій доби Гетьманщини. Цій проблемі наразі присвячено дві статті українських діаспорних істориків [584; 585]. Робота Ф.Шевченка базується на дослідженні козацького реєстру як основного джерела з даної теми.

Історик простежує різницю між сербами і вірменами. Останні, на відміну від політичних емігрантів сербів, були місцевим населенням, що вплинуло на їх відношення до Визвольної війни. Тривале проживання на українських теренах сприяло процесу майнового розшарування вірменського населення. Більш заможні вірмени, які володіли значним майном, мали торгівельні інтереси, не підтримали повстання і стали на бік поляків, менш заможні – масово вступали до козацького війська [307, с.95]. Однак важливим фактором, що консолідував вірмен по відношенню до Хмельниччини була релігія, зокрема спроби запровадження унії, на що гостро реагували представники різних соціальних груп вірменської діаспори, вбачаючи в козацтві надійного союзника в протистоянні католицизму [307, с.96].

Значну частину статті Ф.Шевченко присвячує аналізу можливих вірменських прізвищ серед реєстровців. В одній із своїх робіт відомий дослідник україно-вірменських зв'язків Ярослав Дашкевич вказував на труднощі пов'язані з ідентифікацією вірменських прізвищ, які за століття пережили трансформації та переклади на різні мови. Серед важливих джерел для аналізу цього питання, вчений виділив вірменські метричні книги, шлюбні контракти, документи перевірки шляхетства та ін. [428, с.30-32]. Ф.Шевченко при ідентифікації вірменських прізвищ користувався лінгвістичним принципом, знаходячи елементи подібного звучання в українській мові, які мають означати приналежність до вірменського етносу. Наприклад: Вірменин, Верменич, Ормененко, Ярмак та ін. Звичайно, такий спосіб визначення прізвищ вимагає додаткового підкріплення свідченнями з актових джерел. Ще один із способів, запропонованих істориком, полягає в ототожненні прізвищ, що означають певну професію із вірменським походженням їх власників. Зокрема, це стосується прізвищ Бут (перекладач), Товмач, оскільки більшість представників цих професій були вірменами [307, с.98]. Однак сам автор вказує на високий ступінь гіпотетичності подібних ототожнень

При написанні своєї роботи про участь вірмен у козацькому війську, окрім матеріалів самого реєстру 1649 р., Ф.Шевченко послуговувався документами фонду Розрядного приказу, що входить нині до складу Російського Державного архіву давніх актів, а також опублікованими джерелами, зокрема Архивом Юго-Западной Руси. Дослідник відзначив брак джерел, окрім реєстру, що можуть надати інформацію про приблизну чисельність вірмен на українських теренах, їх участь в управлінських структурах Гетьманщини [93].

Ф.Шевченку належать дослідження, в яких аналізуються роль вірмен в економічних відносинах між Гетьманщиною, Запорожжям та Кримом у XVII-XVIII ст. [367] Історик відзначає про вірмен як основних посередників даних торговельних взаємин, що мали широкі зв'язки з Кримом, оскільки багато представників цього народу колись тут мешкали. Їм належав контроль над так званим караванним промислом, який мав місце в означеному регіоні.

Важливе місце, на думку Ф.Шевченка, в суспільно-політичному житті України, зокрема як учасники козацького війська, ранньомодерного часу відігравали грузини [314]. Історик відмітив два шляхи потрапляння на Україну представників цього етносу. Першим шляхом була безпосередня еміграція із грузинської території. Емігранти їхали на Україну переважно для зайняття торгівлею, маючи певні статки. Іншим джерелом поповнення грузинської діаспори на українських землях були невільники, яким вдалося втекти із турецького чи татарського полону. Останні займалися на Україні переважно військовим промислом [381, с.16].

Вчений простежив цікаву метаморфозу етнічної назви грузинів. Вона має походження від арабського “гюрджи” (грузин). В українських реаліях, вона трансформується в “гуржій”, “гурджій”. Звідси і відповідні прізвища на Україні, носіїв яких у XVII-XVIII ст. цілком ймовірно можна ідентифікувати як представників грузинського етносу [381, с.16].

Варто відмітити, що аналізована тут стаття Ф.Шевченка “Грузини в Войске Запорожском” [314] являє собою тези виступи на конференції. Як і належить науковому доробку такої форми, в статті переважає публіцистичний стиль із мінімумом фактичних даних та певним ідеологічним пафосом про співдружність радянських народів. Це ж саме можна сказати і про інші статті вченого, де є фрагменти на грузинську тематику. Втім, неопублікований доробок вченого, його робочі матеріали із особового архіву свідчать про глибоке зацікавлення тематикою україно-грузинських взаємин. Гадаємо, що вчений готував солідну монографію на означену тему. Про це свідчить зокрема його особисті записи загальним обсягом в декілька сот аркушів, де зібрані численні матеріали стосовно україно-грузинських відносин. Це, зокрема доволі обширна бібліографія на означену тематику, куди увійшли праці російських та грузинських дореволюційних авторів, деякі сучасні Ф.Шевченку європейські дослідження [91]. Увесь зібраний матеріал – виписки із московських (РДАДА, Російський Військово-історичний архів), Центрального історичного архіву у Києві, грузинських архівів, прислані колегами із Тбілісі, а також фрагменти з опрацьованим історіографічним матеріалом, розбиті власником архіву на окремі теки. Кожна з них означена своєю назвою, яка є водночас назвою розділу проектованої монографії. “Україно-грузинські зв’язки XI-XIII ст.”, “Переселення грузинів з Криму в XVII ст.”, “Грузини і торговий промисел на Україні XVIII ст.” [90] – ось назви запланованих розділів, котрі, втім, так і не були написані.

Матеріали особового рукописного зібрання історика містять виписки із архівних джерел стосовно ареалу проживання грузинів на території України у XVIII ст., їх побуту, торгово-економічної діяльності, інформацію про українські маєтності грузинських князів [89, арк.192-193], відомості про підтримку жителями Західної Грузії козацьких антитурецьких морських рейдів першої половини XVII ст., дозвіл на використання інфраструктури грузинських чорноморських портів [89], специфіка взаємовідносин грузинського населення з місцевою козацькою адміністрацією [89, арк.104] та ін.

Є підстави стверджувати, що Ф.Шевченко готував монографію про україно-італійські взаємини від найдавніших часів до XVII ст. В архіві збереглися робочі матеріали стосовно цієї тематики. Серед них виділимо бібліографію теми та план-проспект майбутньої праці. Останній включає в себе такі пункти як “Зв’язки з Італією від найдавніших часів”, “Генуезькі поселення в Криму (XIV-XV ст.)”, “Подорож на Україну Пано де Карпіні”, “Італія та Визвольна війна українського народу під проводом Б.Хмельницького” [94, арк.14].

Ф.Шевченко також збирав матеріал про зв’язки України із Арабським Сходом та Францією в ранньомодерній період. Однак, зміст цього матеріалу свідчить про первинну стадію едиційної роботи. Тут зібрані розрізнені і не систематизовані виписки з архівів та статей: від фрагментів слідства над київським жителем, що повернувся з турецького полону і матеріалів про призначення колишнього іранського підданого на посаду перекладача в Київській губернській канцелярії до фрагментів друкованих праць переважно XIX ст. в яких розкриваються певні аспекти східної політики Російської імперії [92]. Те ж саме можна сказати і про зібрані в архіві історика дані про україно-французькі відносини. Втім, серед них є цікавий матеріал – копія звіту про роботу в європейських архівах відомого історика діаспори, дослідника мазепинського руху Ілька Борщака [95, арк.32-43]. Наявність подібного документу в архіві Федора Шевченка свідчить про його наукову ерудицію та обізнаність з альтернативними радянській візії певних проблем історії України.

Історик виявляв також зацікавленість до теми взаємовідносин та взаємовпливів України з європейськими країнами в XVII ст.: Швецією, Німеччиною, Іспанією, Португалією [96 а, арк. 33-36]. Збирав матеріали для дослідження присутності євреїв та циган на українських теренах цього періоду [66, арк. 32, 204, 210].

Найбільш вдалою роботою Ф.Шевченка не тему міжнародних відносин України ранньомодерного періоду, зокрема доби Визвольної війни, є його стаття про дипломатичну службу під час цієї війни [315]. Слід відзначити, що в радянській історіографії це питання в такому аспекті досліджувалося вперше. Попри те, що на час написання статті існували вже роботи В. Голобуцького [414-418], О. Касименка [452], О. Лоли [487], В. Жебокрицького [433],

які прямо стосувалися історії дипломатії. Однак між ними і роботою Ф.Шевченка існує значна різниця. Дослідження означених авторів торкаються переважно дипломатії в її подієвому вимірі, тобто детально розглядаються обставини ведення переговорів, різноманітні комбінації зовнішньополітичних стосунків між державами. Ф.Шевченко натомість концентрує увагу на теоретичних засадах проблеми, прослідковуючи структуру дипломатичної служби в козацькій державі. Структура самої статті автора дуже чітка. Він послідовно виокремив і проаналізував наступні аспекти досліджуваної проблематики: зародження та передумови козацької дипломатії, система дипломатичної служби, персоналії, спеціалізація послів, склад посольств, характер ведення переговорів, дипломатичний церемоніал, мова і стиль документів, їх оформлення. Всі ці аспекти Ф.Шевченко розглянув в контексті історичних подій а також в порівнянні з дипломатичними традиціями і практиками сусідніх держав [315, с.96-108].

Отже, тема міжнародних зв'язків України доволі широко представлена в науковій спадщині Федора Павловича Шевченка. Гадаємо, що виникненню відпочаткового інтересу до даної тематики сприяло проведення досліджень над матеріалами Зборівського реєстру, який в радянській історіографії вперше почав серйозно аналізувати саме Ф.Шевченко. Він вперше звернув увагу на необхідність перевидання цього важливого джерела, що зміг здійснити лише наприкінці свого життя в 1995 р. По темі реєстру історик опублікував лише дві статті, однак матеріали його особового архіву свідчать про існування значно ширших наукових планів по розробці цієї проблематики. Те ж саме можна сказати і щодо теми зв'язків України з іншими народами у XVII-XVIII ст. Опублікована лише невеличка частка того, що вчений планував досліджувати. Проблеми по яких Ф.Шевченко збирав матеріал стосовно міжнародних зв'язків України в ранньомодерній період і до сьогодні не розроблені. Відтак, зібраний істориком фактичний матеріал в архівосховищах Києва, Львова, Москви, Варшави, Гданська, опрацювання історіографії по темах, становлять нині унікальний джерельний масив зі значним науковим потенціалом для майбутніх студій.

3.5. Теорія історичної науки та спеціальні історичні дисципліни як предмет наукового дослідження історика

Як виявляє аналіз творчої спадщини Федора Павловича Шевченка, в ній знайшли своє відображення найрізноманітніші періоди і проблеми історичного процесу на українських теренах від часів Середньовіччя до XX століття. В сфері наукових зацікавлень цього вченого перебували питання історіографії, історичної методології, цілого комплексу спеціальних історичних дисциплін. Кожній з цих ділянок він присвятив свої дослідження, більшість з яких є новаторськими для свого часу і не залишають байдужими сучасних авторів історичних праць, які розробляють подібну тематику, викликаючи схвальні відгуки або наукову полеміку й критику. Варто відзначити, що праці Ф.Шевченка, написані в радянський період, на який припадає більша частина наукової творчості історика не позбавлені ряду рис, властивих історіографії тієї доби, однак, за суперечливими формулюваннями простежується справжній професіоналізм вченого, глибоке знання досліджуваної тематики, висока ерудованість, обізнаність, вміле використання архівних джерел та нових методів наукового пізнання. Багато праць Ф.Шевченка стали основою для подальших досліджень і хрестоматійними для тих істориків, що займаються розробкою певних питань вітчизняної історії. Йдеться про роботи Федора Павловича присвячені спеціальним історичним дисциплінам, зокрема картографії, історичній географії, геральдиці, дипломатиці та ін. [445, с.48-54].

Важливе місце у науковій творчості Ф.Шевченка займають дослідження теоретичних аспектів історичної науки та спеціальних історичних дисциплін. Розробка останньої тематики очевидно пов'язана із попереднім досвідом наукової роботи вченого. Адже ще під час свого навчання в аспірантурі Московського

історико-архівного інституту Ф.Шевченко читав свої перші пробні лекції по курсу спеціальних історичних дисциплін. До того ж в період 1960-1968 очолював наукові відділи в Інституту ті історії, що розробляли тематику цих дисциплін.

Слід відзначити, що починаючи з 50-х рр., після тривалого періоду репресій та занепаду, дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін знову набуває розвитку. Саме на цей час припадають перші статті Ф.Шевченка на означену тематику.

Ф.Шевченко не досліджував проблеми, пов'язані з вивченням конкретного аспекту певної із дисциплін. Йому переважно належать розробки теоретичного рівня. Однією із них, що стала концептуальною основою для наступних робіт вченого та його колег, стала стаття “Про створення вступу до історичної науки” [359]. За висловом Олени Апанович, ця робота мала б стати визначним явищем в українському історіографічному процесі, однак залишилась непоміченою [393, с.41]. В цій праці Ф.Шевченко обстоює думку про необхідність створення наукової дисципліни чи курсу під назвою “Вступ до історичної науки”, на кшталт подібних курсів в інших галузях суспільних наук – “Вступ до мовознавства”, “Загальне літературознавство” та ін. Подібні аналоги існували і в історичній науці [394; 397; 515]. Ф. Шевченко відзначав внесок радянської історіографії у розробці цього аспекту, однак відзначав про значний вплив на неї “буржуазної школи” М.Грушевського та М.Покровського з його твердженням про те, що “історія – це політика повернута у минуле” [359, с.92].

Існування подібного курсу Ф.Шевченко обґрунтовував необхідністю координації усіх напрямків дослідження історичної науки, знайомство з її основами вчених-початківців. Історик розробив орієнтовну структуру цього курсу. Вона мала такий вигляд: 1) Історія, її значення та завдання; 2) Галузі історичної науки, допоміжні історичні дисципліни; 3) Відношення історії до інших галузей науки; 4) Розвиток історичних поглядів; 5) Джерела історії; 6) Методи дослідження; 7) Організація вивчення історії в нашій країні та закордоном [101, арк.1]. Згодом ця структура набула більш уніфікованого і лаконічного вигляду. В першій частині проектного курсу повинна бути викладена історія історичної науки в контексті марксистсько-ленінської методології з розглядом теорії з викладом теорії єдності історичного процесу, значенням класової боротьби в прогресі людства та зміні суспільних формацій [359, с.95]. Друга частина, згідно задуму вченого, мала об'єднувати характеристику спеціальних історичних дисциплін, розкривати їх завдання та методи, зв'язок із загальною історією [359, с. 95]. В цій же статті Ф.Шевченко висунув цікаву пропозицію щодо вироблення рекомендацій для написання кандидатських та дипломних робіт. В цьому контексті методика Ф.Шевченка дуже подібна до викладеної в праці Умберто Еко [553]. Необхідність таких рекомендацій пов'язана, на думку Ф.Шевченка, із станом наукової підготовки молодих наукових кадрів, “оскільки багато істориків, особливо молодих, самостійно відкривають істини, це часто робиться кустарно і не завжди позитивно впливає на якість наукової продукції”. Вчений також звертає увагу на культуру писання цієї продукції – наукових текстів, де немає бути повторів, двоїстих інтерпретацій та ін. Здійснення досліджень має відбуватися за наступною схемою: вибір теми – збір матеріалів – створення плану – чернетка – готова робота [359, с.98]. Причому, обрана тема мала пройти обов'язкове обговорення в колективі [105, арк.14]. Окремі рекомендації в статті присвячено написанню рецензій, яких є чимало в науковому доробку вченого. Принцип їх написання полягає не в переказі змісту того, що написав автор, а у відображенні певних результатів роботи автора, відзначення позитивів та негативів в порівнянні з дослідженням попередників й в розумінні об'єктивності [359, с.98; 113, арк.5].

Втім плани Ф. Шевченка по створенню “Вступу до історичної науки” так і залишились у сфері ідей, не викликавши жодного резонансу в наукових колах, окрім реакції І.Крип'якевича, який висловив бажання написати один із розділів до майбутньої праці [273, с.517].

Значна увага у “Вступі”, а також в інших роботах історика теоретичного спрямування, рецензіях приділяється спеціальним історичним дисциплінам, яких нині нараховується близько восьмидесяти позицій [404, с.349]. Варто відзначити, що Ф.Шевченко зумів навіть порушити питання спеціальних історичних дисциплін в ювілейній статті присвяченій 100-річчю з дня народження В.Леніна, цілком зрозуміло, їх зв'язок із вченням останнього простежено дуже

загально [350]. Саму їх назву – “допоміжні”, яка вживається часто паралельно, Ф.Шевченко вважав дуже умовною, відстоюючи назву “спеціальні”, яка найбільше відповідає суті цих дисциплін від яких залежить якість наукової продукції, краще знання фактів та розуміння джерел [359, арк.2]. Водночас він виступав проти означення їх науками, оскільки розвиток цих дисциплін відбувається в рамках історичної науки, їх дослідження не повинно перетворюватися на самоціль.

Використання матеріалу, які дають спеціальні історичні дисципліни, свідчить про професійність вченого та про успішність його дослідницької методики. Вони також є засобом для покращення і удосконалення методики [111, арк.9]. Ф.Шевченко вважав, що в кожній із цих дисциплін потрібно розвивати загальне і елемент практичності – як результати конкретної дисципліни зможуть допомогти у вирішенні певних загально історичних проблем. Разом з тим СІД повинні мати зв'язок з іншими, неісторичними науками, аби удосконалити власні методи. Відтак нумізматика має використовувати досягнення хімії, дипломатика – правознавства, історіографія – філософії і т.д. [350, с.34] Історик також порушував проблему “осучаснення” СІД, тобто використання їх методів і результатів для вивчення сучасного періоду [350, с.35].

Як уже зазначалося, Ф.Шевченко не розробляв конкретні теми, пов'язані із спеціальними історичними дисциплінами, віддаючи перевагу теоретичним аспектам. Втім в його доробку є кілька досліджень, що торкаються розробки певних дисциплін спеціально-історичного типу. Так, в одній із них порушується питання археографії та інших спеціальних історичних дисциплін, що була написана в кінці 80-х на хвилі загального піднесення археографічної науки в Україні. В інших роботах, в тому числі й рецензіях, вчений торкався питань топоніміки [355, с.147-149], використання різних видів джерел в історичній науці [356].

В контексті дослідження археографії варто особливо відмітити працю Ф.Шевченка по дослідженню вітчизняної археографії періоду XVIII ст. Йдеться про цікавий епізод української історії, пов'язаний з своєрідною археографічною експедицією, як її назвав сам історик [371], організовану при сприянні гіпотетичного автора “Історії Русів” Григорія Кониського, якому потрібні були документальні матеріали для інтелектуальної протидії поширення впливу католицизму і унії на правобережних теренах. Автор цієї публікації представив результати аналізу оригінальних архівних джерел із фондів Київської духовної консисторії, що відображають зародження елементів вітчизняної археографії. Відмітимо, що проблема української протоархеології серед радянських істориків актуалізувалася лише один раз [444], відтак означена студія Ф.Шевченка видається особливо цінною.

Ф.Шевченко дві із своїх робіт присвятив видатній пам'ятці української історичної думки “Історії Русів”, одна з яких написана з нагоди 120-річчя першої публікації пам'ятки [326], інша побачила світ у 1988 р., також з нагоди “не круглого ювілею” [331]. Обидві публікації практично однакові за змістом, бо йдеться про один текст, використаний той же описовий метод при аналізі його змісту. Однак, при уважному прочитанні можна помітити певні розбіжності, пов'язані, безперечно, із часом написання обох статей. В першій із них автор “Історії Русів” – інтернаціоналіст, дворянський революціонер, перший із істориків, хто вважав 1654 рік не випадковістю і збігом обставин, а історичною необхідністю [326, с.149]. В статті 1988 року ця риторика відсутня, натомість відзначено, що пам'ятка була першим твором з яскраво визначеною концепцією багатовікової історії України [331, с.95]. В цій же роботі значна увага приділена характеристиці існуючих списків “Історії Русів” та її рецепції у творах класиків історії та літератури XIX ст. Також автор порушує важливе питання підготовки факсимільного видання “Історії Русів”. Проте його не існує й досі, відтак дослідники змушені користуватися далеко не досконалою публікацією 1846 р., здійснену О.Бодянським.

Слід відзначити, що історик досить серйозно готувався до випуску першої статті про “Історію Русів”. Про це свідчить значна кількість підготовчого матеріалу по даній проблемі в особовому архіві, що містять обширну бібліографію з цього питання, численні виписки з інших досліджень та ін.

Стаття Ф.Шевченка про “Історію Русів” фактично була першим дослідженням на цю тему в радянській історіографії, за виключенням короткої замітки М.Горбаня, написаній до

утвердження марксистсько-ленінських принципів в історичній науці, що була присвячена авторству пам'ятки. [420] Очевидно, розробка цієї теми не була популярною, оскільки опозиційні ідеї, висловлені в тексті “Історії Русів”, були однаково неприйнятні як для царського так і радянського режимів.

Ф.Шевченко був активним організатором підготовки Національного атласу України, третім томом якого мав стати Історичний атлас. Процес підготовки цього, без перебільшення, грандіозного проекту був наслідком постанови Президії АН СРСР про підготовку загальносоюзного атласу. Невдовзі аналогічна постанова в 1964 р. була прийнята Президією АН УРСР [554, с.6]. Впродовж 1964-1965 рр. на сторінках Українського історичного журналу йшло обговорення проекту та концепції майбутнього історичного атласу [575; 435; 537; 437]. Автором однієї із таких статей був Ф.Шевченко, де було обґрунтовано необхідність створення такого атласу, який би сприяв наочності і кращому розумінні історичного процесу [357; 360]. Вчений також був одним з учасників розробки проекту майбутнього видання разом з І. Крип'якевичем та А.Перковським [360, с.86] За цим проектом, атлас мав охоплювати період від найдавніших часів до сьогодення. Його чотири розділи-періоди, структуровані за формаційним принципом, нараховували 211 карт. На жаль, цей проект як і створення “Вступу до історичної науки”, не був здійснений, його реалізація проводиться лише в наш час.

Значна кількість робіт із наукового доробка Ф.Шевченка присвячено теоретичним аспектам історичної науки. В окремих із них через суто науковий аналіз та ідеологічну риторику простежується емоційна складова, адже багато із написаного вченим має безпосереднє відношення до перипетій його власної наукової біографії. Зокрема, в статті “Дискусія – необхідна умова розвитку історичної науки” [316]. автор аналізує своєрідний загальник наукової етики історика і висуває два принципи – індивідуальність та свобода дискусії як запорука прогресу історичної науки. Відсутність однастайності у баченні певного питання, на переконання Ф.Шевченка, свідчить не про слабкість його дослідження і некомпетентність його суб'єктів. Відмінність у поглядах, індивідуалізм кожного з істориків пов'язані з різними чинниками – неоднаковим досвідом, рівнем підготовки, особливостями світогляду [316, с.32]. Важливим елементом дискусії має стати, критика – “своєрідна, до того ж гостра зброя яка, однак, повинна дуже обережно використовуватися, бо має цінність лише тоді, коли направлена на творіння, удосконалення, є об'єктивною та відкритою” [103, арк.69]. Останні твердження в значній мірі мають автобіографічні забарвлення.

Автор доволі сміливо заявив про недопустимість заборон та адміністративних методів у історичній науці, перевагу одних напрямків над іншими. Наукові проблеми повинні вирішуватися лише шляхом дискусії. Її критерії історик вбачав у відкритості й актуальності. Дискусія не може підмінятися “парадними засіданнями, де за шпаргалками говорять давно відомі істини, вона не може вироджуватися в плітки і чвари” [316, с.34]. Головною “зброєю” в дискусії вчений визнавав факти, їх різноманітність та суперечність. Власне, оперування фактами, на думку Ф.Шевченка, і відрізняє історичну науку від інших гуманітарних дисциплін. Їх вивчення повинен йти від конкретного до загального, тобто аналіз конкретного факту тягне з собою узагальнення [108, арк.40]. До того ж історик повинен оперувати усіма наявними фактами, проводити їх об'єктивний аналіз, а не вибирати лише, за словами вченого, “ізіюминку”, “цікавинку”, відкидаючи решту, неспроможну підтвердити певні суб'єктивні висновки [101, арк.22]. Гадаємо, що саме цього принципу Ф.Шевченко дотримувався при написанні монографії про політичні взаємини України і Росії на передодні та під час Хмельниччини, що викликало неоднозначну оцінку в його колег (див. розділ 3.3).

Продовжуючи тему дискусії як необхідної умови розвитку історичної науки, Ф. Шевченко принципово виступив проти “культу особи”, розкрив його невтішні наслідки для історичної науки, що “як ніяка інша наука дуже чутлива до змін у суспільстві” [106, арк.10]. Слід відзначити, що ця тема хоч і не була під забороною для істориків, але її зайве афішування не віталось, оскільки це могло кинути тінь на всю радянську систему та партійних діячів. Саме тому, напевно, Ф.Шевченко так і не наважився завершити свою статтю “Культ особи” та його наслідки для суспільних наук”, матеріали для якої зберігаються в особовому архіві вченого [65

а]. Однак окремі аспекти його позиції щодо цього суспільного явища видається можливим прослідкувати.

Ф.Шевченко знав про “культ особи” не за чутками. Його студентські роки випали на сумнозвісні 1933-1937 рр. з їх особливим розмахом репресій та “чисток” в тому числі й проти істориків серед яких були й викладачі, аспіранти та студенти Московського історико-архівного інституту.

“Культ особи” для Ф.Шевченка це, перш за все, “культ слів і фраз, безконечне повторювання завчених істин, начотництво, цитатництво, кон’юнктурність, догматичне тлумачення багатьох проблем” [316, с.33]. Це поняття, на думку історика, включає також “примітивно-утилітарний підхід до теорії, нестерпно-дошкульну й тяжку атмосферу дрібної опіки, грубого адміністрування, підозрілості, недовіри, безпідставних репресій проти істориків.” [65 а, арк.3]. “Культ особи” привів до зміни відносини між людьми, зникнення в їхніх душах природного потягу до ширості” [65 а, арк.2,10].

Безперечно, Ф.Шевченко добре знав, що більшість цих негараздів залишилися неподоланими і після офіційного “скасування” “культу особи”, бо сам неодноразово стикався з цими наслідками. Однак, критику сучасного йому стану в історичній науці обмежив викриттям застосування адміністративного впливу на вчених, їх нерівноправністю для критики: “одні вчені міцно захищені від критики, інших можна критикувати скільки завгодно” [316, с.38]. Наслідками тривалого залякування та репресій стало існування, на думку вченого, “сірих людей” в науці, “які оминають гострі кути, пишуть без помилок, але й без натхнення”. Серед наслідків неправильного відношення до науки Ф.Шевченко відмічає ситуацію, коли не лише люди старшого покоління, але й наукова молодь шукає дисертабельні теми, аби “швидко і без мороки захиститись” [316, с.38]. Ймовірно, автор мав на увазі сотні дисертацій, захищених впродовж відносно нетривалого часу по історії партії та соціалістичного будівництва.

Завдання історії, на переконання вченого, є встановлення істини [105, арк.3]. Цій філософській проблемі він присвятив своєрідне історіософське есе про “суд історії” як засіб для встановлення істин [361], сповнене, за висловом О.Апанович, внутрішнього пафосу [393, с.64]. Ця робота Ф.Шевченка є не чим іншим як спробою визначити роль історика у творенні картини світу. Автор використав доволі оригінальний алегоричний метод для відображення власних ідей. Він полягає в ототожненні розвитку суспільства із судовим процесом, де народ це судді, а історики – слідчі, які готують матеріали для суду. Від сумлінності останніх залежить об’єктивність судового вироку [361, с.701].

В суді також є і свідки, якими виступають історичні джерела. Вирок цього суду, в рецепції вченого, завжди досягає мети, коли його розуміти правильно [361, с.707].

“Суду історії” піддані усі, включно з керівними діячами. Історик не називає жодного прізвища, але зважаючи на загальний контекст його статей, написаних в добу “відлиги”, можна зрозуміти, що йдеться про діячів епохи “культу особи”, в яких “слово розходиться з ділом” [361, с.707]. Крім них, суду підлягає і категорія науковців – “діячів від історії”, яким ніколи “суд історії” не пробачить “дармоїдства і тупості” [361, с.702]. Продовжуючи ряд аналогій, які любив використовувати Ф.Шевченко, варто процитувати одну із них, яка, можливо, дещо емоційно характеризує бачення автором проблеми сучасного йому стану історичної науки: “Історія – це мати, а дослідники – її невдячні діти, які або кар’єристи або бездарі” [104, арк.3].

В статтях Ф.Шевченка, написаних в період кінця 50-60-х рр., в яких розглядаються теоретичні аспекти історичної науки, помітна певна суперечливість між позиціями вченого на одну і ту ж проблему. Так, наприклад, в одній із статей стверджується, що будь-який догматизм є ворогом пізнання істини [316, с.29]. Вчений також вважав, що не слід відкидати науковий доробок істориків 20-х рр., та дореволюційної доби, оскільки їх роботи відзначаються високою технікою дослідження, роботи з джерелами тощо [432, с.155]. Водночас автор віддає данину тогочасній ідеології, стверджуючи, що єдино правильною методологією, здатною вирішити усі історичні завдання, є марксистсько-ленінська [339, с.28; 329, с.6]. Визнаючи настанови останньої щодо законів розвитку суспільства – причинно-наслідковий принцип прогресу, класову боротьбу як його рушійну силу, вчення про базис і надбудову, про універсальність

марксистсько-ленінської методології, спроможної вирішити будь-яку історичну проблему [339, с.28-29], Ф.Шевченко визнає існування явища парадоксу в історичному розвитку, який не можуть пояснити закони розвитку суспільства (відкриті класиками марксизму-ленінізму). Дослідження таких парадоксів, зазначає Ф.Шевченко, може привести до відкриття нових законів розвитку людства [361, с.705]. Цим самим історик фактично допускає неможливість пристосування офіційної методології для аналізу усіх без виключення суспільних процесів та явищ. При цьому вчений рішуче відкидає її альтернативи, приміром ідеї А.Тойнбі, означені як “антинаукові паралелі”, “ідеологічні конструкти та фальсифікації” [339, с.31].

В роботах Ф.Шевченко мирно співіснують контраверсійні твердження. З одного боку, “історик – боєць, а не пасивний спостерігач”. Він не повинен стояти осторонь, а стати на сторону прогресивного класу, радіти його успіхам, відкидати так звані “об’єктивність” та “безпартійність”, що є прикриттям ворожих тенденцій [329, с.19; 359, с.98]. З іншого, – історик у Ф.Шевченка – безкомпромісний та об’єктивний слідчий, завдання якого пошук істини, ґрунтованої на джерелах і фактах [361, с.701].

Свого часу Ф.Шевченко зазначав про неприпустимість виділення одного напрямку чи періоду історії, домінування його дослідження на шкоду іншим, усі періоди в історичній науці мають досліджуватись якісно і гармонійно. Втім, він також зазначав наступне: “Немає сумніву, що теми, присвячені героїчним рокам побудови соціалізму, будуть найактуальнішими в історичній науці”. Враховуючи назву статті, звідки цитується цей фрагмент, не важко прослідкувати її витоки. Адже згідно рішень Координаційної наради радянських істориків, що відбулася за три роки до написання цих слів, пріоритет у наукових дослідженнях повинен віддаватися сучасному періоду [274, с.4].

Подібні взаємовиключні трактування, не поодинокі в творчості Ф.Шевченка і не обмежуються лише наведеними прикладами. Їх існування пов’язане насамперед з необхідністю легітимації історика в існуючій системі. З іншого боку, необхідно розуміти, наскільки історик сам був переконаний в істинності того, що писав. Очевидно, Федір Павлович був людиною своєї епохи і цілком широко сприймав більшість встановлених догм, однак, будучи професіональним істориком, людиною мислячою, іноді висловлював дещо опозиційні твердження.

В цілому ж варто відзначити, що теоретичні розробки Ф.Шевченка стосовно спеціальних історичних дисциплін, історичної науки, мають практичне підґрунтя. Адже історик, пишучи про наукову етику, роль історичної науки у створенні картини світу, істину і об’єктивність як критерії цієї науки, вплив політики на науку, спирався передусім на власний досвід, що включав у себе дослідницьку роботу а також досвід існування у науковому, соціальному середовищі. Роботи на таку тему а також підготовчі матеріали до них були переважно написані в 60-ті роки – час відносно ліберального відношення влади до суспільних наук зокрема. Останнє створювало можливості для, знову ж таки, відносної свободи думки, розробки раніше фактично заборонених галузей історичної науки, відкриттям нових науково-періодичних видань.

3.6. Регіональна історія у творчості Ф.Шевченка

Важливе місце в науковій творчості Ф.Шевченка займає краєзнавство, або історичне краєзнавство. Слід відзначити, що історик ставив краєзнавство на один рівень з такими галузями історичного пізнання як археологія, етнографія, які відмежувались від власне історичної науки і стали самостійними дисциплінами. На шляху такого відокремлення, на думку Ф.Шевченка, лежить і краєзнавство [322, с.38].

Визначаючи роль і місце історичного краєзнавства в системі історичних наук, вчений наголошував на недопустимості ізоляції як окремих галузей

історичної науки, які повинні збагачувати одна одну методами та напрацьованими практиками для об'єктивного відтворення історичного процесу, так і окремих проявів розвитку історичного процесу, тобто історії окремих регіонів. Оскільки, за визначенням Ф.Шевченка, історичний процес не проходив одноманітно по всій території України, існували та існують локальні, досить глибокі місцеві особливості явищ і подій, що зумовлювались різними причинами й факторами. Без урахування таких особливостей в історичному процесі його зображення буде спрощеним, бідним, не об'ємним. Лише глибоке вивчення конкретного, специфічного дає можливість прийти до загального, визначити спільне, єдине, розкрити закономірність розвитку, створити наукову концепцію [334, с.24]. В означеній цитаті, по суті, відображено значення краєзнавчих студій для загального розвитку історичної науки, наголошено на необхідності використання індуктивної схеми історичного пізнання. На переконання вченого, не слід нехтувати вивченням історичних подій та явищ локального місцевого масштабу, а слід вивчати з використанням усіх доступних джерел та методів аби піднести їх до загального значення шляхом показу їх місця і ролі в історичному процесі [334, с.25].

На думку Ф.Шевченка, жодна галузь історичної науки не розвивається ізольовано. Лише завдяки творчому контакту з іншими галузями знань, появляються нові напрямки та удосконалюється методика дослідження [322, с.4]. Зокрема, студії з історичного краєзнавства мають бути тісно пов'язаними і використовувати методи досвід таких галузей історичної науки як історіографія, історична демографія, картографія, геральдика, дипломатика, джерелознавство, сфрагістика, хронологія, архівознавство. Значну увагу в роботах історика приділено картографії та історичній географії, зокрема їх методології у сфері застосування в краєзнавчих студіях, при проведенні яких не можливо обійтися без карт певних місцевостей і регіонів [347; 390]. Для збагачення картографічної бази краєзнавчих і загально історичних студій вчений запропонував картографувати місцеві писемні та статистичні джерела – переписні, метричні книги, матеріали ревізій, описи намісництв і губерній [322, с.43]. Така ідея видається цілком актуальною для сучасних досліджень, оскільки без картографування значний інформаційний потенціал такого виду джерел залишається незадіяним. Крім того, картографування дозволяє виокремити певну територію як об'єкт краєзнавства. Оскільки вона є своєрідним “знаменником унікальності” і її визначення є передумовою для будь-якої краєзнавчої праці [405, с.357].

В статті Ф.Шевченка “Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами” проаналізовано зв'язок краєзнавчих досліджень з кожною із спеціальних історичних дисциплін. При цьому фактично підтверджено вислів відомого історика Д.Лихачова про краєзнавство як про самий масовий вид наукової діяльності [405, с.357]. При якісній краєзнавчій роботі її організаторам потрібно використовувати напрацювання з усіх цих галузей історичної науки. Водночас Ф.Шевченко вказав на слабкі ланки в розвитку краєзнавства того періоду (тобто, на час написання статті – 1989 р.). Вони ґрунтуються на ізольованості краєзнавчих досліджень, що проводяться в регіонах, відсутності оглядів опублікованих праць, слабкій історіографічній базі та ін. [322, с.45]

Окрім праць теоретичного характеру, в яких розкриваються теоретико-методологічні засади краєзнавства, його місце серед інших дисциплін історичного профілю. Федір Павлович Шевченко сам займався краєзнавчими дослідженнями. Його роботи з цієї проблематики поділяються на три категорії, розподілені по географічному принципу. До першої категорії відносяться праці по історії Буковини, до другої – розвідки, де висвітлюються різні аспекти з історії Поділля і третя група включає окремі роботи з історії Києва та населених пунктів Київської області.

Означені регіони не випадково були обрані істориком в якості об'єктів для власних краєзнавчих студій. З Поділлям, Буковиною та Києвом нерозривно пов'язаний життєвий шлях вченого. Адже Ф.Шевченко народився і виріс на Поділлі, в містечку Дунаївці, звідки в 1932 році він поїхав на навчання до Московського історико-архівного інституту. По закінченні якого, напередодні війни він повернувся в Україну, очоливши обласний історичний архів у Чернівцях, а згодом переїхав до Києва, де працював до кінця свого життя.

Порівняно найбільша частка наукового доробку Ф.Шевченка на краєзнавчу тематику присвячена Буковині. Це, очевидно, пояснюється тим, що історик мав широкий доступ до архівних документів з історії краю, перебуваючи на посаді директора обласного архіву. Перша у хронологічному аспекті праця Ф.Шевченка про Буковину датується 1941 роком. Йдеться про науково популярну статтю у місцевій газеті, написану напередодні війни невдовзі по приїзді вченого до Чернівців [351, с.3]. В післявоєнні роки історик почав серйозно займатися періодом кінця XVIII-XIX ст. в історії краю. Про цей період ним загалом написано близько десяти праць.

Характеризуючи в цілому історіографію історії Буковини, варто відмітити її надзвичайне різноманіття і багаточисельність праць, які були написані впродовж другої половини XIX – кінця XX ст., українськими, німецькими, румунськими, російськими, польськими істориками. Лише один перелік цих праць займає два об'ємні томи, що вміщують декілька тисяч позицій [583]. Це свідчить про неабиякий інтерес до історії цього краю з боку науковців різних країн та епох. Такий інтерес зумовлений специфікою історичного розвитку Буковини, яка впродовж XIX-XX ст. перебувала в складі п'яти держав: Османської, Російської, Австро-Угорської імперій, Румунії та в складі Радянської України. Позиція кожного дослідника, що вивчав історію Буковини безперечно залежала від політичних чинників та його національності і в цілому була спрямована на доведення легітимності перебування краю саме в складі його держави. Позиція Ф. Шевченка в цьому відношенні не є виключенням. Лейтмотивом його робіт є відвічне прагнення населення Буковини до возз'єднання з українським народом в складі Російської імперії, демографічне домінування українського елемента на цій території та спільність історичних традицій з загальноукраїнським історичним процесом [313; 389]. В дусі радянської історіографії зображено класовий характер багатьох історичних подій регіонального масштабу. Однак, роботи Шевченка вирізняються досить широким використанням архівного матеріалу. Відмітною їх рисою є широке використання і цитування робіт румунських, німецьких істориків XIX –поч. XX ст., попри те, що німецька і румунська історіографія Буковини в

радянській традиції розглядалась майже виключно з різких критичних позицій і характеризувалась як всуціль “брехлива і фальсифікаторська” [412; 413; 559]. Йдеться передусім про праці німецьких істориків Д.Веренка, Р.Кайндля, Ф. Вікенхаузера, К.Ціглаузера, А.Фішера, Й.Полека, румунських істориків І.Несторе, Н.Гроссула та ін. Шевченко зазначав, що критикуючи буржуазних істориків за їх ідеалістичні, антинаукові погляди, не можна ігнорувати, багатий фактичний матеріал, вміщений в їхніх працях [341, с.4]. Варто додати, що в цілому Федір Шевченко позитивно оцінює приєднання Буковини до Австрійської імперії наприкінці XVIII ст., вказуючи на прогрес економіки краю, розвиток міст за австрійського володарювання.

Аналізуючи фактологічний та ідеологічний аспекти праць Федора Шевченка, варто відмітити, що історик взявся чи не за самий складніший і суперечливий період історії Буковини. Адже період кінця XVIII-XIX ст. це час переходу краю з під влади Османської імперії до Австро-Угорщини, Російської імперії, юрисдикції яких час від часу змінювалися. Складність цього періоду визначається політичною атмосферою в середовищі буковинської еліти, різні групи якої тяжіли до Австрії, або ж сповідували русофільство чи відстоювали українські національні інтереси. Свої важливі корективи в регіональну історію цього періоду внесли також загальноєвропейські революційні події 1848 року, а також зміна в адміністративному статусі краю – відокремлення Буковини від Галичини і утворення на її теренах коронного краю. Всі ці процеси потребували надзвичайно прискіпливого і виваженого аналізу, а для радянського історика мали подвійну складність, оскільки той мав їх вкладати в прокрустове ложе “партійності і класового підходу в історіографії”.

В 1947 р. виходить друга стаття історика, присвячена Буковині [364]. Це була своєрідна данина 30-річному ювілею Жовтневої революції, в якій автор намагався показати зв'язок між революційними подіями в Росії та Буковині. Попри певну заангажованість, стаття містить дуже цінні дослідження ментальних проявів буковинського населення, його рецепцію революційних подій в далекому Петрограді. Джерельною основою для публікації стали матеріали Чернівецького архіву, а також спогади очевидців подій почерпнуті з посиланням на працю Мирона Кордуби “Переворот на Буковині” [471] і робіт румунських істориків.

Подальші роботи вченого на буковинську тематику мають прив'язку до сторічного ювілею європейської революції 1848-1849, так званої “Весни народів”. Перш за все це фундаментальна археографічна робота “Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.” [272], де Ф.Шевченком зібрані унікальні документальні матеріали з місцевого Чернівецького архіву, зокрема фонду Президії крайового управління Буковини, а також архіву Молдавської РСР. На думку історика О.Апанович, вихід цього збірника символізував початок археографічної діяльності Федора Павловича Шевченка, якою він займався впродовж всього свого життя і здобув визнання як “археограф № 1 в Україні” [392, с.21]. Збірник викликав значний інтерес в наукових колах, загалом на нього було написано чотири рецензії у різних виданнях [436; 485; 500; 546].

Через рік на цю тему Федір Шевченко опублікував невелику розвідку про ватажка селянського руху на Буковині Лук'яна Кобилицю [341, с.52-63], а до 110

річниці революції 1848-1849 рр. вийшла монографія під такою ж назвою. Це була фактично перша спроба в радянській історіографії наукового аналізу соціально-політичних процесів в буковинському краї середини ХІХ ст. Автор, використовуючи численні архівні матеріали, подав передісторію теми, висвітливши становище Буковини з часів входження її до Молдавського князівства. Оригінально на тлі історичних подій проаналізовано постать Лук'яна Кобилиці. Дуже важливо, що автор підкреслює пошуки Кобилицею парламентських шляхів у вирішенні селянського питання. Згадуються його зв'язки з прогресивними депутатами Установчих зборів у Відні. Важливо, що ця робота і послідує статті автора на означену тематику, написані в європейському контексті. Буковина у Ф.Шевченка виступає як частка Європи, яку не оминають загальноєвропейські соціально-політичні процеси. Селянські виступи першої половини ХІХ ст. Федір Шевченко трактує як складову європейської “Весни народів” 1848-1849 рр., своєрідний український чи радше буковинський прояв тих революційних подій, підкреслюючи високу правову і політичну свідомість населення краю.

Відмітною рисою робіт “буковинської серії” є, як вже зазначалося, їх джерельна база, що ґрунтується на якомога ширшому застосуванні архівних джерел, значна кількість яких вперше вводилась до наукового обігу, та повноцінного використання досвіду попередніх дослідників, незалежно від ідеологічного спрямування їхніх праць. Зокрема, стаття Ф.Шевченка в колективній монографії “Нариси з історії Північної Буковини”, присвячена періоду кінця ХVІІІ-ХІХ ст., де автор узагальнив свій багатий досвід дослідження Буковини, цілком побудована на використанні архівних матеріалів з фондів Чернівецького обласного архіву, архіву Молдавської РСР, Центрального державного історичного архіву у Львові, статистичних та фактичних матеріалів, поміщених у вищевказаних румунських та німецьких роботах. Не зважаючи на шалену критику так званого буржуазно-націоналістичного напрямку в українській історіографії, як іменувались в офіційній радянській історичній науці праці М. Грушевського, М.Кордуби, Р.Смаль-Стоцького, Ф.Шевченко досить часто посилається на фактичний матеріал, запозичений в роботах останніх [366].

Інтерес до регіональної історії Буковини історик не втратив і в пізній період своєї творчості. Про це, зокрема, свідчить його стаття про відображення буковинської тематики на сторінках часопису “Західна Україна”, що виходив у світ зусиллями науковців Києва та Харкова в 1927-1933 роках. Ф.Шевченко вказує на нього як на цінне джерело з історії краю, матеріали з якого маловідомі для дослідників буковинської минувшини [310, с.120-122].

Наступним за кількістю робіт регіоном, який став предметом наукової творчості Федора Павловича Шевченка була батьківщина історика – Поділля. Загалом, можна виділити три його роботи, що торкаються дослідження краю. На відміну від попередньої, розглядуваної нами, серії робіт, статті про Поділля позбавлені політизації, властивій науковим розвідкам по історії Буковини. Поділля ніколи не виступало предметом гострих суперечок між істориками різних країн, які б відстоювали право своїх держав на юрисдикцію над краєм. Поділля, як відомо, від часів Другого поділу Речі Посполитої незмінно перебувало в складі

Російської імперії. Зважаючи на це, праці Ф.Шевченка цілком позбавлені ідеологічних нашарувань. Попри свій невеликий обсяг (це були доповіді на краєзнавчих конференціях), вони вирізняються цілковитою новизною як за фактажем та джерельною основою так і за постановкою проблеми. Кожна з трьох статей є фактично накресленим планом майбутніх досліджень в конкретній галузі. Так, наприклад в серії статей про розгортання Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького на Поділлі та політико-адміністративній устрій цих земель в часи війни, автор зазначає, що надзвичайно широка джерельна база з цього питання відкриває можливості для написання монографічних досліджень “Поділля у Визвольній війні 1648-1654” та “Богдан Хмельницький і Поділля” [305 ; 309; 384]. Надзвичайно перспективною нині видається проблема, порушена Ф. Шевченко в доповіді про шляхи Поділля. Вчений зазначив про ігнорування в більшості історичних дослідженнях теми шляхів – основи економічного, соціально-політичного та культурного життя будь-якого краю. Для Поділля аналіз шляхів, торгових артерій є надзвичайно актуальним, зважаючи на своєрідне географічне положення краю* [387].

Ще в одній із статей подільської краєзнавчої тематики автор торкнувся аналізу персонального складу учнів та викладачів Києво-Могилянської академії, виокремивши з їх числа вихідців з Поділля [352]. Подібний аналіз історик зробив по персональному складу вихідців із Закарпаття, які в період XVII-XVIII ст. навчались або ж викладали в стінах академії [319]. Означені статті можна порівняти з тотожними за структурою, методологією а також типом джерел з циклом робіт Ф.Шевченко, в яких він актуалізує національний аспект персонального складу козацького війська часів Визвольної війни 1648-1657 рр. [308; 314; 370; 373; 381] Методика дослідження в цих роботах подібна, лише в першому випадку автору за джерельну основу слугують списки студентів та викладачів академії, в останньому – реєстр козацького війська за Зборівським мирним договором 1649 року, в дослідження якого Федір Шевченко зробив величезний внесок [349, с.5-16; 365, с.23-34].

Окрім вищезазначених краєзнавчих тем, Ф.Шевченко успішно розробляв проблеми пов’язані з історичним розвитком Києва та Київщини, а також дві статті присвятив Закарпаттю. В останній істориком наочно показана теза, висловлена в одній із його робіт, про діалектичну єдність загального і конкретного в історичному процесі. Йдеться про місце Закарпаття в українській історії та вплив на неї загальноукраїнських подій. Автор відстоює твердження про Закарпаття і Карпати як прабатьківщину слов’ян і “форпост українського народу на Заході”. Одночасно в статті вказано на прогалини у вивченні історії краю, які, втім, спроможні заповнити історико-географічні дослідження і створення “Історичного атласу України” [343, с.46, 47].

Київська тема у Ф.Шевченка представлена кількома ґрунтовними історичними розвідками про Київ ранньомодерного періоду [317; 333-337; 369]. Зокрема, про етнічний склад населення міста в першій половині XVIII ст., його економічні зв’язки з балканським регіоном того ж століття, про російських воєвод в Києві в XVII ст. Остання стаття є складовою кандидатської дисертації вченого “Російські воєводи в містах України”. В цій статті є дуже цікавий факт про наміри

російського уряду, періоду правління царя Олексія Михайловича, перенести столицю держави з Москви до Києва. В цілому прикметною рисою робіт про Київ є новаторство і оригінальність, оскільки проблеми, що в них висвітлюються були мало розроблені в тогочасній історіографії і донині лишаються єдиними дослідженнями, де порушуються означені аспекти історії міста.

Федір Шевченко як фахівець з ранньомодерної історії Києва виступив одним із авторів статті “Київська область”, що увійшла до складу фундаментальної “Історії міст і сіл” [337]. Це видання стало новим етапом у розвитку краєзнавства в Україні, що й досі немає аналогів у світі [549, с.8]. Федір Шевченко був одним із тих, хто сприяв виходу цього видання в світ.

Як організатор і координатор краєзнавчої роботи історик був членом оргкомітетів майже усіх республіканських історико-краєзнавчих конференцій, брав участь в організації регіональних конференцій і був їх активним учасником. Крім цього, своєю діяльністю на посаді директора Чернівецького обласного архіву напередодні війни, організовував роботу, спрямовану на збір і систематизацію документів по історії Буковини. В перші дні війни керував евакуацією архівних матеріалів і організовував їх повернення в післявоєнний період. Цим самим створювались умови для майбутніх історико-краєзнавчих студій, розвиток яких неможливий без документальної архівної бази.

Ерудиція і науковий талант історика дозволили Федору Павловичу Шевченку проявити себе у дослідженні різних періодів розвитку історичного процесу і в різноманітних галузях історичної науки, в тому числі і в краєзнавстві. Ця галузь у науковій творчості історика займає помітне місце. В цілому можна виокремити два напрямки історико-краєзнавчих досліджень вченого: теоретико-методологічний, що представлений статтями про місце краєзнавства в сфері спеціальних історичних дисциплін, та історико-прикладний, який включає в собі роботи з історії українських регіонів: Буковини, Поділля, Закарпаття, Київщини. Змістове наповнення цих праць вченого складає важливий чинник в розвитку українських краєзнавчих досліджень, оскільки містить важливі теоретико-методологічні засади розвитку галузі, цінний фактичний матеріал, а також спрямовує перспективу подальших досліджень “білих плям” регіональної історії.

* * *

Наукова спадщина Ф.Шевченка доволі багатогранна і включає в собі різноманітні за тематикою та хронологією праці. Серед них є як серйозні наукововартісні розробки так і статті, написання яких зумовлене особливостями епохи. Загалом можна виділити дві основні тематичні блоки, по яких можна розподілити праці Ф.Шевченка: історія України XVII-XVIII ст., праці теоретико-методологічного спрямування. В межах означених категорій можна виділити краєзнавчі аспекти, питання спеціальних історичних дисциплін, окремий підрозділ становлять археографічні тексти, підготовані Ф.Шевченком – видання документів з історії Великої Вітчизняної війни, західноукраїнських земель XIX ст., Зборівський реєстр 1649 р.

Центральною темою були українсько-російські взаємовідносини в XVII ст. Їй вчений присвятив дві своїх праці. Перша з них – неопублікований текст кандидатської дисертації, написаний впродовж навчання в аспірантурі (1937-1940). Зміст та ідеологічне спрямування цієї праці в цілому збігається з формулою “найменшого зла”, що була вироблена в радянській історіографії у відношенні трактування Переяславської угоди 1654 р. Пізніше, в своїй монографії “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в другій половині XVII ст.” (1959

) Ф.Шевченко дещо змінив акценти в бік пануючої на той час офіційної формули. Однак в її рамках він зміг доволі об'єктивно представити реальний стан цих взаємин. Таким же чином, маючи за свій головний авторитет джерела, а також дійсний стан сучасного йому історіографічного процесу, вчений дослідив міжнародні зв'язки України XVII-XVIII ст., теоретичні основи історичної науки (статті “Дискусія – неодмінна форма розвитку історичної науки”, “Про суд історії”, “Чому М.Грушевський повернувся до Радянської України”). За це він удостоївся, у сприйнятті істориків діаспори, звання одного із засновників “реформістського” чи “ревізійністського” напрямку в радянській історіографії.

Аналіз наукового доробку вченого, матеріалів його особового архіву, біографії, дає підстави стверджувати, що Ф.Шевченко не розкрив повністю свій потенціал історика, через причини не суб'єктивного характеру, а через певні ідеологічні чинники, які, зрештою, унеможлилювали нормальний розвиток історіографічного процесу в радянській Україні, спричиняючи його маргіналізації, провінціалізму та кон'юнктурній заангажованості.

ВИСНОВКИ

Аналіз усього комплексу наведених у дисертаційному дослідженні документальних матеріалів, архівних джерел, літератури стосовно дослідження біографії та наукової спадщини українського історика Федора Павловича Шевченка дозволило зробити наступні висновки:

– За життя історика його творчість та біографія піддавалися аналізу в узагальнюючих роботах з української радянської історіографії. Втім, в радянські часи цей аналіз видавався однобічним, оскільки автори свідомо ігнорувала ті праці вченого, зміст яких суперечив існуючій кон'юнктурі. Творчість Ф. Шевченко також привертала увагу істориків української діаспори, представники якої схильні були вбачати в його дослідженнях елементи “реформістського” напрямку в радянській історіографії. Дослідження біографії історика за його життя обмежувалася принагідними згадками про різні етапи його біографії в довідкових чи енциклопедичних виданнях. Після 1995 р. з'являється кілька робіт, в яких порівняно глибше характеризуються окремі сюжети означеної теми. Однак, вони не висвітлюють в повній мірі життєвий і творчий шлях історика в контексті загальноісторичних подій 30-х – першої половини 90-х рр. XX ст.

– Значний потенціал для дослідження біографії та творчості історика зосереджують архівні матеріали. Йдеться про документи одинадцяти українських центральних та регіональних архівів, матеріали архівосховищ Російської Федерації, які містять інформацію про навчання Ф.Шевченка, його роботу в архівній галузі, сфері академії наук. Особливо цінними є особовий архів історика, в якому зберігаються його неопубліковані матеріали, епістолярна спадщина, щоденник. Їх аналіз допомагає висвітлити ті сторони його біографії та творчості, які не представлені в офіційних документах чи опублікованих роботах вченого. Вони дають змогу реконструювати в повній мірі наукову спадщину Ф.Шевченко, яка зосереджує в собі численні підготовчі матеріали по різноманітним проблемам ранньомодерної історії України, методи наукової роботи Ф.Шевченка, що полягали, серед іншого, у всебічному використанні архівних джерел. Епістолярні

джерела містять інформацію про сферу особистих контактів вченого. За щоденниковими записами можна прослідкувати рецепцію істориком різних сучасних йому подій, зокрема особливостей сучасного йому наукового середовища. В цілому, джерельна база дисертаційного дослідження достатньо презентабельна для якомога повнішого та об'єктивного вивчення життя і творчості Ф.Шевченка.

– Наукова спадщина, біографія вченого є нерозривно пов'язаними категоріями. Інтенсивність наукової творчості історика, тематика та наукова якість його праць були різними в залежності від того чи іншого періоду біографії. Хронологічні межі та особливості останніх були опосередковані розвитком наукової кар'єри вченого і соціально-політичними реаліями 30-90-х рр. В означених часових межах ми виокремили декілька періодів біографії Ф.Шевченка, в кожному з яких його науково-організаційна діяльність мала свої риси та розвивалася в інших умовах.

– “Московський період” у науковій біографії Ф.Шевченка став часом кристалізації наукових інтересів та пріоритетів вченого. На формування його наукового світогляду впливало декілька чинників. Передусім це навчання в Московському історико-архівному інституті під час якого відбувалася посилена самоосвіта майбутнього вченого, проходило знайомство з визначними істориками, серед них Ю.Готьє, С.Веселовский, С.Богоявленський, О.Сперанський, В.Пічета, М. Тихомиров, які в своїй науковій творчості керувалися принципом справжньої науковості та професіоналізму всупереч суспільно-політичним особливостям епохи. Кожен із них був фахівцем в галузі медієвістики, історії ранньомодерного періоду, історіографії, спеціальних історичних дисциплін, що знайшло свій відбиток і на наукових пріоритетах Ф.Шевченка.

– “Архівний період” у творчості та біографії Ф.Шевченка припадає на чи не найдраматичніший час існування вітчизняної архівної галузі. Вчений “пройшов” усі етапи її історії в період 40-х рр: організація архівних установ на новоприєднаних західноукраїнських територіях, евакуація архівів під час війни, їх діяльність у тилу і реевакуація, відновлення зруйнованої інфраструктури, створення науково-теоретичної бази та підготовка кадрів для її функціонування. Ф.Шевченку вдалося без особливих втрат організувати евакуацію новоствореного Чернівецького архіву на схід. Після війни він став активним організатором відновлення архівної системи, що здійснювалося через роботу науково-видавничого відділу Архівного управління, Комісії по історії ВВВ та кафедри архівознавства Київського університету. На цих трьох напрямках Ф.Шевченко виявив свої високі професійні здібності, що знайшло свій вияв у налагодженні ефективної археографічної роботи, підготовці спеціалістів для архівної галузі, закладення принципів викладання окремих історичних дисциплін;

– “Академічний” період біографії найтриваліший у хронологічному відношенні – це період найвагоміших наукових, кар'єрних успіхів Ф.Шевченка та найбільших його поразок. Він чотири рази займав керівні посади в академічних установах – від завідуючого сектором до директора інституту, поєднуючи адміністрування з науково-організаційною та науковою роботою. Саме в академічній сфері Ф.Шевченко реалізував себе як науковець, створивши праці, з якими нині асоціюється його ім'я, що стали певним символом опозиційності до офіційної історіографічної традиції. У рамках “академічного” періоду можна виділити тривалий відрізок

творчої біографії історика, пов'язаний з його роботою в Інституті історії, яка розпочалася в середині 50-х рр. Це були часи і післявоєнної розрухи та проявів сталінізму в науці, і період відносної лібералізації суспільного життя, і початок епохи “застою”. Ф.Шевченко доволі рано увійшов в наукову номенклатуру, в тридцять п'ять років зайнявши посаду керівника відділу академічної установи. Ця обставина сприяла тому ентузіазмові, з яким молодий вчений взявся за налагодження наукових контактів із країнами соціалістичного табору, перебуваючи на посаді завідуючого відділом країн народної демократії, роботи в “УІЖі” на посаді головного редактора часопису, організацію ряду інших науково-періодичних видань, які змінили обличчя вітчизняної історичної науки, розгортання діяльності в царині спеціальних історичних дисциплін.

Найвищим піднесенням наукової кар'єри Ф.Шевченка слід вважати його призначення на посаду директора Інституту археології. Не зважаючи на “не фаховість” такої посади, він зумів налагодити роботу установи, що мало наслідок у започаткуванні нових наукових проектів, експедицій, зокрема козацької археології, організацію експедицій в райони меліоративних новобудов, результатом яких стали визначні археологічні знахідки, які й понині є символами вітчизняних досягнень в цій галузі. Водночас, нехтування Ф.Шевченком ідеологічних настанов призвело до його звільнення з посади (1972 р). Цей процес мав наслідки впродовж тривалого часу, наклавши значний відбиток на наукову творчість вченого, його наукову кар'єру, позначившись на кількості та якості наукової продукції.

– В цілому, Ф.Шевченко за своє життя написав понад трьохсот праць, не враховуючи результатів його діяльності як редактора та рецензента. Всі ці роботи можна розділити за тематичними категоріями. Найчисленнішою з них є та, що включає роботи з різних аспектів ранньомодерної історії України, зокрема Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст., міжнародних зв'язків України цього періоду та наступного століття. Наступною за чисельністю праць можна виділити категорію, що тематично відноситься до питань теорії та методики історичної науки та спеціальних історичних дисциплін.

– Найбільше талант історика розкрився в двох монографічних працях, присвяченим російсько-українським взаєминам напередодні та після Переяславської ради 1654 р. Це, зокрема, неопублікована кандидатська дисертація Ф.Шевченка, написана ним у впродовж навчання в аспірантурі Московського історико-архівного інституту. Ця робота – “Російські воєводи на Україні в другій половині XVII ст.”, хоч і вписувалася в канони тогочасної радянської історіографії з її формулами “приєднання” та “найменшого зла”, однак була побудована не на голослівному підтасуванні фактів задля доведення офіційних концепцій. На основі аналізу значної маси документальних матеріалів, в тому числі й архівних – вперше введених до наукового обігу, вчений зробив спробу об'єктивного відображення взаємовідносин московської та козацької адміністрацій в ранній період існування Української козацької держави. Ці відносини, на думку Ф.Шевченка, базувалися на прагненні до взаємопослаблення обох суб'єктів володарювання задля отримання максимальних повноважень на підконтрольній території. Дослідження Ф.Шевченка позбавлені піїтету по відношенню до московської адміністрації, що почав певним чином простежуватися в роботах інших істориків 30-х початку 40-х рр. XX ст. Прагнення автора до об'єктивного висвітлення політичних процесів та їх переважно позитивістське бачення додають цінності його роботі не лише як пам'ятці історичної думки свого періоду але дозволяють трактувати її як важливий підставовий матеріал для наукових студій в означеній тематиці. В іншій своїй монографії, що стала докторською дисертацією “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.” (1959), вчений відтворив,

користуючись на той час офіційною формулою “возз’єднання”, в її рамках зміг доволі об’єктивно представити реальний стан російсько-українських взаємин. Ця праця вирізняється від більшості творів радянської історіографії, написаних на тему Визвольної війни та російсько-українських взаємин цього періоду. Основна відмінність, не враховуючи незначного відсотку ідеологічних моментів, порівняно більшого об’єму опрацьованих джерел, полягає в демонстрації різностороннього фактичного матеріалу, який не завжди можна однозначно інтерпретувати, тим більше узгодити із прогнозованим результатом. Її загальне спрямування, стиль можна прирівняти до монографії І. Крип’якевича “Богдан Хмельницький”. Разом з ним Ф.Шевченко удостоївся, у сприйнятті істориків діаспори, звання одного із засновників “реформістського” чи “ревізійністського” напрямку в радянській історіографії.

– В науковій спадщині Ф.Шевченко доволі широко представлена тема міжнародних зв’язків України. Виникненню в історика відпочаткового інтересу до даної тематики сприяло проведення досліджень над матеріалами Зборівського реєстру, який в радянській історіографії вперше почав серйозно аналізувати саме Ф.Шевченко. Він вперше звернув увагу на необхідність перевидання цього важливого джерела, що зміг здійснити лише наприкінці свого життя в 1995 р. По темі реєстру історик опублікував лише дві статті, однак матеріали його особистого архіву свідчать про існування значно ширших наукових планів по розробці цієї проблематики. Те ж саме можна сказати і щодо теми зв’язків України з іншими народами у XVII-XVIII ст. Опублікована лише невеличка частка того, що вчений планував досліджувати. Проблеми по яких Ф.Шевченко збирав матеріал стосовно міжнародних зв’язків України в ранньомодерній період і до сьогодні не розроблені. Відтак, зібраний істориком фактичний матеріал в архівосховищах Києва, Львова, Москви, Варшави, Гданська, опрацювання історіографії по темах, становлять нині унікальний джерельний масив зі значним науковим потенціалом для майбутніх студій.

– Переважно в 60-ті роки, тобто в період “відлиги” були написані відомі теоретичні праці Ф.Шевченко. Йдеться зокрема про розробки “Дискусія – неодмінна форма розвитку історичної науки”, “Про суд історії”, “Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну?”, та ін. Основною їх ідеєю була неприпустимість для історичної науки будь-якого диктату чи директивного управління, яке суперечить науковій етиці професіоналізму та об’єктивності. В численних теоретико-методологічних розробках цього ж періоду історик накреслив подальші перспективи розвитку історіографії, спеціальних історичних дисциплін, визначив їх місце в системі історичної науки. У той же час для творчості Ф.Шевченка характерний певний синкретизм – поєднання взаємовиключних тверджень в межах своїх праць, написаних в різні періоди. Одні з них є серйозними науковими розвідками, інші написані на догоду існуючій кон’юнктурі. Це явище характерне для радянської історіографії і пов’язане насамперед з необхідністю легітимації історика в існуючій системі. З іншого боку, необхідно розуміти, наскільки історик сам був переконаний в істинності того, що писав. Очевидно, що Федір Павлович був людиною своєї епохи і цілком щиро сприймав більшість встановлених догм, однак, будучи професіональним

істориком, людиною мислячою, іноді висловлював дещо опозиційні твердження.

– Ф.Шевченко у своїй творчості значну увагу приділяв регіональним аспектам української історії, присвячуючи власні дослідження історії Поділля, Буковини та інших місцевостей. В цілому можна виокремити два напрямки історико-краєзнавчих досліджень вченого: теоретико-методологічний, що представлений статтями про місце краєзнавства в сфері спеціальних історичних дисциплін, та історико-прикладний, який включає в собі роботи з історії українських регіонів: Буковини, Поділля, Закарпаття, Київщини. Звернення історика до вивчення саме цих регіонів пов'язане із фактами його біографії. Зміст цих робіт є важливим чинником у розвитку вітчизняного краєзнавства, оскільки вони містять важливі теоретико-методологічні засади розвитку галузі, цінний фактичний матеріал, а також визначають подальші перспективи досліджень регіональної історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела Архівні матеріали

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ УКРАЇНИ.
Фонд 14. Архівне управління НКВС УРСР.

Опис 1.

1. Справа № 2314. [Матеріали про евакуацію архівних установ України]. 1941 р. – 76 арк.
2. Справа № 2335. [Матеріали про евакуацію архівних установ України]. 1941 р. – 49 арк.
3. Справа № 2566. Обіжники Управління державними архівами УРСР про науково-видавничу роботу та ін. 4.01-18.12.1944 р. – 30 арк.
4. Справа № 2579. Плани роботи Управління державними архівами НКВС УРСР на 1944 р. 6.01-30.12.1944 р. – 34 арк.

Опис 2.

5. Справа № 66. Листування з ЦК КП/б/У про організацію науково-видавничої роботи. 20.01.1945-17.10.1947 р. – 28 арк.
6. Справа № 67. Плани і звіти: плани збірників документів. 1945 р. – 57 арк.
7. Справа № 68. Листування з ЦДІА УРСР у м.Києві про науково-видавничу роботу. 25.08-1.11.1945 р. – 5 арк.

Фонд 4620. Комісія по вивченню історії Великої Вітчизняної війни.

Опис 4.

8. Справа № 6. Листування з ЦК КП/б/ У , РНК УРСР та проект постанови РНК УРСР про організацію роботи кореспондентських пунктів Комісії. – 17 арк.
9. Справа № 8. Положення про обласну Комісію з історії ВВв на Україні та її відділи. 16.10-15.12.1945 р. – 14 арк.
10. Справа № 13. Листування з міністрами та відомствами УРСР про збір матеріалів з історії ВВв. 26.04-29.12. 1946 р. – 66 арк.
11. Справа № 14. Листування з Житомирською, Сумською, Київською та іншими обласними комісіями. 3.01.–3.12.1946 р. – 122 арк.
12. Справа № 15. Листування відділу фондів Комісії з окремими громадянами про передачу власного матеріалу з історії ВВв до Комісії. 3.03.–21.10.1946 р. – 18 арк.
13. Справа № 16. Листування з міністерствами та відомствами УРСР про збір матеріалів з історії ВВв. 26.04.–29.12.1946 р. – 66 арк.
14. Справа № 18. Листування з науковими та державними установами УРСР про допомогу в роботі Комісії. 26.02.–28.12.1946 р. – 142 арк.
15. Справа № 19. Листування з ЦК КП/б/У та іншими партійними органами. 26. 11.–20.12.1946 р. – 56 арк.
16. Справа № 20. Листування з Управліннями пропаганди ЦК КП/б/У в справах вищої школи при Раді Міністрів, політвидавництвами та громадянами. 26.10.1946–27.10.1948. – 45 арк.

- 17.Справа № 25. Звіти про роботу Комісії та її відділів за 1946 р. – 69 арк.
 18.Справа № 29. Листування з Одеською, Полтавською, Херсонською та іншими областями. 4.01-25.05. 1947 р. – 142 арк.
 19.Справа № 35. Листування з ЦК КП/б/У, обласними, районними партійними організаціями. 2.01.–31.12.1947 р. – 78 арк.
 20.Справа № 52. Листи, заяви окремих громадян до Комісії з історії ВВв. 11.02.-13.11.1948 р. – 31 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ.

Фонд 1. Центральний комітет КПУ.

Опис 8.

- 21.Справа № 2440. Протоколи №№ 1–17 засідань ЦК КПУ. 15.01.-1.02.1957. – 69 арк.

Опис 10.

22. Справа № 1314. Протокол засідання секретаріату ЦК КПУ (Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології Шевченка Ф.). 1972 р. – 172 арк.

Опис 24.

- 23.Справа № 2718. Звіт про наукову діяльність Академії наук УРСР за 1952 р. 15.04.1953 р. – 124 арк.
 24.Справа № 3782. Звіт про виконання інститутами Відділення суспільних наук АН УРСР планів. – 42 арк.

Опис 32.

- 25.Справа 630. Проекти докладів тт.Щербицького В., Маланчука В., Цибулька В. на засіданнях активу Київської обласної та міської партійних організацій . 14.03.–17.03.1973 р. – 142 арк.

Опис 70.

- 26.Справа № 753. Стенограма засідання істориків при ЦК КП/б/У 29.04.1947 р. – 313 арк.
 27.Справа № 761. Доповідні, огляди, довідки по питанням виконання рішення ЦК КП/б/У про незадовільну роботу Інституту історії України. 15.09.– 30.09.1947 р. – 41 арк.
 28.Справа № 1635. Матеріали до 300-річчя початку Визвольної війни (1648-1654 рр.). 1948. – 20 арк.

Фонд 166. Комісія з питань історії Великої вітчизняної війни при АН УРСР.

Опис 2.

- 29.Справа № 599. Личное дело исследователя тов. Шевченко Федора Павловича. – 10 арк.
 30.Справа № 624. Докладная записка, справки Комисии ЦК ВКП(б), ЦК КП(б) У списку Покаса о состоянии отчётных документов и материалов по истории партизанского движения на Украине. 1948 р. – 23 л.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ М.КИЄВА

Фонд Р–1246. Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка.

Опис 13. Історичний факультет.

31. Справа № 15. Кафедра архівознавства. Розроблені професійно-викладацьким складом робочі плани з дисциплін кафедри на 1944-1945 р. – 12 арк.
32. Справа № 16. План наукової роботи кафедри на 1944 р. – 1 арк.
- 32 а. Справа № 35. План наукової роботи історичного факультету 1944 р. – 15 арк.
33. Справа № 234. Робочі плани професорсько-викладацького складу з дисциплін кафедри архівознавства на 1949-1950 р. – 30 арк.

ІНСТИТУТ РУКОПИСІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ.
 ВЕРНАДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
 Ф.349. Ф.Шевченко.

34. Справа № 30. Довіреність, видана Шевченку Ф. Управлінням НКВС Чернівецької області про надання йому прав директора Чернівецького державного архіву. 1.11.1940 р. – 1 арк.
35. Справа № 31–32. Довідки, видані Управлінням справами ради НКВС Узбекської РСР Шевченку Ф. 1942 р. – 2 арк.
36. Справа № 42. Заключення експертної комісії Відділення економіки, історії і права АН УРСР про кандидатуру Шевченка Ф. для обрання в члени–кореспонденти АН УРСР. [1969] р. – 5 арк.
37. Справа № 43. Довідка, [видана Ф. Шевченку Московським історико-архівним інститутом МВС СРСР] 26.10.1949 р. – 1 арк.
38. Справа № 44. Довідка про кандидатуру Шевченка Ф. для виборів у члени-кореспонденти АН УРСР [1969] р. – 1 арк.
39. Справа № 68. Грамота, видана Історико–архівним інститутом Шевченко Ф. [1939] р. – 1 арк.
40. Справа № 81. Шевченко Ф. [Записна книжка]. [1932-1933] рр. – 28 арк.
41. Справа № 82. Шевченко Ф. [Записна книжка] [1934-1935] рр. – 35 арк.
42. Справа № 83. Шевченко Ф. [Записна книжка] [1934-1935] рр. – 32 арк.
43. Справа № 84. Шевченко Ф. [Записна книжка] 1935 рр. – 21 арк.
44. Справа № 85. Шевченко Ф. [Записна книжка] 1935 рр. – 42 арк.
45. Справа № 86. Шевченко Ф. [Записна книжка] 1936 рр. – 61 арк.
46. Справа № 87. Шевченко Ф. [Записна книжка] [1936] рр. – 29 арк.
47. Справа № 100. Договір між начальником господарчого відділу Управління НКВС Краснодарського краю та Шевченком Ф. про здачу квартири. 15.09. 1941 р. – 1 арк.
48. Справа № 106. Шевченко Ф. “Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия”. 1940р. – 200 арк.
49. Справа № 217. [Шевченко Ф.] [Інформація про нараду щодо роботи архівів, яка відбулася 26.03.1943 р]. 1943 р. – 3 арк.
50. Справа № 567. [Шевченко Ф.] Робочі плани [курсу лекцій та практики з археографії для студентів історичного факультету КДУ]. [1948-1950] рр. – 4 арк.

- 51.Справа № 569–570. [Шевченко Ф.] Плани лекцій для працівників архівних установ. 1956 р. – 14 арк.
- 52.Справа № 571–574. [Шевченко Ф.] Плани лекцій для канадців та співробітників КДБ УРСР. 1960–1964 рр. – 91 арк.
- 53.Справа № 854. Пічета В.І. відгук на кандидатську дисертацію Шевченка Ф. 17.03.1943 р. – 5 арк.
- 54.Справа № 855. Богоявленський С.К. Відгук на кандидатську дисертацію Шевченка Ф. 18.03.1943 р. – 9 арк.
- 55.Справа № 857. [Шевченко Ф.] [Відповіді опонентам щодо зауважень по кандидатській дисертації]. 05.1943 р. – 10 арк.
- 56.Справа № 969. [Шевченко Ф.] [Звіти] за 1953-1965 рр [про наукову діяльність]. [1953–65] рр. – 88 арк.
- 57.Справа № 977. [Шевченко Ф.] [Звіти] за 1966-1969 рр [про наукову діяльність]. [1966–69] рр. – 91 арк.
- 58.Справа № 980. [Шевченко Ф.] Звіти та плани роботи [про наукову діяльність] за 1970-1982 , 1984-1985 рр. рр [1970–1982] рр. – 102 арк.
- 59.Справа № 981. Шевченко Ф. Звіт про роботу в 1976 р. 14.12.1946 р. 4 арк.
- 60.Справа № 969. [Шевченко Ф.] Звіти, забор'язання, плани роботи [наукової діяльності] за 1983–1993 рр. [1983–1993] рр. – 44 арк.
- 61.Справа № 989. Доповідна міністру внутрішніх справ УРСР Строкачу Т. з приводу заяви із звинуваченням у зв'язках із закордоном. – 3 арк.
- 62.Справа № 1006. Пояснювальні записки в ЦК с приводу листа Мишка Д.І. 1973 р. – 3 арк.
- 63.Справа № 1007. Доповідна записка Шевельову А.Г. – директору Інституту історії АН СРСР про стан і завдання у справі вивчення історії феодалізму на Україні. 1974. – 14 арк.

Робочі матеріали

- 64.Справа № 315. Шевченко Ф. Сторінки українсько–чорногорських зв'язків у XVI -XVII ст. [Доповідь] робочі матеріали. – 110 арк.
- 65.Справа № 347. Шевченко Ф. ”Связи Украины с южнославянскими странами в XVII-XVIII ст. ”[Нотатки] 20.05.1960 р. – 3 арк.
- 65 а. Справа № 585. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про [культ особи Сталіна]. – 65 арк.
- 66.Справа № 666. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про [реєстр Війська Запорізького]. – 217 арк.
- 67.Справа № 667–670. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про козацькі полки, реєстри XVII ст. та ін. – 333 арк.
- 68.Справа № 672. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про економічні зв'язки України з Польщею, Білорусією, Росією, Зборівський договір та ін. – 137 арк.
- 69.Справа № 673. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про реєстри (компути) Війська Запорізького XVIII ст. – 65 арк.
- 70.Справа № 674. [Шевченко Ф.] Виписки з описів документів про Запорізьку Січ та ін. 1959–1961 рр. – 132 арк.

- 71.Справа № 678. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали: класова боротьба 1648–1654 рр. на Україні. – 101 арк.
- 72.Справа № 679. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали: чемериси на Україні XVIII ст., класи-стани в феодальному суспільстві, молдавани. – 82 арк.
- 73.Справа № 680. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про соціально–політичні погляди селянства України в період визвольної війни 1648–1654 рр та ін. – 86 арк.
- 74.Справа № 681. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про козацтво під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. та ін. – 143 арк.
- 75.Справа № 684. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про устрій на Запоріжжі XVII-XVIII ст. – 25 арк.
- 76.Справа № 686. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали: Білорусія та Визвольна війна (1648–1654 рр). – 87 арк.
- 77.Справа № 688. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про млини на Україні XVI-XVIII ст. – 18 арк.
- 78.Справа № 689. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про виготовлення ковбаси у XVII-XVIII ст. – 21 арк.
- 79.Справа № 691. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про економічні, політичні та інші відносини України з Росією. – 213 арк.
- 80.Справа № 692. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про економічні, політичні та інші відносини України з Росією. Ч.2. – 195 арк.
- 81.Справа № 693. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про економічні, політичні та інші відносини України з Росією, та про Земський собор. – 64 арк.
- 82.Справа № 694. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про економічні, політичні та інші відносини України з Росією. Ч I. – 98 арк.
- 83.Справа № 697а. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про відносини Росії з Польшею. – 181 арк.
- 84.Справа № 699. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали до статті “Реєстр Війська Запорізького 1649р – джерело історії козацтва на Україні”. – 91 арк.
- 85.Справа № 716. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про зв’язки України з південно–слов’янськими та ін. країнами XVII-XVIII ст. – 197 арк.
- 86.Справа № 718. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про зв’язки України з південно–слов’янськими та ін. країнами XVII-XVIII ст. – 166 арк.
- 87.Справа № 719. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про зв’язки України з південно–слов’янськими та ін. країнами XVII-XVIII ст. – 120 арк.
- 88.Справа № 728. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про сербів, болгарів, волохів на Україні у XVII-XVIII ст. – 42 арк.
- 89.Справа № 758. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історичні зв’язки України з Грузією. – 254 арк.
- 90.Справа № 759. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про Грузію і Україну в XVII-XVIII ст. – 56 арк.
- 91.Справа № 762. [Шевченко Ф.] Бібліографія стосовно робочих матеріалів про зв’язки України з Грузією. – 45 арк.
- 92.Справа № 763. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали на тему Арабський Схід і Україна до XIX ст. – 42 арк.

- 93.Справа № 764. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про Вірменію XVIII ст. – 24 арк.
- 94.Справа № 766. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про Україну та Італію. – 83 арк.
- 95.Справа № 767. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про Україну та Францію. – 43 арк.
- 96.Справа № 768. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про назву, землі України та назви українців у минулому. – 237 арк.
- 96 а. Справа № 769. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про зв'язки України з Швецією, Німеччиною, Іспанією та ін. – 123 арк.
- 97.Справа № 771/1. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про [українську народність]. [Формування української нації]. – 121 арк.
- 98.Справа № 771/2. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про формування української нації. Мова. Економіка. – Арк.125–242.
- 99.Справа № 771/3. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про [формування української нації. Загальні питання]. – Арк. 243–401.
100. Справа № 771/4. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про [формування української нації]. Психологія. Культура. Свідомість. Племена Київської Русі. – Арк. 402–460.
101. Справа № 772. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історичну науку та її шляхи розвитку. – 182 арк.
102. Справа № 773. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про прогностичну функцію історичної науки. – 84 арк.
103. Справа № 774. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історію, що вивчає дійсність та ін. – 147 арк.
104. Справа № 776. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історію з історією . – 3 арк.
105. Справа № 777. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. – 79 арк.
106. Справа № 778. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історію і сучасність, історію і майбутнє. – 78 арк.
107. Справа № 779. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про партійність, об'єктивність, боротьбу з ворожою ідеологією, народ, людину, працю. – 114 арк.
108. Справа № 780. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про факти та їх значення. – 58 арк.
109. Справа № 781. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про тематику, структуру праць, майстерність. – 31 арк.
110. Справа № 782. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історію, традиції та ін. – 83 арк.
111. Справа № 789. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історичну географію. – 10 арк.
112. Справа № 790. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про проблематику і методику археографії. – 10 арк.

113. Справа № 791. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про історіографію (завдання, тематику, критику, протиріччя, масштабність, дискусію та ін). – 138 арк.
114. Справа № 793. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про місце історіографії в історичній науці та про інші історичні дисципліни. – 93 арк.
115. Справа № 795. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали до дня 100-річчя М.С. Грушевського. 1966 р. – 72 арк.
116. Справа № 797. [Шевченко Ф.] М.С.Грушевський – видатний історик України. Матеріали доповіді. [12.01.1989р.] – 77 арк.
117. Справа № 799. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про М.С. Грушевського. Виписки. – 147 арк.
118. Справа № 800. [Шевченко Ф.] Робочі матеріали про листування М.С. Грушевського з різними особами та його діяльність в Центральній Раді. – 132 арк.
119. Справа № 802. [Шевченко Ф.] Бібліографія М.С.Грушевського. – 5 арк.

Листування

120. Справа № 1061. Берлінська [], редактор видавництва ЦК ВКСМУ “Молодь” – Шевченку Ф. Лист-повідомлення. 13 травня 1950 р. М.Київ. – 1 арк.
121. Справа № 1064-1067. Білодід І.Крип’якевич., голова Текстологічної комісії при Редакційно-видавничій раді АН УРСР – Шевченку Ф. Лист-запрошення. [1952] р. – 1 арк.
122. Справа № 1068. Болтін Є. – голова 3-ї секції наукової конференції в ознаменування ХХ річниці перемоги над фашистською Німеччиною – Шевченку Ф. Лист. 5.04.1965 р. М.Москва. – 1 арк.
123. Справа № 1070. Видавничий відділ Архівного Управління – Шевченку Ф. Вітальна телеграма. 25.11.1963 р. – 2 арк.
124. Справа № 1071. [Відділ історії країн народної демократії] – Шевченку Ф. Фототелеграма. З м.Києва до м.Москви. 20.11.1963 р. – 1 арк.
125. Справа № 1072. Відділ історичних джерел – Шевченку Ф. Телеграма. 20.11.1963 р. З Києва до Москви. – 1 арк.
126. Справа № 1073. Гаврилюк В.С., учений секретар Київського ордена Леніна державного університету ім.Т.Г.Шевченка – Шевченку Ф. Лист. 17.09.1965 р. – 1 арк.
127. Справа № 1074. Грудницька М.С., завідділом рукописів Інституту української літератури ім.Т.Г.Шевченка АН УРСР – Шевченку Ф. Лист. [1951]р. – 10 арк.
128. Справа № 1082-1083. Єфименко Г., заступник міністра вищої освіти УРСР – Шевченку Ф. Лист. 28.03.1949 р. – 1 арк.
129. Справа № 1087. Защеська П. Товариство для поширення політичних та наукових знань УРСР. – Шевченку Ф. Лист 18.02.950 р. – 1 арк.
130. Справа № 1094. Ковальський М.П., д.і.н, проф., заслужений діяч науки і техніки України – Шевченку Ф. Лист. 18.09.1994 р. З Острога до Києва. – 1 арк.

131. Справа № 1095. Казакевич Єжи, посол Республіки Польщі – Шевченку Ф. Запрошення. 10.01.1995 р. – 1 арк.
132. Справа № 1098. Константинеску-Яшь П. – Шевченку Ф. Лист. 26.06.1958 р. – 2 арк.
133. Справа № 1102. Кравченко І.С., директор П БРСР – Шевченку Ф. Лист. 16.12.1963 р. з м.Мінська до м.Києва. – 1 арк.
134. Справа № 1103. Крип'якевич І.П., директор Інституту суспільних наук АН УРСР – Шевченку Ф. Лист. 2.02.1957 р. М.Львів. – 4 арк.
135. Справа № 1104. Крип'якевич І.П., директор Інституту суспільних наук АН УРСР – Шевченку Ф. Замовлення. 14.09.1960 р. – 1 арк.
136. Справа № 1105-1106. Мигул Іван – Шевченку Ф. Листи. 1971-1972. Канада. – 6 арк.
137. Справа № 1117-1118. Сербін Роман – Шевченку Ф. Листи 20.10-3.11.1970 та 2.16.1971 р. Канада, м.Монреаль. – 2 арк.
138. Справа № 1129. Шевченко Ф.П – [Гранчаку] Івану Михайловичу. 1958 р. – 2 арк.
139. Справа № 1130. Шевченко Ф.П – [Затавському] Леоніду Антоновичу. 23.11.1956 р. – 1 арк
140. Справа № 1131. Шевченко Ф.П – [Затавському] Леоніду Антоновичу. – 1 арк.
141. Справа № 1132. Шевченко Ф. – Крип'якевичу І.П. Лист 4.09.1953 р. з м. Києва до м. Львова. – 1 арк.
142. Справа № 1133. Шевченко Ф. – Крип'якевичу І.П. Лист 1953 р. з м. Києва до м. Львова. – 1 арк.
143. Справа № 1134. Шевченко Ф. – Крип'якевичу І.П. Лист [1959] р. – 1 арк.
144. Справа № 1135. Шевченко Ф. – Крип'якевичу І.П. Лист 26.05.1960 р. – 1 арк.
145. Справа № 1136. Шевченко Ф. – Крип'якевичу І.П. Лист. [] р. – 1 арк.
146. Справа № 1137. Шевченко Ф. – Крип'якевичу І.П. Лист [] р. – 1 арк.
147. Справа № 1145. Галушко [] – Шевченку Ф. Лист 24.11.1963 р. з м. Львова. – 2 арк.
148. Справа № 1146. Гольберг М. – Шевченку Ф. Лист 26.12 – 28.12.1963 р . з м. Дрогобича до м. Львова. – 2 арк.
149. Справа № 1149. Дашкевич Я.І. – Шевченку Ф. Лист 25.11 – 27.11.1963 р. – 1 арк.
150. Справа № 1162-1164. Кравчук П.І. – Шевченку Ф. Листи. 1957 – 1966 рр. з м. Торонто до м. Києва. – 3 арк.
151. Справа № 1165. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 12.12.1950 р. – 3 арк.
152. Справа № 1166. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 1.12.1950 р. – 2 арк.
153. Справа № 1167-1168. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Стаття та супровідний лист 6.05.1952 р. – 19 арк.

154. Справа № 1169-1172. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1953 р. – 5 арк.
155. Справа № 1173. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 23.09.1955 р. – 1 арк.
156. Справа № 1174-1177. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1957 р. – 6 арк.
157. Справа № 1179-1183. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1957 р. – 9 арк.
158. Справа № 1184-1186. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1958 р. – 6 арк.
159. Справа № 1187-1190. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1958 р. – 8 арк.
160. Справа № 1191. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 3.11.– 5.11. 1958 р. – 3 арк.
161. Справа № 1193-1195. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1959 р. – 4 арк.
162. Справа № 1196-1198. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1959 р. – 6 арк.
163. Справа № 1199-1203. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1959 р. – 9 арк.
164. Справа № 1204. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 19.10.1959 р. – 4 арк.
165. Справа № 1205. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист із зауваженням до статті “Дипломатична служба”. 2.01.1950 р. – 3 арк.
166. Справа № 1206-1208. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1960 р. – 3 арк.
167. Справа № 1209-1212. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1960 р. – 8 арк.
168. Справа № 1213-1215. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1960 р. – 5 арк.
169. Справа № 1216-1218. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1960–1961 рр. – 6 арк.
170. Справа № 1219-1221. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1961 р. – 4 арк.
171. Справа № 1223-1225. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1961 р. – 6 арк.
172. Справа № 1226-1228. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1961 р. – 5 арк.
173. Справа № 1229-1230. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1962 р. – 4 арк.
174. Справа № 1231-1233. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1962 р. – 5 арк.
175. Справа № 1234-1235. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1963 р. – 2 арк.

176. Справа № 1237-1238. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1965 р. – 2 арк.
177. Справа № 1239. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 8.03.1966 р. – 1 арк.
178. Справа № 1240. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 23.05.1966 р. – 1 арк.
179. Справа № 1241. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 31.05.1966 р. – 1 арк.
180. Справа № 1242. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Лист 1.10.1966 р. – 1 арк.
181. Справа № 1243. Крип'якевич І. та П. – Шевченку Ф. про смерть Крип'якевича І.П. Телеграма 27.05.1967 р. – 1 арк.
182. Справа № 1244–1245. Крип'якевич І.П. – Шевченку Ф. Листи 1967 р. – 2 арк.
183. Справа № 1271. Шевченко Є.Г. – Шевченку Ф. Лист 3.10.1939 р. до м. Москви. – 1 арк.

Дарчі написи

184. Справа № 1276. Дарчий напис Грекова І.Б. – Шевченку Ф. М.Москва [1970]. – 7 арк.
185. Справа № 1278-1281. Дарчий напис Дегтярьова М.Г. – Шевченку Ф. – 1 арк.
186. Справа № 1282. Дарчий напис Знойка О. – Шевченку Ф. 19.05.1980 р. – 3 арк.
187. Справа № 1284. Дарчий напис Котляра М.Ф. – Шевченку Ф. 8.09.1970 р. – 6 арк.
188. Справа № 1291. Дарчий напис [] – Шевченку Ф. 24.08.1984 р. – 30 арк.
189. Справа № 1292. Дарчі написи різних авторів (А) – Шевченку Ф. 1961-1987 рр. – 8 арк.
190. Справа № 1293. Дарчі написи різних авторів (Б) – Шевченку Ф. 1948-1987 рр. – 39 арк.
191. Справа № 1294. Дарчі написи різних авторів (В) – Шевченку Ф. 1954-1986 рр. – 16 арк.
192. Справа № 1295. Дарчі написи різних авторів (Г) – Шевченку Ф. 1949-1988 рр. – 63 арк.
193. Справа № 1296. Дарчі написи різних авторів (Д) – Шевченку Ф. 1951-1981 рр. – 24 арк.
194. Справа № 1297. Дарчі написи різних авторів (Є-Ж) – Шевченку Ф. 1953-1970 рр. – 8 арк.
195. Справа № 1298. Дарчі написи різних авторів (З-І) – Шевченку Ф. 1954-1986 рр. – 14 арк.
196. Справа № 1299. Дарчі написи різних авторів (К) – Шевченку Ф. 1953-1985 рр. – 108 арк.

197. Справа № 1300. Дарчі написи різних авторів (Л) – Шевченку Ф. – 36 арк.
198. Справа № 1301. Дарчі написи різних авторів (М) – Шевченку Ф. 1954-1988 рр. – 50 арк.
199. Справа № 1302. Дарчі написи різних авторів (Н) – Шевченку Ф. 1952-1987 рр. – 15 арк.
200. Справа № 1303. Дарчі написи різних авторів (О) – Шевченку Ф. 1955 р., 1970 р., 1982 р. – 3 арк.
201. Справа № 1304. Дарчі написи різних авторів (П) – Шевченку Ф. 1951-1989 рр. – 58 арк.
202. Справа № 1305. Дарчі написи різних авторів (Р) – Шевченку Ф. 1948-1983 рр. – 21 арк.
203. Справа № 1306. Дарчі написи різних авторів (С) – Шевченку Ф. 1943-1987 рр. – 76 арк.
204. Справа № 1307. Дарчі написи різних авторів (Т) – Шевченку Ф. 1951-1982. – 20 арк.
205. Справа № 1308. Дарчі написи різних авторів (У-Ш) – Шевченку Ф. 1959-1989 рр. – 12 арк.

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Опис 1.

206. Справа № 106. Робочі плани Відділу історіографії та джерелознавства на 1965 р. – 12 арк.
207. Справа № 272. Звіт відділу історії країн народної демократії за 1953 р. – 12 арк.
- 207а. Справа № 291. Стенограми засідань вченої ради за 1954 р. – 50 арк.
208. Справа № 524. Протоколи засідань відділу історії країн народної демократії. 6.01.-27.11. 1954. – 12 арк.
209. Справа № 604. Протоколи засідань відділу історії країн народної демократії. 1955 р. – 65 арк.
210. Справа № 701. Річний звіт відділу історії феодалізму за 1973 р. – 80 арк.
211. Справа № 707. Протоколи засідання відділу історії феодалізму за 1973 р. – 78 арк.
212. Справа № 721. Протоколи засідань редколегії “Українського історичного журналу”. 1957 р. – 40 арк.
213. Справа № 770. Стенограми засідань Вченої Ради за 1956 р. – 34 арк.
214. Справа № 902. Протоколи засідань редколегії “Українського історичного журналу”. 1957 р. – 45 арк.
215. Справа № 917. Протоколи засідань редакційної групи колективної монографії “Советский народ – новая методическая общность людей”. – 73 арк.
216. Справа № 968. Протоколи засідання вченої ради Інституту історії. 1961 р. – 155 арк.

217. Справа № 1002. Робочі плани Відділу історіографії та джерелознавства на 1967 р. – 12 арк.
218. Справа № 1071. Робочі плани Відділу історіографії та джерелознавства на 1968 р. – 24 арк.
219. Справа № 1252. Річний план науково-дослідницької роботи 1979 р. – 3 арк.
220. Справа № 1253. Протоколи №№ 1-17 відділу відділу джерел та допоміжних історичних дисциплін. 11.01.1972-27.12.1979 р. – 112 арк.
221. Справа № 1254. Річні звіти про виконання планів відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. 1979. – 80 арк.
222. Справа № 1331. Протоколи засідань відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. 1981 р. – 67 арк.
223. Справа № 1460. Протоколи засідань відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. 1982. – 75 арк.
224. Справа № 1461. Річний звіт відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін за 1982 р. – 36 арк.
225. Справа № 1531. Протоколи засідань відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін за 1983 р. – 45 арк.
226. Справа № 1707. Річний звіт відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін за 1985 р. – 15 арк.
227. Справа № 1837. Річний звіт відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін за 1989 р. – 27 арк.
228. Справа № 1867. Річний звіт відділу джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін за 1990 р. – 20 арк.
229. 2 Справа № 2048. Річний звіт відділу української історіографії за 1994 р. – 13 арк.

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ.

Опис 1.

230. Справа № 28. Особова справа Ф.Шевченка. – 9 арк.
231. Справа № 657. Переписка з Президією та Відділенням економіки, історії, філософії та права про науково-дослідницьку роботу. 26.02–8.12. 1968 р. – 7 арк.
232. Справа № 679. Переписка з Радою Міністрів УРСР, Президією та Відділенням економіки, історії та права. – 46 арк.
233. Справа № 730. Переписка з Президією та Відділенням економіки, історії, філософії та права про науково-дослідницьку роботу. 18.02.–20.12. 1971 р. – 28 арк.

НАУКОВИЙ АРХІВ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ.

Фонд 251. Науковий архів Президії НАН України.

234. Справа № 61. Особова справа Ф.Шевченка. – 345 арк.
235. Справа № 260. Звіт про наукову діяльність Інститута історії АН УРСР за 1954 р. – 74 арк.

236. Справа № 399. Звіти по установах Відділу суспільних наук АН УРСР за 1950 р. – 381 арк.
237. Справа № 419. Звіт про наукову діяльність Інститута історії АН УРСР за 1958 р. – 65 арк.
238. Справа № 574. Звіт про наукову діяльність Інститута історії АН УРСР за 1961 р. – 78 л.
239. Справа № 971а. . Звіт інститутів філософії, держави і права, та археології за 1968 р. – 172 л.
240. Справа № 1031. Звіт інститутів філософії, держави і права, та археології за 1969 р. – 134 л.

АРХІВ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА

241. Особова справа Ф.Шевченка. – 11 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.

Ф. Р-2366.

Опис 1.

242. Справа № 2. Список штатних працівників Чернівецького обласного архіву. 1940 р. – 1 арк.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.

Фонд Р– 5325. Главное архивное управление при совете министров СССР.

Опись 10. Материалы об организации Управления архивным делом и охране документальных материалов (доклады, протоколы, инструкции, переписка и др.) 1939-1955 гг.

243. Дело № 352 Стенограмма заседания Учёного совета Историко–архивного института. 4.01.1939–7.04.1939 г. – 106 л.
244. Дело № 353. Доклад директора Историко–архивного института об итогах учёбы 1939-40 г. 20.07.1940 г. – 144 л.
245. Дело № 354. Штатные расписания, отчётные материалы и переписка с Историко–архивным институтом за 1939–1940 гг. – 330 л.
246. Дело № 357. План распределения окончивших Историко–архивный институт, аспирантуру и переписка по распределению молодых специалистов 10.1939–12.1940 гг.– 92 л.
247. Дело № 852 Материалы по эвакуации материалов госархивов РСФСР Ч.1. 2.09.1941–17.06.1942 гг. – 99 л.
248. Дело № 1253. Наблюдательное дело по отделу госархивов НКВД Узбекской ССР. 27.08.1942–2.03.1943 гг. – 55л.
249. Дело № 1636. Наблюдательное дело по отделу госархивов НКВД Узбекской ССР. 01.1943–03.1943 гг. – 116 л.
250. Дело № 1673. Тематика лекций по повышению научно–теоретического уровня сотрудников ГАУ и Центральных архивов. 15.03.1943–18.05.1944 гг. – 143 л.

251. Дело № 2404. Наблюдательное дело по Украинской ССР.
Научно-издательский отдел. 15.01.1946 г. – 45 л.

АРХИВ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК.

Фонд 553. С.К.Богоявленский.

Опись 1. Научные труды, библиографические документы и документы по научно-организаторской деятельности, переписка за 79–е гг. XIX в. – 1951 г.

252. Дело № 138. Богоявленский С.К. и Пичета В.И. в Ташкенте 1943 г.
Фото. – 1 л.

Фонд 693. М.Н.Тихомиров.

Опись 1. Научно-исследовательские, научно-популярные работы, материалы к ним, литературные произведения, рецензии, отзывы 1917–1965 гг.

253. Дело № 265. Отзыв о докторской диссертации Ф.Шевченка. 20.01.1960г. – 6 л.

Опись 4. Переписка 1907 – 1965 гг.

254. Дело № 670. Письма к М.Н.Тихомирову Шевченко Ф., доктора исторических наук. Киев. 13.02.1961–29.04.1965г. – 15 л.

Опись 5. Материалы других лиц 1917–1965 гг.

255. Статьи, авторефераты с дарственными надписями 1949–1963 гг. – 60 л

Фонд 1577 Институт истории АН СССР.

Опись 2. Документальные материалы Учёного совета и его секции 1937–1968 гг.

256. Дело № 65. Протоколы заседаний Учёного совета за 1943 г. – 245 л.
257. Дело № 302. Протоколы с 1 по 15 заседаний Учёного совета за 1953 г. – 220 л.
258. Дело № 874. Диссертационное дело тов. Шевченка Ф. Стенограмма защиты докторской диссертации. 14.12.1962–19.11.1963 гг. – 223 л.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ КРАСНОДАРСКОГО КРАЯ.

Фонд Р–1700.

Опись 1.

259. Дело № 751.[Кадрові питання Краснодарського крайового архіву].
1941. – 54 арк.

Опубліковані документи

260. Документи // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 243-481.
261. Збірка постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.,1940. – №. 25. – 200 с.
262. Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 157 с.
263. Московский ордена “Знак Почета” Государственный историко-архивный институт (1930–1980). Сборник документов и материалов. – Пермь.: Книжное издательство, 1984. – 340 с.
264. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944. Збірник документів і матеріалів . – К.: Укрполітвидав, 1951. – 411 с.

265. Памяти Ю.Марголиса: письма, документы, научные работы, воспоминания. / Сост. Н. Серебрякова, Г.Жуковская. – Спб.: Серебряный век, Контрафорс, 2000. – 798 с.
266. Постанова квітневого пленуму ЦК КПУ 1972 р // Комуніст України. – 1972. – №.8. – С.6.
267. Постанова РНК УСРР про єдиний державний архівний фонд УСРР. Харків, 1925 р. // Хрестоматія з архівознавства. – Київ: Основи, 2003. – С. 140–142.
268. Постановление Жюри Правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник по “Истории СССР” для 3-го и 4-го класса средней школы // Знать историю большевистской партии и своей родины. – Ярославль, 1937. – С.63–68.
269. Реестра Войска Запорожского после Зборовского договора с королем Яном Казимиром, составленные 1649 года октября 16 дня. – М., 1875. – 520 с.
270. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. / упор. Шевченко Ф., Осташ Р. та ін. – К., 1995. – 592 с.
271. Республіканської програми розвитку історичних дисциплін, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР” // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С.3-9; № 12. – С.3-12.
272. Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: 3б. док. / Упоряд. Ф.Шевченко. – Київ.: Укрполітвидав, 1949. – 229 с.
273. Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – [Вип.1]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.500-547.
274. Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПРС. Сборник статей и документов. – Ч.1. – М.: Политиздат, 1962. – 184 с.
275. Тезиси о 300–летиі воссоединения Украины с Россией (1654–1954). Одобрены ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1954. – 12 с.
276. У лещатах тоталітаризму. Перше двадцятиріччя Інституту історії НАН України (1936-1956). Збірник документів і матеріалів. – Т.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 246 с.
277. Устава “Про єдиний державний фонд УСРР” // Хрестоматія з архівознавства. – Київ: Основи, 2003. – С. 142–149.
278. Шепель Л. Матеріали Наукового архіву Інституту історії України про наукову і громадську діяльність Федора Павловича Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.483-542.
279. Шмидт С.О. Доктор на корню (матеріали о Ф. Шевченко в «Описании рукописного наследия академика М. Н. Тихомирова») // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 543-558.
280. Щоденникові нотатки // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.559–646.

Спогади

281. Боряк Г. Доброзичливість і повага до людей: до портрета Вчителя // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.133-137.
282. Верба І. Зі спогадів Федора Павловича Шевченка про Олександра Оглоблина та Наталю Полонську-Василенко // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.138-140.
283. Гранчак І., Данилюк Д. Ф.Шевченко і Закарпаття // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 141-149.
284. Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 150-164.
285. Дмитрієнко М. Пам'яті видатного вченого // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць на пошану видатного вченого-історика, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Ф.Шевченка. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 5-8.
286. Дмитрієнко М. Пам'ять про нашого наставника, видатного вченого та прекрасну людину // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 167-175.

287. Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 176-182.
288. Калакура Я. Федір Шевченко – фундатор архівознавства в університеті ім.Т.Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 183-192.
289. Кисіль С. Пам’яті Вчителя // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 165-166.
290. Крикун М. Незабутні зустрічі з Федором Павловичем // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.193-196.
291. Маркітан Л. Світлій пам’яті Федора Павловича Шевченка // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць на пошану видатного вченого-історика, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Ф.Шевченка. – К.: Інститу історії України НАН України, 1998. – С. 206-207.
292. Маркова О. Слово про вчителя // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць на пошану видатного вченого-історика, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Ф.Шевченка. – К.: Інститу історії України НАН України, 1998. – С. 201-205.
293. Мицик Ю. Спогади про Ф.Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.197-206.
294. Прокопчук В. Вшанування пам’яті Ф.Шевченка на його батьківщині в м.Дунаївці // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.207-213.
295. Симоненко Р. Про Федора Павловича Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 214-231.
296. Сливка Ю. Ф.Шевченко в моїх споминах // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.232-236.
297. Черніков І. Людина феноменальної ерудиції й творчої обдарованості // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.237-240.
298. Яковлева Т. Шевченко и Питер // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.241-242.
299. Спогади дружини Ф.Шевченка Розалії Калманівни // Особистий архів автора.
300. Спогади члена-кореспондента, доктора історичних наук, професора М.Ф.Котляра // Особистий архів автора.
301. Спогади доктора історичних наук, професора Винокура І.І. // Особистий архів автора.
302. Спогади доньки Ф.Шевченка Ольги Федорівни // Особистий архів автора.
303. Спогади доктора історичних наук П.А.Горішного // Особистий архів автора.
304. Спогади доктора історичних наук О.І.Гуржія // Особистий архів автора.

Праці Ф.Шевченка, використані в дисертації

305. Шевченко Ф. Адміністративно-територіальний устрій Поділля під час визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Подільська історико-краєзнавча конференція. – К.-Подільський, 1987. – С. 67 - 68.
306. Шевченко Ф. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні // Український історичний журнал. – 1964. – №5. – С. 78-84.
307. Шевченко Ф. Армяне в украинском казацком войске // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – С. 21-22.
308. Шевченко Ф. Армяне в украинском казацком войске XVII-XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1965. – С.93-100.

309. Шевченко Ф. Богдан Хмельницький на Поділлі // Тези доповіді шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С.16-18.
310. Шевченко Ф. Буковина у відображенні журналу “Західна Україна” (1927-1933) // 50 років возз’єднання Північної Буковини, Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з УРСР. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 120-122.
311. Шевченко Ф. Великая дружба двух братских народов // Коммунист Украины. – 1954. – № 1. – С.14-20.
312. Шевченко Ф. Вихідці з балканських країн на Запоріжжі в XVIII ст. // Історія та історіографія: Збірник наукових праць, присвячений пам’яті члена-кореспондента АН УРСР І.О.Гуржія. – К.: Наукова думка, 1985. – С.66-74.
313. Шевченко Ф. Вклад Буковини в загальноукраїнський історичний процес // Тези доповідей міжвузівської наукової конференції присвяченої 25-річчю возз’єднання Північної Буковини з Українською РСР. 21-25 вересня 1965 р. – Чернівці, 1965. – С.56-58.
314. Шевченко Ф. Грузины в Войске Запорожском // Тезисы докладов объединенной научной сессии по истории грузинско-украинских отношений, посвященная Великой Октябрьской социалистической революции. – Тбилиси, 1967. – С. 8-11.
315. Шевченко Ф. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни // Історичні джерела та їх використання. – К.: Видавництво АН УРСР, 1964. – Т. 1. – С. 81 - 113.
316. Шевченко Ф. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки // Український історичний журнал. – 1965. – №3. – С.27-41.
317. Шевченко Ф. Етнічний склад населення Києва 18 ст. // Народна творчість і етнографія. – 1982. – № 3. – С. 26-34.
318. Шевченко Ф. Завершение Освободительной войны (1652 – начало 1954 г.): укрепление политических связей Украины с Россией // История Украинской ССР: в 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.3. – С.49-59.
319. Шевченко Ф. Закарпатці – студенти Київської академії 18 ст. // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 95-98.
320. Шевченко Ф. Запорізька Січ у міжнародних зв’язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: (Матеріали республіканських історичних читань). – К.: Інститу історії України НАН України, 1991. – С.91-94.
321. Шевченко Ф. Західноукраїнські землі під владою австро-угорської монархії в 1900-1914 рр. // Історія Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Т.1. – С.749-770.
322. Шевченко Ф. Зв’язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С.37-48.
323. Шевченко Ф. Зв’язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // Тези доповідей Другої Української республіканської конференції з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 3-5.
324. Шевченко Ф. Историография освободительной войны 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией // Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986. – С.91-98.
325. Шевченко Ф. Историческое значение вековой дружбы украинского и русского народов. – М.: Госполитиздат, 1954. – 175 с.
326. Шевченко Ф. История русов или Малой России”: до 120-річчя з часу видання твору // Український історичний журнал. – 1966. – № 7. – С.146 - 149.
327. Шевченко Ф. Історична наука і сучасність у світлі рішень XXI з’їзду КПРС // Український історичний журнал. – 1959. – № 3. – С.5.
328. Шевченко Ф. Історичне минуле в оцінці Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. – 1970. - № 12. – С. 126-132.
329. Шевченко Ф. Історіографія – важлива історична дисципліна // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1968. – Вип. 1. – С.5-20.
330. Шевченко Ф. Історія і сучасність. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1965. – 47 с.
331. Шевченко Ф. “Історія Русів” // Пам’ятки України. – 1988. – №.1. – С.36-39.

332. Шевченко Ф. К вопросу об участии румын в освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 // *Omagiul lui P.Constantinescu-Jași cu prilejul împlinirii 70 de ani*. - București, 1965. – С. 200.
333. Шевченко Ф. Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у XVIII ст. // *Економіка Радянської України*. – 1982. – №5. – С. 33-37.
334. Шевченко Ф. Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у 18 ст. // *Економіка Радянської України*. – 1982. – № 5. – С. 33-37.
335. Шевченко Ф. Київ у житті і діяльності Богдана Хмельницького // *Український історичний журнал* – 1981. – № 2. – С. 35-48.
336. Шевченко Ф. Київ у перший рік після воз'єднання України з Росією // *Український історичний журнал*. – 1980. – № 2. – С.54-64.
337. Шевченко Ф. Київська область // *Історія міст і сіл Української РСР*. – К.: Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 9-71.
338. Шевченко Ф. Культурные связи Украины с Россией // *История Украинской ССР: в 10 т.* – К.: Наукова думка, 1983. – Т.3. – С.68.
339. Шевченко Ф. Ленінське вчення про закономірність історичного процесу // *Український історичний журнал*. – 1985. – №4. – С.28-29.
340. Шевченко Ф. Ленінське вчення про пізнання історичного процесу // *Український історичний журнал*. – 1960. – №.2. – С.31.
341. Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця // *Вісник АН УРСР*. – 1951. – №10. – С. 52-63.
342. Шевченко Ф. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. – К.: Вид-тво АН УРСР, 1958. – 205 с.
343. Шевченко Ф. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // *Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття*. – Ужгород: Карпати, 1970. – С.43-54.
344. Шевченко Ф. Місце історичного краєзнавства в історіографії України // *Тези доповідей Першої Української республіканської конференції з історичного краєзнавства*. – К., 1980. – С. 24-25.
345. Шевченко Ф. Місце та роль архівознавства серед інших спеціальних історичних дисциплін // *Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін*. – К.: Наукова думка, 1965. – С.5-22.
346. Шевченко Ф. Нерушимая дружба украинского и русского народов. - М.: Госполитиздат, 1954. – 180 с.
347. Шевченко Ф. О структуре, содержании и принципах создания III тома Национального атласа УССР "История украинского народа и Украинской ССР" // *Комплексное картографирование Украинской ССР (Материалы III науч. конф. по комплексному картографированию УССР)*. К.: Наукова думка, 1970. – Вып.1. – С. 21-25.
348. Шевченко Ф. Основные направления и тенденции русско-украинских связей в первой половине XVI в. // *История Украинской ССР: в 10 т.* – К.: Наукова думка, 1982. – Т.2. – С.242-247.
349. Шевченко Ф. Передмова // *Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Відп. ред. Ф. Шевченко*. - К.: Археографічна комісія, 1995. – С. 5-16.
350. Шевченко Ф. Питання спеціальних історичних дисциплін у світлі ленінського вчення // *Український історичний журнал* – 1970. – №.4. – С.31-40.
351. Шевченко Ф. Підпільна комуністична преса Буковини // *Радянська Буковина*. – 1941. – 5 травня.
352. Шевченко Ф. Подоляни в Київській колегії та академії // *Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Хмельницький, 1965 – С. 50-53.
353. Шевченко Ф. Политика немецко-фашистских оккупантов на захваченной территории СССР в 1941-1944 // *Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944)*. – М.: Политиздат, 1965. – С.15-64.
354. Шевченко Ф. Політичні та економічні взаємозв'язки України та Росії в середині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1959. – 498 с.
355. Шевченко Ф. Праці мовознавців з топоніміки // *Український історичний журнал*. – 1957. – №.3. – С.147-149.
356. Шевченко Ф. Про використання кінофотодокументів у історичній науці // *Український історичний журнал*. – 1976. – №.6. – С. 64-72.

357. Шевченко Ф. Про принципи створення історичного атласу України // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С.3-7.
358. Шевченко Ф. Про роль народних мас в історії // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т.9. – С.3-26.
359. Шевченко Ф. Про створення “Вступу до історичної науки” // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С.90-99.
360. Шевченко Ф. Про структуру та список карт історичного атласу України // Український історичний журнал. – 1966. – №.4. – С. 85-86.
361. Шевченко Ф. Про суд історії // “Истину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004.– С. 698-708.
362. Шевченко Ф. Развитие экономических связей Украины с Россией // История Украинской ССР: в 10 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.3. – С.65-68.
363. Шевченко Ф. Революционное движение в Буковине в 1848 г. // Революции 1848–1849 гг. / Под ред. Ф.Потемкина, А.Молока. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С.417-427.
364. Шевченко Ф. Революція в Росії і Буковині в 1917-1918 рр. // Вопросы истории. – 1947. – № 10. – С.65-80.
365. Шевченко Ф. Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Т. 2. – С. 23-34.
366. Шевченко Ф. Розклад феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (в кінці XVIII-XIX ст.) // Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С.84-110.
367. Шевченко Ф. Роль армян в экономических связях Крыма с левобережной Украиной и Запорожской Сечью в XVII - XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 57-59.
368. Шевченко Ф. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVI-XVIII ст. // V Міжнародний з'їзд славістів. Софія. Вересень 1963 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С.36-40.
369. Шевченко Ф. Російські воєводи в Києві у другій половині XVII ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 110-119.
370. Шевченко Ф. Румуни в українському козацькому війську у XVII-XVIII // Міжнародні зв'язки України. – К.: Інститу історії України НАН України, 1993. – Т. 3. – С. 8-14.
371. Шевченко Ф. Свообразная археографическая экспедиция XVIII на Украине // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. – М.: Изд-тво АН СССР, 1963. – С. 330-334.
372. Шевченко Ф. Селянський рух на Буковині під час революції 1848 р. // Наукові записки Інституту історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т.4. – С.106-132.
373. Шевченко Ф. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII- XVIII ст. // Питання історії та культури слов'ян. – К.: Вид-тво Київського університету, 1963. – Т. 1. – С. 67-86.
374. Шевченко Ф. Смолий В. М.С.Грушевский: краткий очерк жизни и научной деятельности // Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 345-366.
375. Шевченко Ф. Станицы украинско-молдавских связей второй половины XVII – первой половины XVIII в. // Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наукова думка, 1980. – С.91-105.
376. Шевченко Ф. Сторінки міжнародних економічних зв'язків України XVII ст. // Старожитності Русі -України. Зб. наук. праць – К.: Академі Євробізнесу, 1994. – С.249-261.
377. Шевченко Ф. Сторінки українсько-чорногорських зв'язків у XVIII ст. // Тези доповіді VI української славистичної конференції. – Чернівці, 1964. – С.238-239.
378. Шевченко Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны 1648–1654 гг. // Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 73-90.
379. Шевченко Ф. Украинско-молдавские связи в XIV- первой половине XVI в. // Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. – К.: Наукова думка, 1980. – С.46–57.

380. Шевченко Ф. Україна на початковому етапі Визвольної війни: міжнародний контекст // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвячені 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. – К.: Інститу історії України НАН України, 1996. – С. 8-12.
381. Шевченко Ф. Участь представників різних народів у визвольній війні 1648 - 1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С.10-22.
382. Шевченко Ф. Формирование государственной территории Украины // Основные проблемы исторической географии России на современном этапе: Тезисы докладов и сообщений II Всесоюзной конференции по исторической географии России. – М., 1980. – С.118-120.
383. Шевченко Ф. Формування Сербського, Угорського та Молдавського гусарських полків на Україні в XVIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 67-83.
384. Шевченко Ф. Формування та склад козацьких полків на східному Поділлі під час визвольної війни 1648 - 1654 рр. // Третя Вінницька історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1985. – С.63.
385. Шевченко Ф. Формування української народності // Історія Української РСР: в 10-ти томах. – Т.1. – Кн.2. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 186-197.
386. Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Наука і суспільство. – 1967. – № 3. – С. 57-78.
387. Шевченко Ф. Шляхами Поділля // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 60-61.
388. Шевченко Ф. Ще раз про Василя Григоровича-Барського // Український історичний журнал. – 1971. – № 6. – С.102-103.
389. Шевченко Ф., Гриценко І. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави // Український історичний журнал. – 1983. – № 10. – С.86-93.
390. Шевченко Ф., Молодчиков Л. Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. - К.: Наукова думка, 1988. - С. 53-62.

Література

391. Александров В. Принципы научно-педагогической деятельности М.Н.Тихомирова // Археографический ежегодник за 1969 г. – М., 1970. – С. 325-326.
392. Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. – К.: Інститу історії України НАН України, 2000. – 160 с.
393. Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С.15-130.
394. Багалея Д. Об элементарной методике истории // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1909. – Т.7. – С.120-137.
395. Бажан О. Данилюк Ю. Федір Павлович Шевченко // Зневажена Клію. – К.: Інститу історії України НАН України, 2005. – С. 529-536.
396. Белецкий Ф., Калиниченко В. Седьмая украинская славистическая конференция // Советское славяноведение. – 1967. – № 1. – С. 114;
397. Бернгейм Э. Введение в историческую науку. – Спб.: Типография В.Стасюлевича, 1908. – 319 с.
398. Билецкий С. Борьба львовских армян против унии с Ватиканом // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – С.19 – 21; Там само. – 1965. - С. 89 - 92.

399. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська Рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 299-344.
400. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 605-652.
401. Брицький П., Михайлина П. Історик України ХХ століття, який убиював за майбутній розвиток історичної науки // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – С.185-188.
402. Бутич І., Пушкарев Л., Научная конференция историков-архивистов Украины // История СССР. – 1966. – №1. – С. 242;
403. Бутич І. На порозі 21 року // Архіви України. – 1967. – №1. – С.17-22;
404. Варшавчик М. Спеціальні історичні дисципліни // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – С. 348-349.
405. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститу історії України НАН України, 2003. – С.357.
406. Войцехівська І., Ляхоцький В. Епістолологія. – К.: Інститу історії України НАН України, 1998. – 54 с.
407. Волков А. Шестая украинская славистическая конференция // Советское славяноведение. – 1965. – № 2. – С.112;
408. [Анонім]. Вук Сербин, полковник переяславский: 1675-1682 гг. // Киевская старина. – 1894. – № 1. – С. 129-134.
409. Гак Д. Основні завдання роботи Комісії по історії Великої Вітчизняної війни // Вісник АН УРСР. – 1946. – №3. – С. 3-9.
410. Гапусенко М. Визвольна війна українського народу за возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії // УДЖ. – 1968. – № 12. – С. 130-132.
411. Гапусенко М. Історіографія України доби феодалізму // Розвиток історичної науки в Україні в роки радянської влади. – К.: Вища школа, 1973. – С.74-107.
412. Глуговський А. До питання про історіографію Буковини // Український історичний журнал. – 1967. – №7. – С. 13-17.
413. Глуговський А., Компанієць І. Проти буржуазної фальсифікації історії Буковини // Комуніст України. – 1968. – №1. – С. 37-42.
414. Голобуцкий В. К вопросу о дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого за воссоединение Украины с Россией // Исторические записки. – 1954. – Т. 47. – С. 224-258.
415. Голобуцкий В. Між Замостям і Зборовом : з історії дипломатичних відносин у період визвольної війни українського народу проти панської Польщі (11.1648 - 07.1649 рр.) // Доповіді наукової сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С.19–38.
416. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. – К.: Главное издательство политической литературы УССР, 1962. – 359 с.
417. Голобуцкий В. К истории дипломатических отношений московского правительства с Богданом Хмельницким в начальный период освободительной войны украинского народа : 1648 г. // Ученые записки Ленинградского Педагогического института. – 1941. – Т. 39. – С. 120-133.
418. Голобуцкий В. Про дипломатичну діяльність Богдана Хмельницького напередодні і на початку визвольної війни 1648 - 1654 рр. // Триста років возз'єднання України з Росією. – Л., 1954 р. – С. 9-36;
419. Голобуцкий В. Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого: 1648-1654 гг. – М.: Госполитиздат, 1954. – 160 с.
420. Горбань М. Кілька уваг до питання про автора “Истории русов” // Червоний шлях. – 1923. - № 6-7. – С. 146-150.
421. Гордієнко Б. Обговорення короткого курсу посібника “Допоміжні історичні дисципліни” // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №4. – С.79-80;
422. Гуржій І. Видатні радянські історики. – К.: Вища школа, 1969. – 215 с.
423. Гуржій І., Сарбей В. Українська радянська історична наука на новому піднесенні // Комуніст України. – 1964. – №1. – С.42-56.
424. Гуржій О., Капітан Л. “Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ століття. – К.: Інститу історії України НАН України, 2004. – 256 с.

425. Гуржій О., Капітан Л. На чолі редколегії “Українського історичного журналу” // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії. – К.: Інститу історії України НАН України. – С.28-47.
426. Гутнова Е. Историческая наука в условиях идеологического диктата. К вопросу об оценке советской историографии // Диалог со временем. Историки в меняющемся мире. – М.: Наука, 1997. – С. 220-235.
427. Данилюк Ю., Табачник Д. В.И.Стрельский – археограф, архивист и историк-краевед // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 87.
428. Дашкевич Я. Проблеми вивчення генеалогії вірменів України // Третя всеукраїнська наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 30 - 36.
429. Дмитрієнко М., Войцехівська І. Маргіналії і маргіналістика // Український історичний журнал. – 1990. – №3. – С.38-54.
430. Дмитрієнко М., Ясь О. Уроки імперської політики: з етнічної історії України XVIII ст. // Відродження. – 1994. – № 3. – С. 70 – 72;
431. Думова Н. Первый слет краеведов Подолья // История СССР. – 1966. – №1. – С.244-246.
432. Дунаевский В., Станиславская А. Обсуждение четвертого тома “Очерков истории исторической науки в СССР” // Вопросы истории. – 1965. – №3. – С.154-158;
433. Дядиченко В., Лось Ф., Сарбей В. Развитие исторической науки на Украине (1917–1963) // Вопросы истории. – 1964. – №1. – С.3-27.
434. Жебокрицький В. Міжнародна обстановка напередодні визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наука і культура України. – К., 1954. – Т. 13. – № 1. – С. 105 - 114.
435. Жилко Ф. Исторична атлас України внесок у розвиток суспільних наук // УІЖ. – 1961.– №9 – С.45-49.
436. Жовтневий К. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. // Радянська Буковина. – 1949. – 14 серп.
437. Жупанський Я., Сидор В. До питання про створення історичного атласу України // УІЖ. – 1966. – №2. – С. 18-23.
438. Загоровский Е.А. Очерки истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 4. –С.23-34; 1913. – № 1 – С.13-27.
439. Залізник Л. Походження українського народу. – К.: Інститут українознавства Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1996. — 80с.
440. Замлинський В. Підготовка кадрів архівістів на кафедрі архівознавства Київського Державного університету // Архіви України. – 1984. – №4. – С. 7-11.
441. Исаевич Я. К вопросу об армянско-украинских связях XV- XVIII // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1962. – 1962. – С.15 - 25.
442. Івасюта М., Грабовецький В. Дружба двох народів // Жовтень. – 1960. - № 4. – С.149-152;
443. Інститу історії України НАН України. 1936-2006. – К.: Інститу історії України НАН України, 2006 . – 815 с.
444. Ісаєвич Я. Українська археографія в XVII-XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Т. 1. – С. 174-188.
445. Іщенко Я. Проблеми геральдики та комплексу спеціальних історичних дисциплін в науковій спадщині Ф.Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії. – К., 2004. – С.48-54.
446. Калакура Я. Кафедра архівознавства та спеціальних історичних дисциплін // Історичний факультет Київського Національного університету: минуле і сьогодення (1834-2004). – К.: Прайм-М, 2004 . – С.312-345.
447. Калакура Я. Федір Шевченко – фундатор архівознавства в університеті імені Тараса Шевченка // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Т.1. Джерела. – К.: Державний комітет архівів України, 2004. – С. 183-192.
448. Каменцева Е. Вспомогательные исторические дисциплины в современном мире: проблемы классификации, исследования, историографии, преподавания. // Научно-педагогическая школа источниковедения Историко-архивного института. Сб.ст. / Составитель Р. Козаков. – М.: Российский гуманитарный университет, 2001. – С. 55-66.

449. Капелович Р. Державний архів Чернівецької області // З історії архівного будівництва на країні. 36 статей, присвяченій 40-річчю радянського архівного будівництва на Україні. – Харків: Держвидавництво, 1958. – С. 103-112.
450. Капица П. Письма о науке 1930-1980. – М.: Наука, 1989. – 306 с.
451. Касименко О. Задачи исторической науки на Украине // Коммунист Украины. – 1958. – №1. – С. 23-35.
452. Касименко О. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – першої половини 1651 рр. - К.: Головне видавництво політичної літератури УРСР, 1955. – 236 с.
453. Касименко О. Возз'єднання України з Росією та його історичне значення. – К.: Головне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 76 с.
454. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 рр. – К.: Либідь, 1995. – 172 с.
455. Кириленко М. Перша Подільська історико-краєзнавча конференція // Архіви України. – 1965. – №6. – С.8-9.
456. Кириченко І. Перша Подільська історико-краєзнавча конференція // Архіви України. – 1966. – №1. – С.92-93.
457. Кись Я., Цыбко А. Больше требовательности и принципиальности в историческом исследовании // Коммунист Украины. – 1961. – №1. – С.90-93.
458. Коваль М. Флагман вітчизняної історіографії // УІЖ. – 1997. – №4. – С.11-19.
459. Ковальський Н. Источниковедение истории Украины XVI – начала XVII века. Ч.1. – Днепропетровск: ДГУ, 1977. – 216с.
460. Ковальський Н. Источники по истории Украины XVI- первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондов приказов ЦГАДА. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 235 с.
461. Ковальський Н. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI- первой половины XVII в.). – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – 586 с.
462. Козаченко А. Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. – 1954. – №2. – С.3-20.
463. Колесник Е. Книжные коллекции ЦНБ АН УССР. – К.: ЦНБ, 1988. – 129 с.
464. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XIX ст.). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
465. Колесник І. Федір Шевченко: наукова генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 178-192.
466. Колыбанова К. Сербско-украинские культурные связи 18 в. в современной югославской исторической науке // Зарубежный мир. – 1986. - Т. 10. - С. 105-109.
467. Комаренко Н. О ежегоднике “Историографические исследования в УССР” // История и историки. Археографический ежегодник за 1980 г. – М., 1988. – С.16-32.
468. Комаренко Т. Вірмени в Україні // Українська діаспора. – 1994. – Т.6. – С. 155-169.
469. Копылова О. К проблеме сохранности Государственного архивного фонда СССР в годы Великой Отечественной войны // Советские архивы. – 1990. – № 5. – С. 34-46.
470. Копылова О. Центральные государственные архивы СССР в годы Великой Отечественной войны. – М.: РГГУ, 1991. – 28 с.
471. Кордуба М. Переворот на Буковині // Літературний вісник. – Львів, 1923. – Кн.9. – С.136-137.
472. Корнеев В., Копылова О.Н. Архивист в тоталитарном обществе: борьба за “чистоту” архивных кадров (1920–1930-е гг.) // Отечественные архивы. – 1993. – №.3. – С. 28-45.
473. Корнеев В., Копылова О. Архивы на службе тоталитарного государства. 1918–начало 1940-х гг. // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – С. 20-32.
474. Корнош М. Дунаївці сьогодні // Більшовицька правда. – 22 липня 1937 р. – С.4.
475. Котляр Н. Армяне в економіке середньовекового Львова: XIV-XV вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 40-47.

476. Котляр М.Ф. Допоміжні історичні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки // УІЖ. – 1974. – № 2. – С. 81 - 88.
477. Котляр М.Ф. Ідея давньоруської єдності в історичному розвитку російського, українського і білоруського народів // УІЖ. – 1980. – № 9. – С. 18 – 29.
478. Котляр М.Ф., Панібудьласка В.Ф. Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській радянській історіографії // УІЖ – 1967. – № 3. – С. 75-83.
479. Красавченко Н., Вяликов В., Муравьев В. Московский Государственный историко–архивный институт (к 50–летию со дня открытия) // Советские архивы. – 1980. – №6. – С.23-29.
480. Кривонос Н. Роль армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в 1 п.ХVII в. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К.: Наукова думка, 1962. – С. 22-28.
481. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К.: Наукова думка, 1954. – 480 с.
482. Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650-1660 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 83-86.
483. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – 1925. – Т. 138. – С. 67 - 81; 1926. – Т. 144. – С. 109 – 140; 1927.- Т. 147. – С. 55 – 80; 1931. – Т. 151. – С. 111 – 150.
484. Критский Ю. Эпистолярное наследие историков как историографический источник // История и историки. Историографический ежегодник за 1973 год. – М., 1975. – С.85-113.
485. Лавров П. Селянський рух на Буковині в 40-х роках ХІХ ст. // Більшовик України. – 1949. – № 7. – С. 72-76.
486. Лісевич І. Співробітництво вчених УРСР та Румунії // УІЖ. – 1966. – №4. – С.73-76.
487. Лола О. Зв'язки України з Росією напередодні і під час визвольної війни 1648 - 1654 рр. - К.: Наукова думка, 1954. – 326 с.
488. Лола О. Развитие русско-украинских культурных связей после освободительной войны 1648 - 1654 гг. // Преподавание истории в школе. – 1954. – № 3. – С. 9-18.
489. Ляхоцький В. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури // Український біографічний словник: історія та проект створення. – К.: Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, 1997. – С. 123-131.
490. Майборода О. Формування української народності. Правда історії і клерикальні вигадки. – К.: Наукова думка, 1986. – 132 с.
491. Максаков В. История и организация архивного дела в СССР (1917-1945). – М.: Наука, 1969. – 430 с.
492. Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ- перша третина ХХ ст.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440с.
493. Матях В. Держава Б.Хмельницького: історіографічна ретроспекція проблеми // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченій 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. – К.: Інститу історії України НАН України, 1996. – С. 148-156.
494. Матях В. Медієвістика в “Українському історичному журналі” // УІЖ. – 1997. – №. 4. – С.38-48.
495. Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститу історії України НАН України, 2003. – С.499-522.
496. Медушевская О., Муравьев В. Источниковедение в системе гуманитарного образования // Научно-педагогическая школа источниковедения Историко-архивного института. Сб.ст. / Составитель Р. Козаков – М.: Российский гуманитарный университет, 2001. – 227 с. – С.33–54.
497. Медушевская О. Источниковедческое научно–педагогическое направление: гуманитарное знание как строго научное // Научно-педагогическая школа источниковедения Историко-архивного института. Сб.ст. / Составитель Р. Козаков – М.: Российский гуманитарный университет, 2001. – 227 с. – С.8–32.

498. Медушевская О., Румянцева М. Методология истории. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – 71 с.
499. Мельник М. Республіканська наукова конференція в Чернівцях // УІЖ. – 1980. – 1980. – №5. – С. 200-201.
500. Миллер П. Крестьянское движение в Буковине в 40-х гг. XIX в. // Вопросы истории. – 1950. – № 9. – С. 126-131.
501. Мицик Ю. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 73 с.
502. Міляєва Л. Російсько-українсько-сербські культурні зв'язки 14 - 18 ст. // Образотворче мистецтво. – 1976. - № 4. – С. 28 – 30.
503. Міляєва Л. Киево-Могилянская академия и украинско-сербские художественные связи // Роль Киево-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. – К.: Вища школа, 1988. – С. 113 - 119.
504. Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К.: Наукова думка, 1975. – 325 с.
505. Назаренко Ю. Вопросы освободительной войны украинского народа 1648-1654 и воссоединение Украины с Россией в украинской советской историографии юбилейного 1954 года // Некоторые проблемы отечественной истории и источниковедения. – Днепропетровск.: ДГУ, 1972. – Вып.1. – С. 63-80.
506. Назаренко Ю. Советская историография Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. и воссоединения Украины с Россией // Историческое значение воссоединения Украины с Россией. Материалы научной сессии. – Днепропетровск.: ДГУ, 1979. – С.172–176.
507. Назаренко Ю. Освещение социально–экономической истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. в советской историографии // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С. 70-82.
508. Назаренко Ю. Освещение русско–украинских связей периода Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. в советской историографии середины 50–х – начала 60–х гг. XX в. // Некоторые вопросы социально–экономической и политической истории УРСР. – Днепропетровск.: ДГУ, 1973. – Вып. 4. – С. 181-193.
509. Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посіб. для студ. іст. ф- тів вищих навч. закл. / Державний комітет архівів України; Український НДІ архівної справи та документознавства / Ірина Матяш (заг.ред.), Катерина Климова (заг.ред.) — К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 609с.
510. Осташ Р. З історії дослідження “Реєстру Війська Запорізького 1649 р.” // Реєстр Війська Запорізького 1649 р. / Відп. ред. Ф. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 572-576.
511. Павлюченко О. Сербські військово-землеробські поселення на Україні XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1981. – № 2. – С. 101-108.
512. Пашуто В. В национальном комитете историков СССР // Вопросы истории. – 1965. – №3. – С.165-166.
513. Пиріг Р. Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С.70-83.
514. Пичета В. [Рецензия] // Вопросы истории. – 1947. – № 3. – С. 8-9.
515. Пичета В. Введение в русскую историю (источники и историография). – М.: Госиздат., 1922. – 209 с.
516. Пількевич С. 40 років радянського архівного будівництва на Україні // З історії архівного будівництва на Україні: Зб. статей, присвяч. 40-річчю рад. будівництва на Україні. – Харків, 1958. – С. 7-16.
517. Пінчук Ю. Висвітлення радянськими істориками ролі народних мас у возз'єднанні України з Росією // УІЖ. – 1986. - № 9. – С. 50-57.
518. Пінчук Ю. Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова. З додатком рецензії Ф.П. Шевченка // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.7. – К.: Інститу історії України, 1999. – С. 203-220.
519. Пинчук Ю. Роль народних мас в Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединение Украины с Россией в советской историографии. – К.: Наукова думка, 1986. – 213 с.

520. Посулько О. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998. – 298 с.
521. Посулько О. Матеріали канцелярії Новосербського корпусу до історії Нової Січі. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – К.: 1997. – С. 214-217.
522. Прилепишева Ю. Археографічна діяльність архівних установ України (1946–1991). Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2003. – 236 с.
523. Про складання хронологічного довідника “Тимчасова окупація німецькими населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією” // Вісті АН УРСР. – 1946. – С. 18-23.
524. Простоволосова Л., Станиславский А. История кафедр вспомогательных исторических дисциплин Московского историко-архивного института. Научное пособие. – М.: МГИИИ, 1990. – 71 с.
525. Простоволосова Л., Станиславский А. “Мы учим советских людей, а не древних греков” (из истории вузовской исторической науки в 30-40-х гг. XX в.) // История СССР. – 1989. – № 6. – С.92-104.
526. Пушкарев Д. Залог успеха в источниковедческом анализе // История СССР. – 1962. – №2. – С. 174-178.
527. Репринцев В. Міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР (1978-1979) // УІЖ. – 1980. – № 5. – С.156-157.
528. Романова В. Хорхордина Т. “Засмічений антирадянськими елементами” (Московський історико-архівний інститут у 1930-ті рр) // Архіви України. – 2001. – №4-5. – С.58-67.
529. Руденко Н. Про створення комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових праць. – Вип.1. – К.: Інститу історії України НАН України, 1997. – С.180-192.
530. Сакада Л. Два журнали українських істориків: “Український історичний журнал” та “Український історик” // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С.58-68.
531. Санцевич А. Інститу історії України НАН України. Історіографічний нарис. (До 60-річчя установи). – К.: Інститу історії України, 1998. – 129 с.
532. Санцевич А. Розвиток історичної науки на Україні (1956-1971) // Розвиток історичної науки в Україні в роки радянської влади. – К.: Наукова думка, 1973. – С.37-44.
533. Санцевич А. Українська історіографія (1945-1982). – К.: Вища школа, 1984. – 141 с.
534. Санцевич А. Федор Павлович Шевченко – археограф и архивист (к 75-летию со дня рождения) // Археографический ежегодник за 1989 год. – М., 1990. – С.154-155.
535. Санцевич А. Життєвий і творчий шлях Ф.Шевченка // Федір Павлович Шевченко. Біобібліографія / Упоряд. Борзяк Г., Герасименко Н., Тодійчук О. – К.: Археографічна комісія, 1989. – С.3-23.
536. Сарбей В. Радянська історична наука на службі будівників комунізму // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С.3-15.
537. Сарбей В. Актуальні проблеми радянської історіографії // Український історичний журнал. – 1965. – №10. – С.34-48.
538. Сидорова Л. Оттепель в исторической науке советской историографии первого послевоенного десятилетия. – М.: Памятники исторической мысли, 1997. – 288 с.
539. Сидорова Л. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуальные судьбы // История и историки. Ежегодник. – М., 2004. – С.213-230.
540. Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – [Вип.1]: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С.500-547.
541. Смолій А. Слово про вчителя // Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. – К.: Інститу історії України НАН України, 2000. – С.3-7.
542. Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславский, и его род // Киевская старина. – 1893. – № 4-6. – С. 1 - 28.
543. Сырцова С. Научная сессия во Львове // История СССР. – 1967. – №2. – С.216-218.
544. Тихомиров М. Значение Древней Руси в развитии русского, украинского и белорусского народов // Вопросы истории. – 1954. – №6. – С. 19-26.
545. Тихомиров М., Мальцев А. Новый труд по истории Освободительной войны на Украине в середине XVII века // Вопросы истории. – 1962. – №1. – С.148–153.
546. Ткаченко Н. Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. // Советская книга. – 1950. – № 10. – С. 74-75.

547. Тодійчук О. Перший видавець “Реєстру Війська Запорозького 1649 р.”: до археографічної діяльності О.М.Бодяньського. // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К.: Либідь, 1994. – С. 204-219.
548. Токарев С. О культурной общности восточнославянских народов // Советская этнография. – 1954. – №2. – С. 21-31.
549. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Досвід. Проблеми. Перспективи. – К.; Інститу історії України НАН України, 1994. – 105 с.
550. Удод О. Кость Гуслистий – історик України. – К.: Генеза, 1998. – 175 с.
551. Удод О. Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.
552. Удод О., Шевченко А. Микола Неонович Петровський (1894-1951): життя і творчий шлях історика. – К.: Генеза, 2005.- 192 с.
553. Эко У. Как написать дипломную работу. – М.: Российский гуманитарный университет, 2003. – 120 с.
554. Харченко А. Про створення національного атласу Української РСР та складові частини історичного атласу // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 6-13.
555. Хорхордина Т. История и архивы. – М.: РГГУ, 1994. – 226 с.
556. Хорхордина Т. Корни и крона. Штрихи к портрету Историко-архивного института (1930–1991). – М.:РГГУ, 1997. – 109 с.
557. Хроника архивной жизни // Архивное дело. – 1931. - № 1. – С.26-27.
558. Цибко О., Кісь Я. Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях // Комуніст України. – 1961. - № 1. – С.90-93.
559. Цыпко К. К вопросу историографии Буковины // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1957 год. – Черновцы, 1958. – С. 79-82.
560. Черепнин Л. Исторические условия формирования русской народности до к. XV века // Вопросы формирования русской народности и нации. – М.: АН СССР. – 1958. – С. 17-105;
561. Чернов А. История и организация архивного дела. – М.: Главное архивное управление НКВД СССР, 1940. – 213 с.
562. Чирков С. М.Тихомиров и преподавание специальных исторических дисциплин // Археографический ежегодник за 1990 г. – М., 1992. – С. 206-209.
563. Чистякова Е. М.Н.Тихомиров. – М.: Наука, 1987. – 65 с.
564. Швидько Г.Советская историография о роли городов в укреплении российско–украинских связей в XVI-XVII ст. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – С. 63–70.
565. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К.: Либідь, 2003. – 398 с.
566. Юсова Н. “Давньоруська народність”: один із перших поглядів на проблему // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Частина I. – Чернівці, 2003. – С.32-33.
567. Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції “давньоруської народності” // Український історичний збірник. – К.Інститу історії України НАН України, 2004. – Вип. 6. – С. 403-410
568. Юсова Н. Генеза концепту “давньоруська народність” у радянській історичній науці // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С.65-85.
569. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 40-х рр.) – Вінниця, 2005. – 312 с.
570. Юсова Н. Питання щодо “спільноруськості” Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 383-401.
571. Юсова Н., Юсов С. Проблема “приєднання” в оцінці істориків УРСР кінця 30-х – першої половини 40-х рр. // Український історичний журнал. – 2004. - № 5. – С. 96-121.
572. Яворський М. Нарис з історії України. – К., 1924. – Ч.2. – С.96.
573. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – К.: Смолоскип, 2003. – С.594-604.

574. Ясь О. Ф. Шевченко та його науковий доробок з того боку “залізної завіси” // Істину встановлює суд історії. – К.: Інститу історії України НАН України, 2004. – Т.2. Наукові студії. – С. 15-27.
575. Яцунский В. Про створення історичного атласа // УІЖ. – 1965. - №7. – С.74-79.
576. Шевченко Федір Павлович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т.4. – С. 516-517.
577. Шевченко Федір Павлович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1964. – Т.16. – С. 296.
578. Шевченко Федір Павлович // Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1968. – Т.3. – С. 789.
579. Шевченко Федор Павлович // Историки-слависты. Библиографический словарь-справочник. – М., 1981. – С.175-176.
580. Шевченко Федір Павлович // Українська радянська енциклопедія. – 2-е видання. – К., 1985. – Т. 12. – С.392.
581. 50 лет Института археологии АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1984. – 136 с.
582. 80-річчя член-кореспондента НАН України Ф.Шевченка // Вісник НАН України. – 1994. – №7-8. – С.158-159.
583. Beck E. Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukovina. – V. I-II. – München, 1996.
584. Dashkevich J. Armenians in the Ukraine at the time of the cossack uprising of 1648 // Journal of Armenian Studies. – 1986. – V. 2. – P. 43-61.
585. Stepaniv J. Armenians in the Ukraine at the time of hetman Bohdan Chmel'nyc'kyj : 1648 – 1657 // Harvard Ukrainian Studies. – 1980. – V. 3-4. – P. 166-188.
586. Wysłouch S. Dawne drogi Polesia: ze studiów nad historią gospodarczą Polesia w 16 - 18 ww. // Ateneum Wileński. – 1937. – Т. 12. – S. 120-148.
587. Wójcik Z. [Recenzija] // Kwartalnik historyczny. – 1962. – №.1. – S.190-195.